

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 148 | 2011/1

Inhoud

JG. 148 – 2011 | 1

ARTIKELS

Johan DECAVELE, *Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1574)* 3

Noël GEIRNAERT, *Vroege religiegeschiedenis en plaatsnaamkunde: vage sporen van de vroegste Brugse geschiedenis* 45

Pieter DONCHE, *Een lijst van edelen van Vlaanderen en van de leden van de Raad van Vlaanderen voor het jaar 1495* 55

Andy RAMANDT, *Kastelen en walsites in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen (ca. 1350-1500)* 87

Caroline TERRYIN, *Van koopman tot edelman. Geschiedenis van de familie De la Villette (Brugge 1650-1800)* 139

Sebastiaan VANDENBOGAERDE, *De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'. De Etappenkommandantur Kortrijk als deel van het Duitse Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog* 181

Maxime CARPENTIER, *Ondernemers, hun bedrijven en hun financiële prestaties in het Veurnse (1956-1964)* 217

BOEKBESPREKINGEN

Jan DUMOLYN, *Ambtenaren, netwerken en vorstelijke centralisatie in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen* (Jacques Mertens) 239

Wim N.M. HÜSKEN, *De Spelen van Cornelis Everaert* (Samuel Mareel) 241

Johan VAN ISEGHEM, *Mijmeringen van Caesar Gezelle* (Ludo Valcke) 247

KRONIEK 249

AUTEURS 285

Johan Decavele

Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1574)

Broeder Cornelis van Dordrecht heeft een onvergankelijke roem verworven, hoewel laster en hoon hem niet bespaard zijn gebleven. Het gedrukte relaas van zijn controversiële preken en daden in Brugge bleef tweehonderd jaar lang weergaloos populair. Maar ook in recentere tijden was in Vlaanderen en Nederland de minderbroeder niet uit de belangstelling weg te branden. Dat gebeurde in golven. Honderdvijftig jaar geleden zette Henricus Quirinus Janssen, de dominee van Sint-Anna ter Muiden bij Sluis, de vermeende uitpattingen van de broeder goed in de verf en dikte ze zo mogelijk nog aan¹, één en een kwart eeuw geleden nam de Brugse kanunnik Arthur De Schrevel met vuur zijn verdediging op zich², honderd jaar geleden droeg de Nederlandse franciscaan Bonaventura Kruitwagen op zijn beurt zijn steentje bij tot de revalidatie³, vijftig jaar geleden beschreef de Vlaamse pater Benjamin De Troeyer zijn ordebroeder naar eer en geweten zo objectief mogelijk⁴, en vijfentwintig jaar geleden gaf de Vlaamse hoogleraar in Leiden Karel Bostoen aanleiding tot weer een flinke golfslag door zijn onderzoek over Broeder Cornelis' beruchte *Secrete Discipline*⁵.

1 *De kerkhervorming te Brugge*, Deel I, Rotterdam, 1856, p. 61-68.

2 In zijn monumentale *Histoire du Séminaire de Bruges*, 2 delen, Brugge, 1888-1893, passim, vooral Deel 1, p. 277-364, met gebruikmaking van veel nieuwe gegevens uit de *Secrete Resolutiën* in het Stadsarchief Brugge. Met zijn zelfstandige studie hernam en vervolledigde hij het pleidooi van de Gentse universiteitsbibliothecaris Th.J. ARNOLD, 'Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi', in: *Dietsche Warande*, n.r., II (1877-1879), p. 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, 555-575. In een latere, in het Nederlands gestelde publicatie hernam De Schrevel zijn bevindingen: 'Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Zijn leven. Zijn preeken, 1521-1581', in: *Historisch Tijdschrift* 4 (1925), p. 217-259.

3 'Cornelis (Broer)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel IV, Leiden, 1918, kol. 452-458.

4 'De "Sermoenen" van Br. Cornelis van Dordrecht', in: *Franciscana*, XV (1960), p. 129-144

5 'Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire', in: *Literatuur*, 1 (1984), p. 254-261.

Dat mondde daar- naar valt aan te nemen buiten zijn wil – uit in een ware gekte. Er ontstond in Leiden zowaar een tijdschrift met die naam, en het is Bostoens droom, van het huis aan de Brugse Steenhoudersdijk waar de geselpraktijken begonnen (als het al precies zou kunnen gelocaliseerd worden), ooit een heus literair bedevaartsoord te maken. ‘Men ziet het al voor zich’, zo schrijft hij: ‘de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde die een bordje laat aanbrengen met de woorden: “*Hier geselde Broer Cornelis zijn vrome vrouwen van 1549 tot 1558*”’.⁶

Over de legendarische Broeder Cornelis is de historiografie vandaag nog lang niet uitgepraat. Voor Ludo Vandamme is het alvast een uitgemaakte zaak dat de figuur van Cornelis veel integerer was dan de in druk uitgegeven sermoenen willen doen uitschijnen.⁷ Dit opstel levert hopelijk een nieuwe bijdrage aan de discussie.

Deel 1: de preken van 24 februari 1566 tot 7 juni 1568

Uit talrijke gegevens blijkt duidelijk dat het stadsbestuur van Brugge in de jaren 1560 op religieus en politiek gebied een gematigd pragmatisme nastreefde. De humanistische invloed van Erasmus (ca. 1466-1536), Juan Luis Vives (1492-1540) en Joris Cassander (1513-1566, in 1544 uitgeweken uit Brugge) was hier nog levendig aanwezig. Maar meer dan in welke andere stad van de Nederlanden ook, verhieven een aantal conservatieve geestelijken hier hun stem tegen wat ze een verderfelijke gang van zaken vonden. Ze werden angevuurd door twee religieuzen, namelijk de minderbroeder Cornelis Adriaensz. Brouwer, beter bekend als Broeder of Broer Cornelis, en de Spaanse augustijn Lorenzo de Villavicencio. Allebei hadden ze een theologische vorming genoten, maar hun persoonlijkheden lagen mijlenver uit elkaar. De eerste was, met zijn Hollands-Vlaams temperament, een bijzonder populaire volksprediker die blijkbaar soms elk gevoel voor maat verloor, zelfs scatologisch taalgebruik niet zou hebben ge-

6 ‘Realisme in de Historie van Broer Cornelis’, in: *Secrete Penitentie, Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse satire*, 12 (1993), p. 3-4.

7 ‘Het Calvinisme te Brugge in beweging’, in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, p. 106.

schuwd; hetgeen de Brugse parochiekerken niet belette zich om strijd van zijn talent te verzekeren voor hun kansels. Villavicencio was een steile Castiliaan, afkomstig uit een voorname familie van lagere edelen in de Andalusische stad Jerez de la Frontera. Het Nederlands niet machtig, sloeg hij met uiterste verbazing de mentaliteit in 's konings noordelijke gewesten gade en legde de vele tekenen van heterodoxie die hij erin ontwaarde ongenadig bloot. Lorenzo de Villavicencio had op 14 oktober 1560 zijn intrek genomen in het Brugse klooster van de augustijnen-eremieten en fungeerde als aalmoezenier van de Spaanse natie. In talrijke *advertimiendos* rapporteerde hij als een ware onheilsprofeet aan het hof van koning Filips II over de volgens hem rampzalige godsdienstige en politieke ontwikkeling in de Nederlanden in het algemeen, en in Brugge in het bijzonder. Hij bleef daar onverminderd mee doorgaan tot hij in augustus 1566 – net in de dagen van de Beeldenstorm, die hem in zijn sombere voorspellingen gelijk leek te geven – definitief naar Spanje terugkeerde.⁸

Bij de minderbroeders was het Broeder Cornelis die onverschrokken het brandende zwaard hanteerde tegen de Brugse magistraat. Cornelis Adriaensz. Brouwer, geboren in 1521 in Dordrecht, had zich in 1537 ingeschreven aan de Artes-faculteit in Leuven en had er, na in 1540 zijn academische graad te hebben behaald, theologie gestudeerd. Enige tijd doceerde hij theologie in Leuven en hij werd er tot priester gewijd. Zijn kennismaking met Brugge dateert van 1546, toen hij er een leeropdracht kreeg aan de openbare leerstoel theologie van de stichting 'Cuba'. Die stichting, met de afdelingen theologie en letteren, was in 1540 opgericht in de Hallen bij testamentaire beschikking van Jan de Witte, bisschop van Santiago de Cuba. In 1547 trad Cornelis in bij de franciscanen, waarna hij naar de Zwinstad terugkeerde om er zich in het klooster van de grauwbroeders te vestigen. Herhaaldelijk werd hij in de jaren 50 en de beginnende jaren 60 als expert ingeschakeld voor verhoren van gearresteerde ketteren. In 1568 werd hij door algemeen apostolisch inquisiteur Joos Ravesteyn aangesteld tot één van diens *sub-*

8 Zie o.m. J. DECAVELE, "De stede van Brugghe is argher dan Genève", in: *De eerste protestanten in de Lage Landen*, Leuven, Zwolle, 2004, p. 141-158.

delegati voor Brugge met de bevoegdheid 'pardon' te verlenen aan berouwhebbende kettters.

Religieuzen van de bedelorden muntten vaak uit als volkspredikanten, en voor Broeder Cornelis was dat niet anders. Vrijwel onmiddellijk na zijn intrede begon hij in de kloosterkerk te preken en stond hij tevens op de kansels van verschillende Brugse parochiekerken. Met een onderbreking van Pasen 1563 tot begin 1566, ging hij daarmee door tot 1578. Zijn vertrek uit Brugge in 1563 hield allicht verband met zijn onverbiddelijk verzet tegen de invoering van het nieuwe stedelijke reglement op de armenzorg, opgesteld door stadspensionaris Gillis Wyts, waaraan de theologen van de universiteit van Leuven op 6 maart 1563 hun goedkeuring hadden gehecht.⁹ Tijdens zijn afwezigheid verbleef Broeder Cornelis vermoedelijk in het klooster van Ieper. Half februari 1566 nam hij weer zijn intrek in het Brugse minderbroedersklooster, hoewel de gardiaan had geprobeerd dat alsnog te verhinderen. Over de omstandigheden waarin hij in 1578 zijn activiteiten definitief moest stopzetten en tot zijn dood op 14 juli 1582 ondergedoken zat, wordt verder ingegaan in de volgende bijdrage.

Van 1549 tot 1563 en van 1566 tot 1578, dus in totaal zo'n zesentwintig jaar, predikte Broeder Cornelis vanaf meerdere Brugse kansels. Onder zijn talrijke toehoorders kon hij daar op een gretige belangstelling rekenen. Een bevriende stadspensionaris, Filips van Belle, die hem van 1557 tot 1578 hoorde preken, getuigde later dat overtalrijke en gretige toehoorders zich al een uur op voorhand kwamen verdringen in de kloosterkerk, '*byna souden sy tot de hanebalken geclommen hebben*'.¹⁰ Beschikkend over een harde stem, was de broeder als volksprediker bijzonder goed van de tongriem gesneden en keerde hij zich fel tegen alles wat hij als nieuwlichterij binnen de roomse Kerk beschouwde. Dat leverde hem de spot op, niet enkel van protestanten, maar ook van gematigde katholieken. Hun stelling was: hij doet niets anders dan roepen en tieren tegen

9 J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Deel I, Brussel, 1975, p. 142-150.

10 A. DEPOORTER, 'Témoignages inédits sur frère Corneille Adriaensz. de Dordrecht, O. S. F.', in: *Bulletin du Cercle historique et archéologique de Courtrai*, 1(1903-1904), p. 25.

de ketterij en tegen alles wat hem niet bevalt, maar aan de heilige Schrift zelf komt hij in zijn preken nauwelijks toe. Iemand begon tijdens de vasten van 1566 de donderpreken op te schrijven en vervolgens te publiceren in de *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, Minrebroeder binnen die Stadt van Brugge*. Die anonieme auteur komt ongetwijfeld uit het kamp van de Brugse Erasmianen, voor wie de vernieuwingen binnen de Kerk door het Concilie van Trente (1545-1563) lang niet ver genoeg gingen. Zijn die geregistreerde preken dan een 'mystificatie', zoals pater Van Mierlo ze bestempelt?¹¹ Of wel degelijk een satire, maar onderbouwd met waarheidsgetrouw opgetekende uitspraken?

We bespreken in deze bijdrage enkel de preken beschreven in het deel van de *Historie* dat loopt van 24 februari 1566 tot en met 7 juni 1568. Het boek verscheen in 1569 onder de schuilnaam Christianus Neuter¹², zonder vermelding van de plaats van uitgave en de drukker. Vandaag zou deze aparte wijze van verslaggeving doen denken aan bijv. de 'Bladspiegel' van Koen Meulenaere in *Knack*. In de 'Voorreden' zegt de 16de-eeuwse auteur: 'Aangezien ik gretig het Woord Gods wil horen verkondigen en men mij verteld had over de wonderlijke sermoenen van een minderbroeder in Brugge, zo werde ick inwendich geroert om hem te hooren prediken, meenende dat hy seer goddelijc, vreedsamelijc, vriendelijc, troostelijc en sachtmoedich was prekende'.¹³ 'Maar', zo gaat hij verder, 'naarmate ik de

- 11 J. VAN MIERLO, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, Deel II, 's-Hertogenbosch, Brussel, 1940, p. 380
- 12 K. BOSTOEN zoekt de auteur terecht in de geletterde, Erasmiaans-Cassandriaanse kringen van Brugge. Hij haalt een reeks argumenten aan die pleiten voor het auteurschap van de geestelijke Jan van de Castele (Castelius). Over hem, zie verder bij de bespreking van de brieven van Stephanus Lindius.
- 13 Broeder Cornelis is tijdens zijn levensdagen en ook later steeds een teken van tegenspraak geweest. Het blijvend succes van zijn donderpreken bewijst dat veel Brugse gelovigen hem echt wel mochten. In de literatuur van die periode werd hij niet alleen verguisd, vaak ook opgehemeld. De Leuvense hoogleraar Andreas Valerius (1588-1655) sprak in zijn *Bibliotheca Belgica*, Leuven, 1623, lovend over Broeder Cornelis. JACOBUS KOK, *Vaderlandsch Woordenboek*, Deel 10, tweede druk, Amsterdam 1788, p. 541, citeert dat als volgt: "VALERIUS ANDREAS, een man van kennis, en die nooit van partijschap beschuldigd is geweest, geeft het getuigenis van hem, dat hij in geleerdheid en welsprekenheid heeft uitgemunt, dat hij in drie taalen bij uitnemenheid ervaren is geweest, dat hij de Bruggenaars dertig jaaren lang, met een bijzondere bevalligheid en liefzaligheid in het goddelijke woord onderwezen heeft: dat hij tusschen de lasteringen en het geduurig raazen en tieren der onca-

sermoenen aanhoorde was ik, samen met *noch veel andere tref-felicke geleerde Catholicke ende godvreesende personen*, almaar meer geschokt door de platte taal en de onredelijke uitvallen.’

Blijkens de inleiding van het tweede deel van de *Historie*, geschreven onder alweer een schuilnaam, Justus van Vredendael (gedateerd Brugge, 7 juni 1569), was Christianus Neuter toen al sinds een jaar niet meer door willen gaan met het opschrijven van de de preken, omdat de manier waarop Broeder Cornelis zich in die tijd vanaf de preekstoel lustig maakte over de gruwelen van Alva’s repressie voor hem al te stuitend was. Uiteindelijk liet Neuter zich toch overtuigen om weer te gaan luisteren en te noteren. Dat werd de inhoud van het tweede deel en is het onderwerp van onze volgende bijdrage.

Het hier ter hand genomen boekdeel bevat aan het begin ook de beruchte *Secrete penitentie der devotarighen*, in de vorm van een ‘biografie’ van Broeder Cornelis van 1549 tot zijn vertrek naar Ieper in 1563. Veel spotschriften die van 1566 tot 1568 heimelijk in de stad werden verspreid en waar de broeder in zijn preken heftig zou tegen van leer getrokken zijn, hebben daar eveneens betrekking op. De *Secrete penitentie* is reeds grondig besproken door Karel Bostoën in diverse artikels.¹⁴ Daar komen we dus niet meer op terug.

De opzet van deze bijdrage is systematisch na te gaan of de uitgegeven teksten gebaseerd zijn op wat een kerkganger tijdens de preken naar waarheid heeft opgeschreven. Dat men in die tijd vaak zeer bedreven was in het letterlijk weergeven van wat er op de kansel gezegd was, blijkt uit zoveel voorbeelden. De Gentse patriciërdagboekschrijver Marcus van Vaernewyck is er één van. Een ander Gents dagboek, dat van Filips van Campene, kon recent met veel vrucht geraadpleegd worden voor de (soms woordelijk) weergegeven preken van de eerste bisschop van Gent, Cornelius Jansenius.¹⁵

tholijken, tusschen de vuilaartige aanvechtingen der lasteraars, en tusschen de bespotting van eerrovende schimpschriften, altijd volständig en onbesweeken is gebleeven, en de rechte Apostel van Brugge is geweest.”

14. Laatst in: ‘Reformation, Counter-Reformation and literary propaganda in the Low Countries in the sixteenth-century: the case of Brother Cornelis.’ in: N. SCOTT AMOS, A. PETTEGREE en H. VAN NIEROP (red.), *The Education of a Christian Society. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands, Papers delivered to the Thirteenth Anglo-Dutch Historical Conference, 1997*, Ashgate, 1999, p. 164-192.

15. J. LOCKEFEEER, ‘Cornelius Jansenius in de tijd’, in: *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576*, Hulst, 2010, p. 182-189.

Overigens looft Justus van Vredendael de auteur van de *Historie* omdat, volgens het getuigenis van velen die de sermoenen eveneens hadden gehoord, hij de *eigentlycke woorden gelyk B. Cornelis die uitspreekt, ende het gelaet van sijnen aert, wesen ofte manieren... also wel heeft konnen bemerken, ende in geschrifte stellen.*

Tenslotte moet nog vermeld worden dat de schrijver, naast de inhoud van de preken, vaak zelf toelichtende informatie en commentaren verstrekt, waardoor de *Historie* tegelijk zijn persoonlijke kroniek is van de bewogen gebeurtenissen die hij rondom zich in Brugge heeft geobserveerd. Zo zijn er bijvoorbeeld nieuwe gegevens over Adriaan Smout, pastoor van Sint-Walburga, op wie de nieuwgezinden hun gifpijlen richtten; over de grote hagenpreken buiten de Brugse stadsmuren van 10 en 11 augustus 1566; over de aanwezigheid op andere hagenpreken van de toppredikanten Dathenus en Junius, die dus in deze dagen ten onrechte uitsluitend aan Antwerpen en Gent gelinkt worden; over de priester Michiel van de Royere uit Oudenburg die na zijn uittreding calvinistische predikant werd; of over de grote bijeenkomst van de anabaptisten in het Gruuthusebos op 11 november. Van deze en andere informatie is er in de historiografie tot op heden niet of nauwelijks gebruik gemaakt.

We baseren ons voor deze studie op de originele editie van 1569, ook consulteerbaar op de bekende internetsite *dbnl* in de transcriptie van Wim Voortman¹⁶, en eveneens te lezen op de Franse site *multimania members* in de transcriptie van Johanna Fenyn en Dirk Smout¹⁷. Latere edities van de *Historie* (van zowel het eerste als het tweede deel), aanwezig in de universiteitsbibliotheek Gent, zijn door *Google Books* ingescand en zijn online te consulteren op het internet.

DE VASTENPREKEN VAN 1566 IN DE SINT-SALVATORSKERK

De kerkmeesters van Sint-Salvator waren opgetogen over de terugkomst van Broeder Cornelis uit Ieper. Aan de provinciaal van de minderbroeders boden ze zes stopen Rijnwijn aan *over de wellemommene van pater Cornelis*. Een goede gelegenheid om deze

16 http://www.dbnl.org/tekst/_his002broe01_01/

17 Oorspronkelijk in 15 afleveringen verschenen in het reeds genoemde tijdschrift *Secrete Penitentie*. <http://membres.multimania.fr/secpen/SP0202.htm>.

laatste meteen uit te nodigen voor het houden van de vastenpreken in hun kerk.¹⁸

Al in zijn eerste preek van 24 februari 1566 in Sint-Salvator ging Broeder Cornelis heftig tekeer tegen de stadsmagistraat, die naar zijn mening blinde obstructie aan het voeren was tegen inquisiteur Pieter Titelmans.¹⁹ Hij verwees daarbij (terecht) naar de Brieven uit het Bos van Segovia, waarin koning Filips - als reactie op de vraag van de hoge Nederlandse adel in de Raad van State om meer gematigheid aan de dag te leggen in de kettervervolging - de onverkorte toepassing eiste van de bepalingen vervat in de plakaten.²⁰ Voor de verhoudingen in Brugge was belangrijk dat in een aparte brief aan landvoogdes Margaretha van Parma de wereldlijke overheden de opdracht kregen de inquisiteurs in de uitoefening van hun ambt niet alleen niet te hinderen, maar hun bovendien alle gevraagde bijstand te verlenen, op straffe van afzetting. De vorst drukte expliciet zijn ontevredenheid uit over het conflict tussen de geestelijken en het wereldlijk bestuur in Brugge. Hij was erover ingelicht dat er in die stad schanddaden gebeurd waren tegen de eucharistie en de heiligenbeelden, en wou dat de landvoogdes de orde daar herstelde.²¹ Over die onbuigzame reactie van Filips II was Broeder Cornelis dus meteen goed ingelicht.

In zijn zondagspreek van 3 maart kwam hij terug op de door de vorst genoemde wereldlijke overheden, en nam hij meer specifiek de Brugse pensionarissen en griffiers in het vizier, *'principalick de ghene die in Vranckrijcke ter studien gelegen hebben, ende aldaer het fenijnt soch wt die borsten van Iohannes Caluinus gesogen hebben'*. Het is waar dat een aantal toenmalige stadsjuristen niet akkoord ging met de straffe voogdij van de katholieke Kerk. Met stadspensionaris Gillis Wyts had Cornelis al in 1561-1563 een bit-

18 L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 106.

19 Zie hierover de omstandig gemotiveerde bezwaren van Brugge tegen *Maistre Pierre Titelmans, estrangier du pays de Flandres, se disant inquisiteur de la foy cristienne pour ledict pays de Flandres*, in: H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II*, Deel II, Utrecht, 1941, p. 254-257.

20 M. DIERICKX, 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel IV, Utrecht, 1952, p. 332-333.

21 M. DIERICKX, 'De eerste jaren', p. 334; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Deel I, Brussel, 1848, p. 373 (20 oktober 1565).

ter conflict uitgevochten rond de hervorming van de stedelijke armenzorg, maar hij had toen het pleit verloren. Het boegbeeld van de Brugse Erasmianen, Cornelis van Baersdorp, was op 24 november 1565 overleden. Maar één van diens geestesgenoten, Leonard Casembroodt, zoon van de bekende humanistische rechtsgeleerde en magistraat Leonard sr., was op 3 januari 1566 - net voor de terugkomst van de minderbroeder in Brugge - als opvolger van Gillis Wyts tot stadspensionaris aangesteld. Villavicencio had Casembroodt jr. al aangeklaagd als iemand die herhaaldelijk als zijn mening te kennen gaf dat heretieken niet met de dood moesten worden gestraft. Net nu kreeg die pensionaris van het schepencollege de specifieke opdracht het gerechtelijk onderzoek te leiden tegen misdadigers, dus ook tegen ketters. Overigens zou hij zich tijdens de beroerten van de daaropvolgende zomer en herfst daadwerkelijk tot het calvinisme bekennen. Twee andere juristen in stadsdienst waren Marcus van de Velde, griffier crimineel in de vierschaar, en Maarten Snouckaert, griffier civiel, iemand die na Leuven aan de grote Franse universiteiten Parijs, Orléans, Poitiers en Toulouse gestudeerd had.²² De Spaanse augustijn had hen allen in een rapport *publicamente infamado de heregia* genoemd. Van de Velde zou aan een verdachte die zijn hulp kwam inroepen tegen inquisiteur Titelmans de raad hebben gegeven: 'Vriend, ik zie geen andere oplossing dan dat ge al wat ge bezit verkoopt en naar het buitenland vertrekt'.²³ Deze juristen waren het, die volgens Broeder Cornelis de magistraat voortdurend ophitsten. Daar deed hij in zijn preek van 12 maart nog een schepje bovenop. Aanleiding was de terechtstelling met de vuurdood de dag voordien van twee ketters op de Burg, namelijk Boudewijn Dominiessent, afkomstig van Armentières, en de Brusselaar Willem Houseau.²⁴ 'Onvoldoende', zo meende de minderbroeder: tijdens de arrestatie van laatstgenoemde op 10 januari 1566 *soudender noch wel meer deur te spe-*

22 P. VANDERMEERSCH, 'Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies', in: *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 219-228. Vooral de universiteiten van Poitiers en Orléans hadden de naam onder calvinistische invloed te staan.

23 J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 158-162; L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 104.

24 A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, Brussel, 1944, p. 51-52.

len geweest zijn, maer deur het le(k)ken van de Camere gerochten sy wech'. Obstructie door de magistraat en haar juristen? Vanuit zijn rechtlijnig standpunt had de franciscaan geen ongelijk.

In de geest van het Concilie van Trente wou de eerste bisschop van Brugge Pieter de Corte (Curtius) (1562-1567) in 1564 beginnen met het aanleggen van lijsten van communicanten, die moesten toelaten na te gaan wie er al dan niet zijn zondagsplicht en jaarlijkse paasplicht vervulde. In een brief aan de landvoogdes noemden de schepenen dat: '*ungne nouvelle et plus estroicte espèce d'inquisition*'. Wegens hun verzet was er waarschijnlijk niet veel in huis gekomen van de maatregel. Enkel pastoor Adriaan Smout van Sint-Walburga zette door, maar moest dat bekopen met sarcastische acties tegen zijn persoon (zie verder). Op 27 maart 1566 vroeg de bisschop de uitdrukkelijke medewerking van de magistraat voor zijn project, maar hij stuitte daar opnieuw op afwijzing met dezelfde argumenten.²⁵ Zo had Broeder Cornelis weer nieuwe materie om zich 'gruwelijk en afgrijselijk' te gedragen en dat deed hij de volgende dag ook in zijn sermoen, zeggende: 'Bah, nu is hier wederom de duivel te koop met deze weerspanninge magistraat van Brugge'.

In bijna al zijn vastenpreken behandelde Broeder Cornelis een vers uit de psalmen van David. Maar meer dan een uitgangspunt was dat niet. Zelf zou hij het daarover later hebben in de preek van 4 mei 1567: 'Er zijn er die achter mijn rug roddelen: *Daer staet dat crijscherken, dat schreemerken, dat roeperken ende doet niet anders dan al den dach te tieren, te gebaren, en te brijsschen op de Cassandrianen en Lindianen ende ten preect niet een woort schrifture. Ende boven dien commender noch Catholijcken selven by my diet my wel plat uut in mijn aensichte seggen, dat ic dus dagelicx met dese vermale-dijde secten besich staen ende dat ic gheen schrifture en preke.*'

In zijn preek van Goede Vrijdag 12 april zei Broeder Cornelis dat er altijd wetten of rechten zijn geweest om de afvalligen te doden. Niettemin, zo sneerde hij, had het Eedverbond der Edelen op 5 april een Smeekschrift aangeboden aan de landvoogdes tegen de inquisitie en de ketterplakkaten.²⁶ Smalend noemde hij de aan-

25 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire*, p. 695-696, 744; J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 170-172.

26 Hierover recent: S. GROENVELD, *De Tachtigjarige Oorlog*, Zutphen, 2008, p. 76-78.

bieders - verarmde edelen die geuzen werden genoemd - lieden die nauwelijks een roeste nagel hebben *om heurlieder schijtgat te crawwen*, en op niets anders uit zijn dan het naasten van het kerkengoed, net zoals de lutheranen in Duitsland hebben gedaan. In twee daaropvolgende preken in zijn eigen klooster had hij het daar opnieuw over, nu ook over het gelijkaardig rekwest dat de Vier Leden van Vlaanderen (d.i. Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije) op hun beurt hadden ingediend. Het leed volgens de broeder geen twijfel dat Brugge daar de grote aanstoker van was.²⁷ Verder dreef hij driftig de spot met de kreet '*Vive le Gues*', die men nu overal in den lande hoorde weerklinken. In al zijn preken, tot 1569 toe, zou hij het rekwest van de Vier Leden, met Brugge op kop, blijven bestempelen als de grote oorzaak van alle onlusten, veel meer nog dan het Smeekschift der Edelen, '*om dat ghyliedder daer so stoutelic en onbedachtelic in begheert, dat den Coninc de Inquisitie cassere, te niete doe, ende gheheel doe ophouden*'.²⁸

DE HAGENPREKEN

Er zijn een hele reeks dagboeken en kronieken bewaard die uitvoerig de spectaculaire gebeurtenissen van het 'Wonderjaar' verhalen. Het dagboek van de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck is het bekendste. Maar ook Broeder Cornelis was goed ingelicht. Toen mensen hem vroegen waar hij al zijn informatie vandaan haalde, zei hij in zijn preek van 4 augustus 1566: 'Hetgeen ik preek is waarachtig, want ik heb het als absolute zekerheid vernomen van treffelijke, eerbiedwaardige lieden en van goede geloofwaardige katholieken, die het mij komen vertellen. Alom heb ik mijn vriendjes die het mij allemaal komen aanbrengen, en er gebeurt niets zonder dat het mij ter ore komt.' Volgens de auteur van de *Historie* waren die informanten maar markt wijven en kwezels en, zo verzekerde

27 De maatregelen van bisschop Curtius werden in dit rekwest in het bijzonder geveerd en het was de stad Brugge die eiste dat de bevoegdheid inzake vervolging van ketterij bij leken exclusief aan de plaatselijke burgerrechtbanken zou toekomen, zonder welke inmenging ook van de kerkelijke rechtbank of van geestelijken. Evenwel was er geen sprake van godsdienstvrijheid! I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle concernant les troubles religieux*, Deel III, Brugge, 1876, p. 47-70; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 747-757.

28 Zo bijvoorbeeld in zijn preek van 15 maart 1568.

hij, ongetwijfeld ook Adriaan Smout, 'een half zinneloze pastoor, waar iedereen de gek mee houdt, zodat er velen zijn die hem enige kluchten of onbenulligheden te verstaan geven om hem belachelijk te maken of hem te kwellen en te tergen; dat doen ook sommige schalkse lui, omdat zij goed weten dat hij alles wat hij hoort zeggen gaat overbrieven aan Broeder Cornelis.' Adriaan Smout, pastoor van Sint-Walburga, was al in de jaren 1560-1563 een fervent medestander geweest van Broeder Cornelis – die hij vaak in zijn kerk liet preken - in diens beschuldigingen dat *dese stede zeere van heresie besmet ende gheïnfecteert was*. De nieuwgezinden kozen net hem, als één van de meest behoudsgezinden, uit om hun spot op de roomse religie bot te vieren. Onder meer had een protestant, na tijdens de paasmis van 1564 in Sint-Walburga de communie te hebben ontvangen, de hostie terug uit de mond genomen, ze in een doekje gewikkeld en ze, samen met een brief waarin de communie onder twee gedaanten werd geëist, op de stoep van Smouts pastorie gedeponeerd.²⁹ Dat incident was toen door de kerkelijke en burgerlijke overheid in de doofpot gestopt, maar Broeder Cornelis maakte er in zijn preek van 27 maart 1566 allusie op: 'Ja, pater Cornelis, zo zeggen sommigen, hoe wil men het volk met geweld dwingen om te communie te komen, wie zegt dat ze het sacrament dan werkelijk ontvangen? Ze kunnen het ook wel in *snutdoecken* terugbrengen die ze dan aan de poortring van de pastorie gaan hangen en er brieven bij schrijven dat zij het onder twee gedaanten willen ontvangen, zoals dat hier vorig jaar in Sint-Walburga gebeurd is.'

De opschorting van de kettervervolging die landvoogdes Margaretha van Parma na het Smeekschift had toegestaan, had tot gevolg dat de calvinisten einde mei 1566 in het Westkwartier in het openbaar begonnen te preken.³⁰ Vrijwel onmiddellijk bereikte het nieuws Brugge en was Broeder Cornelis nauwkeurig op de hoogte. Voor het feit dat men nu in de openbaarheid kwam in hagenpreken wees hij de indieners van de rekwesten als hoofd-

29 J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 170-176, 350-351.

30 De eerste hagenpreek werd door Sebastiaan Matte in de nacht van 26 mei 1566 gehouden in de omgeving van Roesbrugge. Vanaf begin juni begonnen predikanten, overgekomen uit het naburige Sandwich, overdag te preken in het Westkwartier. M. BACKHOUSE, *The Flemish and Walloon Communities at Sandwich during the Reign of Elizabeth I (1561-1603)*, Brussel, 1995, p. 147-148.

schuldigen aan, meer in het bijzonder de stad Brugge, die de drie andere Leden van Vlaanderen had opgeruid: ‘Nu hebben wij het spel op de wagen, heb ik het niet juist voorspeld?’

Een zeldzame gerechtsmagistraat die in Broeder Cornelis' preek van 2 juli wél alle achtung kreeg, was de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, die immers de moed had gehad zich op 30 juni buiten de poorten van Gent te begeven om een hagenpreek te verhinderen. ‘Helaas, de goede man wilde de geuzenpredicatie die daar begon met geweld verstoren en teniet doen, maar het was godgeklaagd, de ketters of baarljike duivels begonnen zo vreselijk met stenen en aardkluiten te gooien, dat hij met al de baljuws en meiers of drossaarden, die hem met hun dienaars ter hulp waren gekomen, de aftocht moest blazen’. Op die dag had in de buurt van Gent inderdaad de eerste grote hagenpreek plaats, namelijk buiten de Sint-Lievenspoort, gehouden door Jan de Pourc uit Oudenaarde. Er was veel volk, verdeeld over drie groepen voor de mannen, de vrouwen en de meisjes, de meesten met een psalmboek in de hand. Begonnen om 2 u. ‘s middags, kwam omstreeks 4 u. de genoemde procureur-generaal, samen met vier baljuws en enige deurwaarders en vergezeld van ruiters en gewapende voetknechten, de preek verstoren. De paniek was groot, maar de dapperste predicatiegangers, voorzien van stokken en stenen, riepen op tot verzet: ‘*Broeders, staet ende en wilt niet wijcken*’. Hun reactie was grimmig en de chaos was compleet, maar na enige tijd kwam de rust terug en ging de menigte zonder verdere incidenten naar huis. Maar ‘s avonds om 21 u. werd er oprieuw gepreekt: buiten de Heuvelpoort, een bijeenkomst die tot in de vroege ochtend duurde.³¹ Het gedetailleerd relaas bereikte Broeder Cornelis.

Alweer was hij perfect geïnformeerd toen hij op 7 juli raasde tegen de hagenpreken die in de dagen tevoren in Tielt, Aalter en Eeklo gehouden waren.³² Zijn verwachting was: ‘Ik wist wel dat

31 J. SCHEERDER, *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567*, onuitgegeven docto raatsverhandeling, Leuven, 1971, p. 37-39, 43-44.

32 J. DECAVELE, ‘Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten’, in: *De geschiedenis van Tielt*, Tielt, 2009, p. 88; J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 163, 226. Blijkbaar bleef Broeder Cornelis in het ongewisse over het feit dat Catharina van Boetzelaer, de kasteelvrouwe van Aalter, de gangmaakster was van sommige van die preken. J. DECAVELE, ‘Katharina van Boetzelaer, een merkwaardige figuur in

ze dichterbij in onze buurt zouden komen, ik durf er mijn hoofd om verwedden dat, als men hier niets tegen onderneemt, ze hier nog voor de poorten van Brugge zullen komen preken'. Hetgeen daadwerkelijk geschiedde. 'Op 27 juli', zo brengt de auteur van de *Historie* zijn eigen relaas, 'deed het gerucht de ronde dat die van Tielt, vier- of vijfduizend man sterk, met een predikant op weg waren om bij de stad Brugge te komen preken, en dat de predikant meester Joris Sylvanus was, geboren van hun stad. Daarop vergaderden alle (ontslagnemende) wethouders van de stad Brugge om zich te beraden of zij de poorten van de stad zouden gesloten houden of niet. Maar aangezien de andere steden waar de calvinisten preekten open bleven, vond men het beter dat men, ten-einde elke beroerte te vermijden, één poort open zou doen. Met dat gerucht was de ganse stad in beroering. Tegen de avond liep er veel volk buiten naar Oedelem, een dorp omtrent een mijl van de stad gelegen, waar, naar men zei, de predicatie zou geschieden. 's Avonds kwam daar nog het gerucht bij dat die van Oudenaarde aangekomen waren met hun predikant genaamd Judocus. 's Anderendaags, zondag 28 juli, ging er zeer veel volk derwaarts. De predicatie werd gedaan tussen Brugge en Oedelem.'

Dit relaas is perfect in overeenstemming met wat wij uit de archiefbronnen weten.³³ De genoemde predikanten³⁴ waren Joris Wybo, alias Sylvanus, en Jan de Pourc. Eén van hen werd door Broeder Conelis vol misprijzen tot twee maal toe bestempeld als een *luysigen rabbaut, die daer buyten met de bloote beenen en beslijcte voeten sonder coussens en sonder schoens staet en preect, bouen dien en heeft hi maer een vuyl quade swarte lijnwate schabbe ouer zijn hemde aen, daer hem de ellebogen deur steken*. Het stoorde hem mateloos dat, net nu hij zelf zijn preken wijdde aan de verklaring van de psalmen van David, ook Joris Wybo tijdens zijn preek in

- het protestantisme tijdens het "wonderjaar" (1566)', in: *Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, reeks V, afl. 5, Brussel, 1969, p. 151-171.
- 33 A.C. DE SCHREVEL, 'Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges (1566-1568)', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 42 (1894), p. 15; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 2, p. 789-772; J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 163.
- 34 Over die predikanten: J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', p. 88-89.

Oedelem die psalmen als uitgangspunt had gekozen. Werkelijk te kwader trouw was Cornelis toen hij de magistraat verweet slechts één stadspoort te willen openlaten om zo beter te kunnen beletten dat goede katholieken massaal met wapens de hagenpreken zouden gaan verstoren. Het staat buiten kijf dat het in werkelijkheid was om te verhinderen dat de Bruggelingen buiten de stad ter preek zouden gaan³⁵, maar dat was iets wat niet bij hem opkwam. In de *Historie* lezen we over de grote paniek in Brugge op 7 augustus bij het bericht dat de calvinisten van Gent met vier predikanten voor de poorten van de stad twee dagen lang zouden komen preken, vergezeld van wel 60.000 gewapende mannen. Op 9 augustus in spoedzitting bijeengekomen, besloot de magistraat twee stadspoorten open te houden, de Kruispoort en de Dampoort, teneinde wie dat wenste toe te laten naar de hagenpreken te gaan. De vreemde deelnemers zouden overdag binnen de stad mogen komen, mits ze aan de poorten hun wapens afgaven.

Die avond vernam men dat de predicatiegangers aangekomen waren in Zevekote, Male en Sint-Michiels. Er was minder volk dan voorspeld, naar schatting zo'n 8 à 10.000 man. Ze sliepen onder de blote hemel. De volgende morgen, 10 augustus, kwamen veel deelnemers binnen de stad. Op de Markt en de Burg zongen ze psalmen, sommigen met een geuzennapje en pelgrimsflesjes op de hoed gespeld. Vervolgens hadden de preken plaats in Zevekote, van 9 tot 11 uur, waar ook veel Bruggelingen naartoe trokken. Op 11 augustus regende het en wou men de preken verderzetten in de Sint-Kruis- en Sint-Catharinakerken. Maar de magistraat wist de organisatoren te overhalen die parochiekerken te verlaten, waarop het kerkhof van Sint-Kruis als preekruimte werd ingenomen. Pieter Carpentier³⁶ en Herman Moded³⁷ en nog een derde predikant preekten in het Nederlands, Etienne Mermier³⁸ in het Frans

35 L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 112.

36 Over Carpentier: J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', p. 90.

37 Moded was één der toppredikanten in de Nederlanden. G.P. VAN ITTERZON, 'Moded, Herman', in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Deel 3, Kampen, 1988, p. 267-271.

38 Over Mermier, predikant van Doornik: J. MEYHOFFER, 'Le passé d'un bourgeois de Lausanne, Etienne Mermier', in: *Mélanges offerts à Monsieur Charles Gilliard* (overdruk), Lausanne, 1944, p. 5.

voor de Walen uit Doornik. Na de middag vertrokken de deelnemers weer Gentwaarts. Tot zover de informatie over die hagenpreek in de *Historie*.³⁹

In zijn ochtendpreek van 10 augustus sprak Broeder Cornelis geen woord kwaad van de calvinisten. Hij toonde zich integendeel iusterst bevreesd, en riep reeds het doembeeld op van een katholieke Kerk die spoedig, naar het voorbeeld van de vroegste christenen, naar de catacomben zou worden verbannen. Maar in zijn preek na de middag bleek hij alweer moed te hebben gevat, omdat de cijfers over het aantal meegekomen predicatiegangers schromelijk overdreven bleken te zijn.⁴⁰

De volgende dag sprak hij schande van de ontheiliging van de twee buitenkerken. 'Ik schaam me over de Bruggelingen omdat ze niet onmiddellijk de wapens in de hand hebben genomen om dat te beletten. Waartoe hebben wij hier dan gilden en schutterijen?' En daar ze toch weer weg waren kon hij, nadat zijn informanten hem gedetailleerd verslag hadden uitgebracht, zijn misprijzen voor de vier predikanten met bijtende spot ongeremd de vrije loop laten: *'Ba siet wat een luysige schudden, fylten, en rabbauwen, dat die vier zijn, die dese twee dagen, ghistere en heden, daer buyten te Sevencoten, ende op S. Cruys kerckhof hebben staen preken. Ba, daer stont den eenen vileynen schudde en preecte met het haer deur de gaten van de bonette, ende met so quaden broeck aen datmen zijn vuyl schijtgat, met zijn naect vuyl bloot dinc daer deur sach hangen; daer over hadde hy eenen seer ouden versleten gelapten rock*

39 Over die predikaties in Zevokote en omgeving handelt VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 112-113. Tot op heden is er in de geschiedschrijving over die ophefmakende preken geen gebruik gemaakt van de informatie in de *Historie*.

40 De graaf van Egmont, door de magistraat naar Brugge geroepen, bevestigde in zijn verslag van 10 augustus aan de landvoogdes dat in plaats van de 25 à 30.000 aangekondigde predicatiegangers, er niet meer dan 4 à 5000 waren geweest. Bij zijn aankomst rond 6 uur 's avonds bleven er nog amper zo'n 1200 over. Bij zijn passage werd hij begroet met een salvo uit tweehonderd haakbussen en pistoletten. Daarnaast zag hij nog drie- à vierhonderd personen die voorzien waren van hellebaarden en pieken. Zie ook het verslag van het plaatsbezoek op de preek van de dag daarop door de burgemeester van Brugge. Op 12 augustus waarschuwde pensionaris Gillis Wyts de graaf van Egmont dat er voor de volgende zaterdag alweer een grote hagenpreek aangekondigd was en dat er gevaar bestond voor een Beeldenstorm in de kerken van Brugge, zoals in leper gebeurd was. Alle verslagen in: H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II*, Deel II, Utrecht, 1941, p. 335-338.

sonder mauwen aen, ja, hy en moste gheen hemde aen hebben, want de bloote aermen staken deur den rock. Ba, den anderen fijlt of rabbaut stont en preecte in zijn onderlijf of in coussen en wambais en dien hinck het bescheten hemde achter uut, met een quaet vuyl hoeyken opt hoeft met een pluymken daer op. Dan stont den derden schelm ghinsewart en preecte sonder broeck aen met de eersbillen bloot, met vuyl lijnwate ondercoussen an, ende een magher dun mantelken vol gaten daer over. Den vierden verrader, die was wat beter int habijt, maer dien seggense dat met een brantyser op zijn rugge is geteekent, ja, dat is waer, dien hadde een Gueseschuetelken ende Gueseflasken op synen hoet, so hy stont en preecte. Ba, goeliens, en is dit niet genoeg om met te ghecken en te schimpen? Ba fy, besiet doch nu selven eens watten vier jente gesellen dat dit zijn, daer ghy aldus verhoet en dus hittich achter gelooopen hebt.'

DE NIEUWE LEER DOOR BROEDER CORNELIS UITGELEGD

Interessant is Broeder Cornelis' mededeling in zijn preek van 21 juli dat nu ook de anabaptisten in het openbaar begonnen te preken in Zeeland en in het Vlaamse Westkwartier. Over de activiteiten van de dopers tijdens het 'Wonderjaar' is er voor de rest niet zoveel bekend.⁴¹ Uit de preek van de dag daarop blijkt dat de minderbroeder niet enkel de calvinisten kende, maar ook uitstekend ingelicht was over het doperdom, het lutheranisme en andere nieuwgezinde stromingen. Hij had van een vriend horen vertellen over de Adamieten, de Davidjoristen en de aanhangers van het Huis der Liefde.

Als theoloog zal Broeder Cornelis allicht goed ingelicht zijn geweest over de calvinistische leer. Als volleerd demagoog wist hij er vanaf de preekstoel een persiflage van te maken, met geen ander doel dan zijn volks publiek te schokken. Alles wat hij vertelde wist hij naar zijn zeggen van mensen die het zelf gezien en meegeemaakt hadden. 'De calvinisten', zo zei hij in zijn middagpreek van

⁴¹ A.L.E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1959, p. 102-103. Als we toch nog vrij goed ingelicht zijn over de tragische geschiedenis van de dopers in Vlaanderen, dan is dat bijna uitsluitend dankzij de informatie vervat in de archieven van de vervolging. Nu deze opgeschort was, was uiteraard ook deze bron opgedroogd.

1 augustus, 'aanvaardden maar twee sacramenten, de doop en het avondmaal. In het avondmaalssacrament (*dwelck die Catholicken, die Papisten, het Sacrament des outaers heeten*) is er volgens hen enkel brood, net zoals gewoon huisbakken brood. Zo mogen de gelovigen dat zonder veel eerbied of omhaal ontvangen of nuttigen. De doop dienen zij toe zonder water te gebruiken, zonder zout, olie, speeksel of beleving, zonder kaars of huif, zonder kruisen of zegeningen. Ze zeggen dat het katholieke doopsel niets anders is dan bijgeloof en toverij. Van het huwelijk is er geen sprake, de huwelijksband bestaat voor hen niet, als zij dat wensen kunnen ze hun huidige vrouw voor een andere inruilen, ja, ze mogen zoveel vrouwen nemen als ze kunnen onderhouden, zoals de Turken doen. De calvinisten achten zich verder bevrijd van de teugel van het biechtsacrament en de penitentie. Ze mogen in alle wellust en wulpsheid leven, zonder hun heimelijke zonden te moeten openbaren, noch voor hun openlijke zonden berouw te tonen, geen boete noch penitentie te moeten doen, zonder noodzaak van bidden, vasten en vlees derven. Ze zijn, zo zeggen ze, bevrijd van het sacrament van het priesterschap, zo hebben zij zich niets meer aan te trekken van de straffende papen en monniken die hen willen berispen en onderwijzen om de zonde na te laten. Zij worden op het sterfbed niet langer gekweld door het sacrament van het olie-sel, en krijgen daar dus niets meer te horen van God, Christus, heiligen, vagevuur noch hel. Ze zijn ontlast van het sacrament van het vormsel, en hoeven dus geen geloofsbelijdenis meer te doen.' Op 15 augustus gaf Broeder Cornelis verdere details over wat de vier predikanten in Zevokote op de grote hagenpreek zouden gezegd hebben, bijvoorbeeld hun vermeende smeulige beschrijvingen over de roomse 'broodgod' en welke bizarre, ronduit lachwekkende voorzorgen er volgens de katholieken wel moesten genomen worden, mocht de ouwel nog niet volledig verteerd zijn in het menselijk lichaam. Pieter Carpentier legde hij schandelijke woorden in de mond over de Moeder Gods, namelijk dat ze meerdere kinderen had gehad van verschillende mannen, ja dat ze *hannekens allemans hoere geweest hadde*. Etienne Mermier gebruikte af en toe Latijnse woorden en zou over de predestinatie gepreekt hebben: 'De mens heeft geen vrije wil, al het kwaad of het goed wordt enkel door God bewerkstelligd. *Daerom leeft vryelick naer u wellusticheyt, alsoot*

u belijft, want Godt is u den hemel schuldich; men moet dus geen schrik hebben voor hel of verdoemenis. Predikant Moded (die volgens Cornelis met een brandijzer op zijn rug gemerkt was) zou gezegd hebben dat de doden niet lichamelijk verrijzen, maar dat de verrijzenis in geestelijke zin moet worden begrepen.

DE BEELDENSTORM EN ZIJN NADAGEN

Hevig ontsteld, preekte Broeder Cornelis op 15 augustus voor het eerst over de Beeldenstorm die in het Westkwartier was losgebarsten. Door zijn verschrikkelijk verhaal waren veel mensen tot zuchtens en wenens toe bewogen. Bij die gelegenheid doet de schrijver van de *Historie* het relaas van de voorzorgsmaatregelen die de magistraat in de Brugse kerken liet nemen: alle toegangen werden van binnen versterkt, er bleef enkel een kleine deur over die met gewapend volk beschermd werd en langswaar alle kerkornamenten en kostbaarheden naar buiten in veiligheid werden gebracht.

Broeder Cornelis wou voortaan dagelijks preken in het grauwbroedersklooster, net zoals dat gebeurde bij de karmelieten, dominicanen en augustijnen. Maar de magistraat vreesde dat zijn oproerige uitvallen aanleiding zouden geven tot beroerten en verbood hem de kansel te bestijgen. De gardiaan stemde in met dat verbod. Het Akkoord van 25 augustus, gesloten tussen het Eedverbond der Edelen en de landvoogdes, waardoor de calvinisten voortaan vrij maar ongewapend zouden mogen preken op plaatsen waar dat vóór 23 augustus al gebeurd was, haalde de druk wat van de ketel. In sommige Brugse kerken werden de katholieke preken op 1 september hervat, maar voor Broeder Cornelis gold dat dit enkel mocht als hij zich voldoende kon beheersen.

Pas op 8 september mocht hij weer op de preekstoel, na zijn belofte niets onheus meer te zeggen over het stadsbestuur. Hij begon zeer rustig, prees de magistraat zelfs uitvoerig voor de maatregelen die in de stad getroffen waren. Maar onmiddellijk noemde hij weer de moderatie van de plakaten, waaraan Brugge door deelname aan het rekwes van de Vier Leden had meegedaan, als oorzaak van alle kwaad. In zijn middagpreek ging hij vreselijk tekeer tegen de beeldenstormers. 'Nadat ze het kerkbezit opgemaakt hebben zullen ze zich tegen de kooplieden keren. Zijn er in Antwerpen, dat grote Babylon, die helse poel, al niet briefjes rondgestrooid met de

tekst: “*Der Papen bloet of der Cooplieden goet*”?⁴²

Nadat op 13 september het gerucht was binnengelopen dat er een calvinistische predikant buiten de stad zou komen preken, liet Broeder Cornelis 's anderendaags weer alle remmen los: ‘Terwijl mij verboden was te preken, konden tijdens de Beeldenstorm wel driehonderd Bruggelingen naar een hagenpreek gaan ten zuidoosten van de stad in Rabauwenburg (=een heerlijkheid van het Proossche) en op 1 september naar de preek van Michiel van de Royere, de afvallige pastoor van Oudenburg, *hier buyten by de Wasschers brugghē*’.

Op 14 september, zo verhaalt de *Historie*, preekten de calvinisten 's morgens in Sint-Kruis. Omdat ze daar door het klokkengelui voor het feest van de Kruisverheffing gestoord werden, trokken ze na de middag naar Zevekote. Daar hadden de grote preken van 10 en 11 augustus plaats gehad en bijgevolg meenden ze, in toepassing van het Akkoord van 25 augustus, er opnieuw ongestoord te kunnen preken. Er werden ook psalmen gezongen. Maar de overheid van het Brugse Vrije, tot wier jurisdictie het veld behoorde, kwam gewapend tussenbeide. Er was wat heen en weer getrek, er vielen enkele gewonden, predikant Hans de Schildere werd bij de baard getrokken, maar wist te ontsnappen. De Brugse protestanten die erbij waren geweest liepen daarop samen op de Burg om luid te protesteren. Ook het calvinistische consistorie diende een klacht in. Beide protesten werden door het stadsbestuur welwillend in ontvangst genomen. Zo kwam het dat onder grote toeloop Hans de Schildere op 15 september alweer kon preken buiten de stad.⁴³ Zoals te verwachten was, loofde Broeder Cornelis in zijn preken het Brugse Vrije en beschimpte hij tegelijk de magistraat van de stad Brugge: ‘Hadt gij de klagers op Burg maar bij de hals gevat *en al warm en versch aen een galge gehangen*.’

42 Volgens het *Antwerpsch Chronykje*, editie Leiden, 1743, p. 118 en 159 werd er in Antwerpen geroepen: ‘*Papen bloet, Borghers gelt en goet*’. Dit wordt bevestigd in: E. POULLET en Ch. PIOT: *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, Deel I, Brussel, 1877, p. 500.

43 Dominee Janssen identificeert Hans de Schildere met Johannes Montanus of Jan Hove, die later de vaste predikant werd van de Brugse gemeente. *De Kerkhervorming te Brugge*, p. 38, met correctie in H.Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Deel I, Arnhem, 1868, p. 110.

Vrouwen waren de minderbroeder komen zeggen dat sommige mannen die ter predicatie gingen nu toch echt wel hun leven gebeterd hadden, van voormalige dronkaards, hoerenlopers en tui-sers, nu sobere, welgemanierde, vriendelijke lui geworden waren. Waarop de broeder: 'Het is voor een vrouw beter 's avonds een be-dronken, beslijkt en door zijn eigen gevoeg bevuilde man te zien thuiskomen, dan iemand die van de helse predicatie komt, want in de eerste staat kan hij tenminste nog één keer per jaar door een ge-nerele biecht en een communie terugkeren in staat van genade.' Zevekote werd de vaste preekplaats van de Brugse gemeente. Op 21 en 22 september werd er gepreekt door twee geleerde predikan-ten, Jan Hove (Montanus)⁴⁴ in het Nederlands en François du Jon (Junius)⁴⁵ in het Frans.

Junius over zijn verblijf in Brugge en Damme⁴⁶

In zijn autobiografie beschrijft François du Jon de ge-beurtenissen van 21 september en de volgende dagen in Brugge. Enige Engelsen die bij hem waren hadden gezegd dat de predikanten na de preek samen met de terugkerende Brugse burgers 's avonds tot binnen de stad zouden mo-gen gaan. Junius vertrouwde het niet en stuurde zijn col-lega Jan Hove voorop, maar hij kon goed zien hoe die – hij stak een hoofd uit boven de anderen - niet binnengelaten werd. Beiden zochten dan elders een onderkomen, maar dat lukte niet omdat niemand hen durfde binnennemen.

- 44 Afkomstig uit Bergen op Zoom (vandaar Montanus of Bergenaar), voormalig gees-telijke, bekend als geleerd en welsprekend predikant. De Brugse gemeente had hem begin september naar een vergadering in Gent gestuurd. Hij slaagde erin Junius, die in Gent logeerde bij advocaat Pieter de Rycke, het kopstuk van het consistorie, en die eveneens aanwezig was op de bijeenkomst, te overhalen enige dagen in Brugge te komen preken. J. DE JONG, 'Houe (Johannes)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel III, Leiden, 1914, kol. 617.
- 45 Geboren in Bourges in 1545, studeerde in Bourges en Genève en werd in 1565 pre-dikant in de Franse gemeente van Antwerpen. In 1566 vertoefde hij enige tijd in Gent. In 1567 werd hij predikant in Schönau bij Heidelberg, in 1578 professor in Neustadt en in 1592 in Leiden, waar hij in 1602 overleed. D. VISSER, 'Junius, Franciscus', in: *The Oxford Encyclopedia of Reformation*, Deel II, New York Oxford, 1996, p. 360.
- 46 *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii*, ed. Paulus Merula, Leiden, 1595, volgens de heruitgave van A. KUYPER, *D. Francisci Junii Opuscula Theologica selecta*, Amsterdam, 1882, p. 28-29.

Na de halve nacht onder de blote hemel te hebben rondgezworven, vonden ze eindelijk een bed in een hutje. Na hun preek in Zevekote op zondag 22 september werden ze door toedoen van de Brugse gemeente naar Damme geleid. Daar werden ze goed ontvangen en konden ze twee dagen uitrusten. Op 23 september werd er, op bevel van Egmont, een prijs van 800 gulden op het hoofd van Junius gesteld voor wie hem levend kon vatten, 400 gulden voor wie hem dood afleverde. Op 24 september kwam Egmont zelf naar Brugge om daar de rust te herstellen. Door diens komst in verwarring gebracht, stuurden de Brugse gemeentelieden een bode naar Gent. Ze kregen daar de raad de twee predikanten, indien enigszins mogelijk, toch naar Brugge te roepen. Rond dezelfde tijd werden beiden bij de schepenen van Damme ontboden. Toen die hoorden dat Jan Hove een Brabander en dus een Nederlander was, lieten ze hem ongemoeid gaan. De Fransman Junius evenwel werd aan een grondig verhoor onderworpen. Ze verzekerden hem niets kwaads met hem voor te hebben, maar dat ze onvermijdelijk zouden gebonden zijn door het edict dat in Brugge tegen hem uitgevaardigd was. Ze verzochten hem vriendelijk zo spoedig mogelijk weg te gaan. Junius, aan zijn lot overgelaten, wist niet wat te doen, zoveel temeer daar hij de taal niet verstond. Tot er hem een bode tegemoet kwam die hem namens de Brugse gemeente uitnodigde toch naar de stad te komen. Vermomd in kleren van een steenkapper raakte hij 's avonds ongehinderd voorbij de poortwachters. Een werkmans gidste hem door de stad en iemand riep hem in het voorbijgaan in het Vlaams luid een 'goedenavond compadre' toe (*Flandro sermone voce maxima acclamavit: 'bonam vesperam, compater'*), waardoor de stadswachten geen enkele verdenking koesterden. Zo bracht Junius enkele dagen door in Brugge, waarna hij terugkeerde naar Antwerpen. Bij zijn aankomst moest hij vernemen dat hij daar als predikant van de gemeente gewraakt was. Tot zover zijn eigen verhaal.

In zijn preek van 22 september liet Broeder Cornelis niet na de predikanten van Zevekote als uitschot te beschrijven: 'Het schijnt dat de Franse verrader die nu buiten preekt op de wang gebrandmerkt is, de andere rabauw heeft onder zijn hoed een zijden mutsje, want

zijn één oor is afgesneden.’ Voor sommigen die dat hoorden was Broeder Cornelis nu echt wel te ver gegaan met zijn leugens. Hij moest later toegeven dat hij het bericht over dat afgesneden oor gekregen had van pastoor Adriaan Smout; een spotter had die misleid met de woorden dat de predikant maar één rechter oor had. ‘Ik heb niet gelogen’, zo repliceerde hij zonder verpinken, ‘men weet toch dat iedereen maar één rechter oor heeft? Maar wel zeg ik u dat de meeste van deze predikanten verduivelde apostaten, uitgelopen parochiepriesters of monniken zijn.’ Meteen begon Cornelis ze op te sommen. Hans de Schildere die in Zevokote aan het preken was, met zijn echte naam Jan Hove, was inderdaad een voormalige geestelijke uit Bergen op Zoom. Michiel van Oudenborch, met zijn eigenlijke naam Michiel van de Royere, was een voormalige parochiegeestelijke van Oudenburg⁴⁷. En tenslotte noemde hij de predikant van Tielt, Filips Garcy, weggelopen uit Cornelis’ eigen klooster. Die had bij de protestanten een goede naam als predikant⁴⁸, ‘*maar dien verlooppen Moninck, ou, die hevet doch al van my geleert, sulcx als hi weet of can, maer hi is nochtans so luttel by my te gelijcken dat hy niet weerdich en is mijn schoens te ontghespen, ja, dat hy niet weerdich en is mynen strontpot (met oorlof geseyt) uut te dragen*’.

Op 27 oktober werd de preek buiten Brugge gehouden door niemand minder dan Pieter Datheen (Petrus Dathenus)⁴⁹, die daartoe overkwam uit Gent. Hij kondigde aan dat Michiel van de Royere op 3 november hier zou trouwen. Het bericht baarde groot opzien,

47 Samen met Leo de Voocht (pastoor van Onze-Lieve-Vrouw, week in 1567 uit naar Wezel en trouwde er met een weduwe uit Oudenburg), Hubert Brasseur en Cornelis Reynaert behoorde Michiel van de Royere tot de vier parochiepriesters van Oudenburg die in 1566 hun geloof verlieten, naast zes nonnen en een convers uit het klooster van de grauwezusters. Op te merken valt dat de gereformeerden van Oudenburg op 29 december 1566 een eigen preek hielden in de wijk *Vossesteert* in de heerlijkheid Sijsele. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 786, n. 1, en p. 840.

48 In 1562 uitgetreden uit het minderbroedersklooster van Brugge, was hij gevlucht naar Londen en vandaar aan de protestantse universiteit van Heidelberg gaan studeren, om in 1566 naar Vlaanderen terug te keren. J. DECAVELE, ‘Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten’, p. 90.

49 Dathenus, een voormalige karmeliet uit het klooster van Ieper, was decennialang een toppredikant van de calvinisten in de Nederlanden. Th. RUYJS, *Petrus Dathenus*, Amsterdam, 1919; herdruk Houten, 1988.

want het was de eerste keer in de Nederlanden dat men hoorde van een dergelijk publiek huwelijk van een voormalige priester in een calvinistische gemeente. Zoals te verwachten was, haalde Broeder Cornelis bij dat nieuws haast als een krankzinnige heel zijn platste scheldwoordenarsenaal boven.

Op 1 november, Allerheiligen, riep Broeder Cornelis alle heiligen in de hemel aan om ziekten en plagen los te laten op de beeldenstormers: iedere heilige moest hen treffen met de specifieke ziekte waartegen hij of zij normaal de gelovigen beschermt. Op Allerzielen had hij het over het vagevuur. 'De geringste twijfel aan het bestaan van het vagevuur is veel erger dan het bedrijven van incest met zijn eigen moeder, zijn zuster of zijn dochter, erger dan zijn vader, moeder, zusters, broers of kinderen te vermoorden, erger dan sodomie, in één woord: erger dan alle zonden van de wereld.' Incest, sodomie, hoererij, bestialiteit, zijn overigens woorden die hij in zijn preken herhaaldelijk in de mond nam als hij het had over de calvinistische opvatting van het huwelijk of over uitgetreden priesters en nonnen die trouwden.

Op 3 november zei hij het nieuws te hebben gehoord dat de calvinisten van Antwerpen nu het avondmaal vierden, naar het voorbeeld van Genève. 'Als de koning *sal gehoord en verstaen hebben datter sulcke horrible enorme yselicheyt Tantwerpen in die nieu duvelsche Tempels of helsche Synagogen ghebeurt is, zal hij terstont met zijn Spaenjaerden commen... en smijten alle tvolck van dese landen in ysere ketenen.*' 's Middags raasde hij door over het huwelijk van Michiel van de Royere en deed hij een oproep om *dien verloochenden Paep met zijn helsche bruyt en dien Apostaet, diese tsamen ghecoppelt heeft doot te smijten.* Zijn bloeddorstige preek klonk niet in dovemansoren. Toen de Brugse calvinisten 's avonds al zingend in de stad terugkwamen en ze ondanks het verbod van de burgemeester toch doorgingen met hun psalmgezang, ontstond er een grote beroerte. Een trouwe volgeling van Broeder Cornelis begaf zich tussen de ordebewaarders en schreeuwde: 'Slaet doot, slaet doot, en spaert gheen bloet!' In het gewoel vielen er enkele doden.

Op 10 november, na zich verdedigd te hebben tegen de aantijgingen dat hij met zijn oproerige preek schuld had aan de doden van de vorige zondag, meldde Broeder Cornelis dat er een grote bijeen-

komst van dopers op til was in het Gruuthusebos. Die had inderdaad de volgende dag plaats. De hele stad was vol van het nieuws, zoveel temeer daar de organistoren in de Brugse straten alom hadden rondgeroepen dat wie de rechte waarheid wilde horen maar moest komen. De magistraat nam onmiddellijk rigoureuze maatregelen om een volgende bijeenkomst, gepland voor 17 november, te verhinderen. Er werden zestig ruiters en tweehonderd krijgslieden naar het Gruuthusebos gestuurd. De dopers bliezen dan maar hun vergadering af. Tot spijt van Broeder Cornelis, die graag gezien had dat men deze 'Adamieten' of naaktlopers⁵⁰ de kleren zou afgetrokken hebben, zodat ze in hun blootje langs de Boeveriepoort terug in de stad zouden hebben moeten binnenkomen. Hij liet niet na te herinneren aan het lot van de clericus Adriaen Roobaert die, toen hij enkele jaren tevoren leden van de magistraat verweten had veel te tolerant te zijn tegenover de dopers, als straf in zijn hemd, blootshoofds, blootvoets en met een kaars in de hand om vergiffenis had moeten bidden.⁵¹

Op 25 november maakte Broeder Cornelis zich boos omdat de Vier Leden van Vlaanderen de landvoogdes hadden verzocht de Staten-Generaal bijeen te roepen opdat de rust kon worden hersteld die ten gevolge van de religieberoerten verloren was gegaan.⁵² Volgens hem mocht de wereldlijke overheid zich niet in kerkelijke zaken mengen: 'dat zullen wij geestelijken nooit toestaan!'

50 Hiermee verwees hij naar het oproer in Amsterdam op 11 februari 1535. Tijdens een bijeenkomst van de wederdopers trok een van de aanwezigen tijdens het gebed zijn kleren demonstratief uit en wierp die op het vuur. Hij riep alle anderen op zijn voorbeeld te volgen onder het motto "Wee, de wrake Gods". Daarna stormde de groep naakt de straat op, in hun ogen een eerlijke naaktheid. Sindsdien bleef het odium van 'naaktlopers' de dopers achtervolgen.

51 Over dit voorval in april 1560: J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 173.

52 Bij het aanbieden van hun eerste rekwest van 18 oktober hoorden vertegenwoordigers van de Vier Leden tijdens hun verblijf in Brussel geruchten dat de koning zinnens was met een leger van 50.000 man naar de Nederlanden te komen om de schuldigen van de godsdiensttroebelen te bestraffen. Daarom waren de Vier Leden vanaf 14 november weer bijeen in Brugge, om er te delibereren over een nieuw rekwest. Dat behelsde het algehele verbod van de predicaties als enige werkzaam middel voor het herstel van de rust. Het werd aan de landvoogdes aangeboden op 11 december 1566. J. SCHEERDER, *Het Wonderjaar te Gent*, p.285-296.

De brieven van Stephanus Lindius

Vanwege het kwaadaardige karakter van veel van Broeder Cornelis' uitlatingen voelde de priester Stephanus Lindius zich gedwongen om hem op 26 november 1566 vanuit Ieper een vermaanbrief in het Latijn te sturen. Een tweede brief volgde op 10 januari 1567. In de *Historie* worden ze allebei in Nederlandse vertaling weergegeven.

Einde november 1566 meldde zich een jong meisje aan bij de kloosterpoort van de minderbroeders. Ze overhandigde aan de portier een brief die, naar ze zei, uit Ieper kwam. Het adres luidde: 'Aan eerwaarde Broeder Cornelis van Dordrecht, leraar in de heilige Godheid en vermaard predikant in het klooster van Sint-Franciscus in Brugge'. De brief was in het Latijn gesteld. Weldra circuleerden er afschriften in de stad, ook in Nederlandse vertaling. Die vertaling is het die in de *Historie* is opgenomen. We geven een samenvatting van de inhoud.

De schrijver begint met het bestrijden van de stelling dat de geestelijke macht boven de wereldlijke verheven is. Uit de Bijbel en oude kerkelijke geschriften betoogt hij dat aan de paus niet de beide zwaarden (het geestelijke en het wereldlijke zwaard) toekomen. De vorsten en overheden zijn evengoed gerechtigd en verplicht om voor de ware godsdienst en voor haar materiële belangen zorg te dragen, haar te beschermen en te bevorderen. Voorts vraagt hij Broeder Cornelis op te houden met het verkondigen van zoveel pertinente onwaarheden aangaande de leerstellingen van de hervormden. 'Het is bekend genoeg dat de staat van onze Kerk ver afgeweken is van zijn oorspronkelijke zuiverheid, in leer, in ceremoniën, in tucht, en vooral dat er vele misbruiken zijn ingeslopen in de misviering.' Met bewijzen uit de heilige Schrift, de concilies en de kerkvaders wordt aangetoond dat de mis een heilige handeling is waarin, volgens de instelling van de Heer, brood en wijn door de woorden van Christus en de aanroeping van Gods naam, geheiligd worden en aan de gelovigen toegediend. Dat een priester in z'n eentje mis doet heeft geen zin, er moeten rondstaande gelovigen bijzijn, er moet uitdeling zijn van de communie in beide gedaanten, er moet lezing en uitleg zijn van het evangelie in een taal die iedereen verstaat, er moet uitstorting van gebeden zijn in de oren van

het verzamelde kerkvolk. Het grote aantal missen aan verschillende altaren tegelijk en waarin niet eens het altaarsacrament van het lichaam en bloed wordt uitgereikt, is een onheilzaam gebruik. "Hadden wij de opvattingen van de oude Kerk hersteld, dan zou er nu niet zoveel scheuring en verdeeldheid zijn. We moeten er niet bang voor zijn dat de aanhangers van Luther en Calvijn zich verheugen als we toegeven op de verkeerde weg te zijn terechtgekomen. Het is beter de wonden van de Kerk te helen door rechte middelen, niet door gewelddadige en onwerkzame, zoals ze door onverstandigen worden aangeraden en bepleit. Dat zijn zaken, zó luidt het slot van de brief, die ik u wou zeggen en die sommige priesters, geestelijken, vrome en andere geleerde en godvruchtige mannen met wie ik deze dingen besproken heb, mij aangeraden hebben u te laten weten. Zij allen smeken u door de barmhartigheid Gods dat gij, uit medelijden met Christus' gemeente die door zoveel gevaren omringd is, u inspant om de vrede en eenheid van de Kerk te bevorderen, liever dan met veel woorden de koning, onze allergenadigste heer, aan te sporen om dit arme volk te komen verslaan, te doden en op de vleesbank te brengen. God, de Allerhoogste, regere altijd zó uw tong, dat gij niets anders zegt dan wat dienstig is tot opbouw en stichting van de Kerk. Ik heb er geen bezwaar tegen, ik ben het zelfs genegen, dat gij deze brief mededeelt aan de bisschop en aan de eerwaarde heren Jacob van de Velde (augustijn-eremiet), Karel Courtewille (prior van de karmelieten) en andere geleerde en godvruchtige mannen. Indien het u goeddunkt ben ik klaar om voor hen te verschijnen en uitleg te geven bij mijn gevoelens. Uw Stephanus Lindius, priester."

Op 12 januari, al voor 6 uur 's morgens, werd er in het minderbroederklooster een tweede pakket brieven bezorgd. De drager hield met zijn mantel het gezicht tot aan de ogen bedekt. Pogingen om hem te identificeren mislukten. In zijn preek van die dag sneerde Broede: Cornelis: *'Om nu eens een einde te maken van alle dese vermaledide brieuen en Pasquillen, die my dagelicx aldus van dese geueynsde Cassandrianen, dese duertrocken snoo rabbauwen ghesonden werden, daeromme heb ic tselfde packet brieuen sonder open te doen of te besien int vier gheworpen, ende d'50 over-*

bernt'. Hetgeen niet belette dat de brief ook nu in de openbaarheid kwam.

De alweer in het Latijn gestelde inhoud luidde samengevat:

'Ik zou u nu niet opnieuw geschreven hebben, Broeder Cornelis, hadden enige geleerde en godvruchtige mannen, op wier oordeel ik hoge prijs stel, daar niet op aangedrongen. Ik heb u onlangs een brief geschreven om u aan te manen uw grote strengheid te milderen tot meer bescheidenheid, zoals het een christen past. Ik begrijp niet wat uw toorn zou kunnen hebben opgewekt, tenzij gij het me kwalijk neemt, dat ik de geestelijken niet uitgezonderd heb van de machtsuitoefening van de overheid en dat ik geschreven heb te betwijfelen of het wel de paus is aan wie beide zwaarden toekomen. Maar hierin kan ik mij verdedigen met het gezag van de kerkvaders. Ik vind het verder een onbeschaamdheid dat gij de oude manier van misvieren durft veroordelen, waarbij de gebeden en de lezing van de heilige Schrift geschieden in tegenwoordigheid van het rondstaande volk en in een taal die zij verstaan; waarbij de uitdeling van het sacrament aan het volk plaatsvindt in de vorm van brood en wijn, waarin de kracht en de ziel liggen van de heilige handeling. Wie zou kunnen loochenen dat deze manier ook in de roomse Kerk duizend jaar in zwang is geweest, dat even goed aan het volk als aan de priesters in de misviering, na de wijding van de mysteriën, het lichaam en bloed des Heren afzonderlijk werden uitgedeeld? Vandaar misschien, dat het meeste en beste deel der geleerdste bisschoppen op het heilige Concilie van Trente daarin volkomen overeenstemden, gelijk onze bisschop van Ieper⁵³, die dit concilie heeft bijgewoond, zal kunnen getuigen; dat zij oordelen dat men de leken de kelk behoort te vergunnen. Het is dus begrijpelijk dat in onze tijd de beste voorstanders van het christelijk geloof ontvlamd worden door de begeerte om de kelk des Heren te ontvangen en er zich met alle middelen voor beijveren dat het sacrament van Christus' bloed samen met het sacrament des

53 Namelijk Martinus Rythovius. In zijn preek van 23 maart 1567 noemde Broeder Cornelis dat een leugen. Terecht: de lekenkelk werd in 1562 door het Concilie geheel afgeschaft.

lichaams opnieuw in gebruik gebracht wordt, of dat tenminste de vrijheid hersteld wordt om ofwel onder één, ofwel onder beide gedaanten te communiceren'. Vervolgens beschuldigt de briefschrijver Boeder Cornelis ervan een verkeerde voorstelling te geven van avondmaalsopvatting van Calvijn. Wat Calvijn schrijft over de heilzame kracht en werking van de verborgenheid van het avondmaal, komt overeen met de heilige Schrift en de overlevering. Waarom roept gij dat hij erop uit is de sacramenten volkomen uit te roeien? De calvinisten nemen het kwalijk als zij er zich horen van beschuldigen te zeggen dat het blote geloof met verachting van goede werken volstaat, en dat zij met geweld een nieuwe godsdienst willen invoeren met alle vrijheid van het vlees en met wulpsheid. Wie is er zó dom die niet begrijpt dat dit allemaal leugens zijn? Ik volg Calvijn niet volledig in zijn stellingen over de predestinatie, namelijk dat de kracht en het vermogen waarmee wij de deugd betrachten ons uit genade zijn ingestort en niet uit onze natuur komen. Maar uw interpretatie dat er voor hem geen onderscheid zou zijn tussen ons en de dieren en ons de vrije wil geheel zou ontnomen zijn, is alweer een leugen.' Tenslotte heeft de briefschrijver het over de wijze waarop de calvinisten de tien geboden indelen, waartegen Broeder Cornelis fel was uitgevaren. De verdeling is er bij de katholieken gekomen toen men de aanbidding van de gesneden beelden en gelijkenissen in de Kerk invoerde, waardoor men het tweede gebod, gericht tegen de beeldenverering, uit het getal van de tien had geschrapd. 'Wij doen er beter aan, in plaats van die verminkte, geschonden verdeling die als een katholiek gebruik is binnengebracht, weer de aloude tekst te volgen. Maar goed, de verdeling van de tien geboden is denkelijk niet van zo groot gewicht dat wij er in in het lang en het breed moeten over handelen, ware het niet dat al wie kritiek durft formuleren meteen de scheldnamen 'ketter, scheurmaker, muijer, vijand, verlater van de Kerk' moet horen. Voor de rest weet ik wel dat het weinig bijdraagt tot de bevordering van de dienst Gods als men de geboden wél telt, maar kwalijk onderhoudt en bewaart. Maar alleszins zou ik het niet kunnen afkeuren mochten zij het volk voorgehouden worden zonder scheiding, zonder verminking, gelijk zij door God gegeven en

in de heilige Schrift vervat zijn, opdat die verminking niet enigszins tegemoet moge komen aan diegenen die boos en onbeschaamd het eren van de beelden voorstaan. Wat ik vooral niet kan dulden is dat gij in deze en dergelijke goede zaken beroerte verwekt en dat gij met zeer bittere woorden vervolgt wat nochtans allerminst strijdig is met de overlevering. Mocht iemand u van dat gebrek kunnen afhelpen, dan ware dat een bijzonder en groot werk. Maar aangezien wij weinig hoop hebben hierin te kunnen slagen, laten wij u over aan uw Rechter, aan Wie gij ooit rekenschap zult moeten geven van al uw woorden. Vaarwel. Te Ieper, 11 januari 1567”

Wie was nu de auteur van de beide brieven? Het staat zo goed als vast dat Stephanus Lindius de schuilnaam was van Jan van de Castele (Joannes Castelius). Castelius werd uit een adellijk geslacht geboren in Geluwe. Vermoedelijk studeerde hij letteren en theologie, maar het is niet bekend aan welke universiteit. In 1543 was hij Latijns schoolmeester in Gent. Aan het begin van de jaren zestig treffen we hem aan als pastoor van de Sint-Jacobskerk te Brugge. Begin 1565 moest hij daar het veld ruimen na een conflict met pastoor François Thibault. Het conflict hield vermoedelijk verband met de cassandriaanse opvattingen van Castelius.⁵⁴ Uitgeweken naar Ieper, schreef hij vanuit die stad de beide geleerde brieven naar Broeder Cornelis. Ze werden in 1567 in druk uitgegeven in Brugge, naar aangenomen wordt vanaf de persen van Hubrecht Goltzius, maar kwamen in 1570 op de kerkelijke index voor de Nederlanden te staan onder de titel: *Stephani Lindii epistole de Magistratri et Missa* (nog tot 1900 stonden ze op de Romeinse index). De eerste brief bevat een aantal letterlijke stukken uit Cassanders *De articulis religionis controversis* (Over betwiste geloofspunten), een werk dat pas in 1577 voor het eerst werd gedrukt, waaruit moet blijken dat Castelius een handschrift van Cassanders werk in huis had.⁵⁵ Ook de tweede brief is cassandriaans van strek-

54 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 833, n. 1.

55 De Schrevel (die als een *ensor librorum* vanuit katholiek standpunt in detail de stellingen vervat in de brieven overloopt en weerlegt) schrijft terecht dat Lindius van zijn schatplichtigheid aan Cassander geen melding maakt, omdat diens tractaat

king, maar hij berust niet meer op letterlijke citaten uit Cassanders werken. Deze uitvoerige brieven zijn, zoals reeds vermeld, in hun Nederlandse vertaling integraal in de *Historie* opgenomen.

Begin mei 1567 vinden we Castelius als pastoor van Zomergem, een dorp halverwege tussen Gent en Eeklo. In september 1568 werd hij daar 's nachts van zijn bed gelicht, nadat men in Brugge een koffer boeken die hem toebehoorden ontdekt had. Hij werd in Gent opgesloten in het Spanjaardkasteel. De inquisiteur die de speurders naar de boeken had geleid zou Broeder Cornelis zijn geweest. De inquisitie deed een goede vangst: niet alleen stak de koffer vol verboden boeken, men vond er ook de brieven van de zogenaamde Lindius in handschrift. Cornelis was er als de kippen bij om te getuigen dat de brieven van dezelfde hand waren als deze die hem waren toegestuurd. Opmerkelijk is tevens dat het eerste deel van de *Historie* eindigt op 7 juni 1568, kort voor de arrestatie van Castelius. Overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijke Hof van het bisdom Gent, werd hij al op 8 januari 1569 (n.s.) op borgtocht weer vrijgelaten, aanvankelijk met verbod de stad Gent te verlaten.⁵⁶ Vermeldingen uit 1573 en 1577 wijzen uit dat hij toen terug was als pastoor te Zomergem. In maart 1579 echter woonde hij in Brugge in de Zilverstraat, waar hij de zorg had over zijn schoolgaande neefjes, de kinderen van zijn broer Gheeraerd.

Broeder Cornelis schreef vrijwel onmiddellijk, nog in 1567, een apologie. Die bevatte onder meer de tekst van de canon van het Concilie van Trente tegen het gebruik van de communie in beide gedaanten. Eerst was ook de bepaling opgenomen van het Concilie van Konstanz over dezelfde materie, maar op raad van theologen er nadien weer uit geschrapt. Iemand uit Antwerpen verzocht in maart 1568 een kennis van Goltzius in Brugge, aan de drukker te melden dat Cornelis' apologie nog niet gedrukt was en dat dit ook niet spoedig te verwachten was, aangezien ze

toen nog niet gepubliceerd was. *Histoire du Seminaire*, p. 801-833, in het bijzonder p. 832.

56 Aan die beperking werd op 15 januari 1570 (n.s.) een eind gemaakt. GENT, *Rijksarchief*, Bisdom Gent, B.363, onder data 8 januari 1569, 15 januari 1570, 11 januari 1574.

bij de theologen in Leuven gewoon was blijven liggen en het hof in Brussel ze onwaardig bevond voor druk. Lange tijd bleef de apologie in handschrift bewaard, maar thans blijkt ze verloren te zijn gegaan.

Mede omdat er aan de beide brieven nogal wat ruchtbaarheid was gegeven in Brugge en er 's nachts herhaaldelijk smalende paskwilen werden verspreid, ging Broeder Cornelis er als een razende tegen tekeer. Niet enkel de magistraat en de Erasmianen van de stad, zelfs bisschop Curtius moest het nu ontgelden. Van eind november 1566 tot eind maart 1567 stonden bijna al zijn preken in het teken van de ten top gedreven controverse, waarbij Cornelis zich weerde als een duivel in een wijwatervat. Dat zijn grote rivaal, de karmeliet Joris Despars⁵⁷, mocht preken in de Sint-Salvatorkerk was absoluut niet naar zijn zin. De pater had het, zo zei Broeder Cornelis, in de trant van de geuzen over de 'doop' in plaats van het 'doopsel', over het 'avondmaal' in plaats van het 'sacrament des altaars'. Met als gevolg dat Despars nu nog meer succes had, want niet enkel katholieken die tevoren bij Cornelis kwamen, maar ook protestanten gingen naar hem luisteren. Dat zweeptte de minderbroeder nog meer op. Bij zijn eigen trouwe toehoorders waren er die, in de overtuiging dat hij krankzinnig geworden was, uit de preek wegliepen. Zelfs honden begonnen tegen hem te blaffen...⁵⁸ Eind februari 1567 was het dan weer de prior van de karmelieten, Karel Courtewille, die zich met zijn vastenpreken, waar ook geuzen naartoe kwamen, de banbliksems van Broeder Cornelis op de hals haalde.⁵⁹

57 Over hem: A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 834.

58 Aan de verdedigers van Broeder Cornelis ontlokte dit de vermakelijke vraag of de honden toentertijd soms geregeld ter kerke kwamen (B. KRUITWAGEN, 'Cornelis (Broer)', kol. 455). Op schilderijen van kerkinterieurs komen vaak honden voor. In Gent was er in 1578 in de Sint-Michielskerk tijdens een donderpreek van de Brugse minderbroeder François Everaert, een leerling van Broeder Cornelis, ook sprake van een incident met twee blaffende en vechtende honden. Bernardus DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen of Chronyke vande Beroerten en Ketterye binnen, en ontrent de Stadt van Ghendt. Sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585*, Deel 2, Gent 1752, p. 28, 119-123.

59 De prior kwam met zijn controversiële preken ook met bisschop Curtius in aanvaring. Hij deed een beroep op leden van het stadsbestuur om die zaak bij te leggen. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 312-313.

Merkwaardigerwijs wordt zijn ochtendpreek van 19 januari 1567 niet vermeld in de *Historie*. Die wekte nochtans danig veel ongenoegen bij de magistraat. Hij had toen gezegd *dat die van Brugghe hebben verloren heurlieder privilegiën ende dat men sal stellen in alle prochiën inquisiteuren*. Daar zulke uitspraken tot oproer zouden kunnen leiden bij de bevolking, vond het stadsbestuur het nodig de gardiaan van het minderbroedersklooster in de schepenkamer te ontbieden om hem te vragen Broeder Cornelis te doen zwijgen; anders zou het college zich genoodzaakt zien zich bij het hof te beklagen, aangezien bisschop Curtius niets ondernam.⁶⁰ Mischien was het daardoor korte tijd stil: er wordt in de *Historie* geen melding gemaakt van preken tussen 19 en 26 januari. Tussendoor bleef Broeder Cornelis de actualiteit volgen en ook niet direct voor de hand liggende informatie geraakte blijkbaar probleemloos tot bij hem. Zo berichtte hij op 15 december over de aankomst in Antwerpen van vier Lutherse predikanten uit Duitsland, namelijk Johannes Vorstius, Cyriacus Spangenberg, Hermannus Hamelmannus en Mathias Flacus Illyricus.⁶¹ Voor hem was het eens te meer een aanleiding om op Antwerpen, 'die helse poel', te schimpen, en op de 'duivelse' Confessie van Augsburg die volgens hem nog erger was dan het anabaptisme. Hij kwam later fel terug op het gebruik in Antwerpen van het avondmaal in twee gedaanten, brood en wijn, zoals dat toen gangbaar geworden was in Duitsland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Polen, Bohemen, Engeland, Schotland, Frankrijk en hier in de Nederlanden: '*met heur duvels nachtmael, ba ick geefse mijn vuyl bescheten eersgat te cussen, ba en ic schijte in huer twee specien!*'

60 Geciteerd door A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 312, n. 1. In totaal heeft de magistraat van Brugge tussen 1566 en 1578 slechts drie keer klachten geuit over de sermoenen van de pater.

61 Dit wordt bevestigd in: M. SMID, 'Ligarius, Johannes', in: M. TIELKE ed., *Biographisches Lexicon für Ostfriesland*, Aurich, 1993 e.v., ook in online-versie raadpleegbaar. 'Am 2. September 1566 hatten die Lutheraner an drei Stellen in der Stadt (= Antwerpen) die Erlaubnis erhalten, Gottesdienst zu halten. Nun kamen in Antwerpen im Jahre 1566 zusammen die Theologen Johannes Vorstius, Magister Cyriacus Spangenberg, Licentiat Herrmann Hamelmann, Magister Martinus Wolfius, Magister Joachim Hartmann und Magister Flacius Illyricus, um hier die theologischen Dinge zu ordnen.'

Hij was ook op de hoogte van het gewapend geuzenverzet in Armentières, Wattrelos, Lannoy en Valenciennes in december 1566-januari 1567.⁶² Toen de opstand daar einde maart in bloed gesmoord was, verheugde hij zich daar ten zeerste over: *'Mijn sententie is, datmen ter werelt niet gruwelicke noch vreeselicke of afgrijselicke tormenten ghenoech en soude connen noch mogen versieren, daermen die van Valenciens jonck en out, kint en wijf, mede behoort te ontleden of te ontlijven'*.

DE REPRESSIE

Zeer opgetogen was Cornelis met het nieuws dat Maarten de Smet (Martinus Smetius) tijdens een hagenpreek in de buurt van Mechelen opgepakt was en op 8 februari 1566 zonder vorm van proces opgehangen was aan een boom. Smetius was de voormalige pastoor van Sleidinge, een man die alom geacht was als geleerde, godvrezende man.⁶³ Maar voor Broeder Cornelis was hij maar *'een esel die noch lesen en schrijven en conste. Ba waer soude hijt doch geleert hebben? Hier buyten te Sledinghen achter de coeyen, van daer hy was? Ba datse huer lieder moeyen met swijnen oft schapen te wachten'*.

De kerkgangers kregen van de broeder het goede nieuws dat op 13 maart 1567 het geuzenleger bij Oosterweel verpletterend verslagen was. Volgens hem waren er wel zeven- à achthonderd rebellen gesneuveld. Verschrikkelijk ging hij tekeer tegen de akkoorden die Oranje daarop met de calvinistische leiders van Antwerpen sloot, alweer van toon veranderend toen hij hoorde dat de katholieken en de lutheranen zich gewapend hadden tegen de calvinistische troepenmacht op de Meir. *Met eenen seer blijden moet verhaalde hij dat van 8 tot 10 april vele duizenden Antwerpse protestan-*

62 Hierover: S. DEYON en A. LOTTIN, *Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord de la France*, Parijs, 1981, p. 73-91.

63 Hij was een geleerde in de humanistische traditie. Hoewel hij in 1566 protestants predikant geworden was, werd hij zelfs door priesters *een ghoet godvreesende man en van ghoeden eerlicken leevene* genoemd. Marcus VAN VAERNEWYCK, *Van die beroelicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, ed. F. VANDER HAEGHEN, 5 dln. (Gent 1872-1881) (*Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen*), Deel 2, p. 50-51, 114.

ten de vlucht genomen hadden naar Engeland, Duitsland en het Oostland.⁶⁴

Van nu af aan had de pater enkel nog goed nieuws: de gevangenneming van de beide heren van Batenburg en wel honderd andere edelen die ingescheept waren naar Emden, de vlucht van Brederode van Emden naar Bremen, het nieuws van de nakende komst van de hertog van Alva, de aftocht van predikanten en diakens. Die laatsten moesten, als men ze kon vatten, volgens hem vier dagen lang levend in doodstrijd worden gehouden door hen het vlees met gloeiende tangen van het lijf te rukken tot op het bot.

Zijn preek van 31 augustus 1567 begon Broeder Cornelis met de hertog van Alva welkom te heten: *'Ba zijt willecom ghy hertoge van Alve, ghy Vice Roy du pays bas, of Vice Roy du Royaume de flandres, ghebenedijt zijt ghy die daer compt inden naem des Heeren!'* En nog: *'Ba de Spaenjarts sullen ons leeren hoemen die heretijcken of ketters tractieren sal, byloo sy wetender met omme te springhen, het is heurlieder ambacht.'* En triomfantelijk over zichzelf: *'Nu siet ghy emmers wel dat de Heere Jesus, ende den heiligen Geest deur mynen mont gesproken hebben, dat icket so al hebbe weten te prophetieren datter nu geschiet, daer ic so veel quellinge en crusen om heb moeten lyden.'* Maanden ging hij nog door met eraan te herinneren welke verschrikkelijke dingen er over het land gekomen waren en wie daar schuld aan had. Op zijn eigen manier spande hij zich ook in om lering te geven over de ware betekenis van de sacramenten en de heiligenverering, hetgeen niet belette dat er nog steeds lasterlijke paskwillen over zijn stellingen in Brugge rondgestrooid werden.

Terwijl hij in veel preken uitvoerig inging op de godsdienstoorlogen in Frankrijk, waarbij hij vanzelfsprekend partij koos voor de roomse fractie, geleid door de familie Guise, en tegen de verderfelijke geachte Condé's, liet hij niet na voor plaatselijk gebruik een 'rechtvaardige', d.i. meedogenloze repressie van de protestanten te bepleiten.

64 Daarover uitvoerig in R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen 1566-1567*, Antwerpen, 1930, p. 352-365.

Vanaf begin januari 1568 waren de nieuwe beroerten in het Westkwartier onderwerp van zijn preken. In gruwelijke bewoordingen beschreef hij hoe de bosgeuzen van Jan Camerlynck en Jan Denys daar de priesters neus, oren en lippen afsneden. Volgens hem richtte hun woede zich vooral tegen de priesters die de reeds protestants gedoopte kinderen alsnog het katholieke doopsel toedienden. In februari meldde hij nog meer wandaden in West-Vlaanderen: priesters werden vermoord, of men sneed hen de ledematen en mannelijkheid af, of hing ze met een touw onder de oksels op aan een boom in het bos van Nipkerke. In Hondschote hadden ze twee priesters vermoord. Het zijn allemaal berichten die bijvoorbeeld ook Marcus van Vaernewyck in Gent bereikten.⁶⁵ Wat men bij hem niet leest, zijn Cornelis' vreselijke verhalen over het levend roosteren van priesters boven een houtvuur, sommigen met een scherpe stok door het lijf geboord, van de anus tot aan de strot, waarna ze als gebraden vlees voor de honden werden geworpen. Enkele vrouwen die het Broeder Cornelis beeldrijk hoorden vertellen vielen flauw. Als een onheilsprofeet herinnerde hij eraan dat de hagenpreken en de Beeldenstorm in datzelfde Westkwartier waren begonnen, en dat nu *dese Papen doot smijtinge* zich ook doorheen de hele Nederlanden zou kunnen verspreiden.

Op 15 februari sprak hij van *den ganschen ratten nest van die vermaledide Herdoopers* die nu blootgelegd was in Brugge. Hun gemeente telde volgens hem wel zevenhonderd leden. 'Gij zult ze zonder enig mededogen met het vuur of aan de galg moeten terechtstellen', zo peperde hij het schepencollege in. Hij had het handboek van de prior van de augustijnen kunnen inzien met vraag en antwoord voor verhoren van dopers en had er, naar hij zei, verschrikkelijke dingen gelezen over de Moeder Gods, de veelwijverij, de naadloze overgang van dit leven naar de eeuwige zaligheid. Bij de gevangen anabaptisten waren er meisjes van 17, 18 jaar

65 J. DECAVELE, 'Nieuwsgaring in Gent over de godsdienstberoerten in westelijk Vlaanderen tijdens het 'Wonderjaar' 1566, in: *Liber Amicorum Roger A. Blondeau*, Poperinge, 1999, p. 59-69. Zie vooral M. BACKHOUSE 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568). Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdienst-troebelen der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., XXXVIII (1971).

oud die nog niet gedoopt waren. Zeven grote kinderen kregen op 18 februari het katholieke doopsel toegediend, tot grote verbazing van de Bruggelingen. Dat de schepenbank dan nog tussenkam bij Alva om matiging te verkrijgen voor de berouwhebbende gevangen dopers, ging Broeder Cornelis' begrip te boven. Natuurlijk was volgens hem het te verwachten antwoord dat de standvastigen levend moesten verbrand worden, de bekeerden gedood met het zwaard. Bij het nieuws dat de executies op 13 april een aanvang zouden nemen, prentte hij iedereen in zeker geen medelijden te hebben. *'Dese Herdoopers, die nu alomme met straffe des doots geiusticeert werden, ba die gaen al singhende, al lachende, al dansende en al springende ter dootwaerts, ja tot int brandende vier toe. Ba dat en doet anders niemant dan de duuel die in heurlieder balch sit, die bedrijft sulcke blijtschap.*⁶⁶ 'Overigens', zo voegde hij daaraan toe: *'het krielt hier noch van herdoopers, dese stat isser vol af'*. Broeder Cornelis verdedigde de daaropvolgende maanden het optreden van het bezettingsleger tegen de ketters en opstandelingen. Maar ook de uitspattingen van de Spaanse soldaten verheelde hij niet, onder meer de moord op burgers in Gent bij incidenten op de Korenmarkt op 11 december 1567 tijdens de terechtstelling van vier beeldenstormers.⁶⁷ Vanaf 4 februari 1568 verspreidde hij triomfantelijke berichten over de arrestatie, op Vastenavond, van talrijke calvinisten in Gent⁶⁸, Tiel, Hondschote, Ieper, Poperinge, Menen, Belle, Mesen, Waasten. Op 31 maart werden in Brugge twee calvinisten opgehangen.⁶⁹ 'Waarom heeft men ze niet te-

66 Hier maakt Broeder Cornelis gewag van het gerechtelijk optreden tegen een grote groep dopers in Brugge. Uit de bronnen weten we dat er twee knapen en een meisje bij waren die nog niet gedoopt waren. Misschien brengt Broeder Cornelis hier bijkomende informatie aan, want ongetwijfeld was hij goed ingelicht over de zaak. Over deze aangelegenheid zie: J. DECAVELE, 'Geen genade voor berouwhebbende anabaptisten in Brugge in 1567-1568', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 282-289.

67 Over die moordpartij en de gruwelijke bestraffing van de verantwoordelijke Spaanse soldaten: J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 187-188.

68 Dit wordt bv. voor Gent bevestigd: J. DECAVELE, 'Pastoor en prelaat in de Reformatietijd', in J. DE KORT en J. LOCKEFEEER, *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576*, Hulst, 2010, p. 123.

69 Namelijk de Tielenaar Jan van Wyckhuuse, lid van het consistorie in zijn geboortestad, en Pierre Victoires uit Valenciennes. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 53.

rechtgesteld op de brandstapel, zoals de vijf dopers in Gent de dag tevoren⁷⁰, want ze zijn geen haar beter’.

De preek van 1 februari 1568 ging helemaal over de hoge edelen die gevlucht waren: de prins van Oranje, zijn broer graaf Lodewijk van Nassau, zijn zwager graaf Willem van den Bergh, en verder de graven van Hoogstraten en Culemborg en Hendrik van Brederode. Ze waren met het geschal van zes trompetten in de straten van Brussel gedagvaard. En Broeder Cornelis *sette zijn vuyst an zijn mont segghende: ‘turretut thu, turretut thu, Ba goeliens, hoordy dat wel? ba alsoo wierden sij met trompetten geluyt ingedaecht, dat sij heurlieder binnen drijmael vijftien dagen moeten comen verantwoorden voor Duc Dalue, op de verbeurte van heurlieder goet, ende eewich ghebannen te blijuen wt ons Conincs landen. Maer sij sullen heurlieder wel wachten te commen, dat versekere ic u.’* Dat was een goede gelegenheid voor de broeder om met vermelding van alle details Oranje als de grote booswicht te beschrijven, door wiens toedoen er zoveel onheil over de Nederlanden gekomen was. In maart werd ook de Brugse magistraat naar Brussel voor Alva gedagvaard, om er zich te verantwoorden voor zijn houding tegenover de ketterij, meer in het bijzonder over zijn deelname aan het rekwest van de Vier Leden.

Op 4 april kondigde de predikant voor de volgende dag de terechtstelling in Brussel aan van de gevangen edelen die precies twee jaar tevoren het Smeekschrift hadden aangeboden. De gebroeders Gijsbert en Theodoor van Batenburg en de anderen die samen met hen op zee gevangen waren zouden dan eveneens ter dood gebracht worden.⁷¹ Alva had beslist dat ze elk een geuzentas rond de hals zouden dragen en behangen zijn met houten geuzennappen en -flesjes. Ze zouden allen samengeketend aan een ijzeren ketting naar de plaats van terechtstelling geleid worden.

Het is opvallend dat Broeder Cornelis vanaf de vroege lente 1568 veel minder met de binnenlandse en de lokale Brugse situatie be-

70 Die informatie is niet correct. Op 30 maart 1568 werden in Gent zeven beeldenstormers opgehangen en drie doopsgezinden verbrand. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, Brugge, 1946, p. 38-43.

71 Ze werden niet op 5 april, zoals gepland, maar op 1 en 2 juni 1568 terechtgesteld. Egmont en Horne volgden op 5 juni 1568. A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*, Vilvoorde, 1950, p. 81-87.

zig was. Tot zijn grote tevredenheid was Alva met zijn Raad van Beroerten van start gegaan met de repressie, en het heeft er de schijn van dat dit hem wat tot bedaren had gebracht. Wel bleef hij een zeer levendige belangstelling koesteren voor de godsdienstoorlogen in Frankrijk en voor de religieuze situatie in Duitsland. Alsof, indien de godsdienst in de Nederlanden nog zou bedreigd worden, hij het gevaar vooral vanuit die kant zag komen.

BESLUIT

Het valt aan te nemen dat Broeder Cornelis niet voorlas van het papier en zich hooguit van enkele aantekeningen bediende. Als hij het over het venijn van de ketterij had, woekerend bij de lokale overheid, maar ook bij sommige geestelijken en onder de Nederlandse adel, hield hij niet op te dreigen met Gods verdoe-menis, de straf met het eeuwige vuur van de hel. In de toon van die preken klonk een nagalm van wat de onverschrokken Savonarola (1452-1498) in Florence had gedaan. Voor andere preken mag men wellicht de vergelijking doortrekken naar een George Whitefield (1714-1770), de Engelse predikant in de buurt van Bristol en later in Georgia in de Verenigde Staten, bekend om zijn krachtige stem, zijn kruidige uitspraken, zijn gave om een sterk gevoel op te wekken bij zijn toehoorders, van wie velen huilden na het horen van de preek. Misschien verdient ook Broeder Cornelis wel een plaats in de galerij van beroemde (en beruchte) predikanten.

Wat mogen we nu besluiten inzake het waarheidsgehalte van de preken, zoals ze weergegeven zijn in het eerste deel van de *Historie*? Alleszins doorstaat het blote feitenmateriaal haast feilloos de toets van de historische kritiek. Ontdaan van het ruige taalgebruik, kan men de preken (samen met de randbemerkingen van de opschrijver) gerust beschouwen als een journaal van de gebeurtenissen van die tijd, een heus 'gesproken dagblad', met nieuwsrubrieken zoals men ze ook vindt in de hedendaagse media: allereerst veel plaatselijk nieuws, verder landelijke berichten (met bijvoorbeeld nogal wat details over de opstand in de streek Armentières-Valenciennes, over de Antwerpse, Gentse en Ieperse protestanten, over de raids van de bosgeuzen in het Westkwartier, over de lotgevallen van de adellijke opstandelingen), en tenslotte

een ruim aanbod aan internationaal nieuws, met name over de godsdienstoorlogen in het hugenootse Frankrijk of over de religieuze strijd in Duitsland. Een Bruggeling die op de hoogte wou blijven van de godsdienstige en politieke actualiteit - lokaal, landelijk en West-Europees – kwam bij de doorgaans goed ingelichte Broeder Cornelis goed aan zijn trekken!

Daaruit concluderen dat de vaak vulgaire bordeeltaal en de wilde gebaren van de pater eveneens naar waarheid zijn weergegeven, gaat waarschijnlijk te ver. Al is het mogelijk dat hij zich al prekend soms zozeer opwond, dat hij elk gevoel voor maat verloor. Als dat met de waarheid strookt, dan mogen we misschien op z'n minst ook enkele uitschuiwers daadwerkelijk op zijn actief plaatsen. Zo liet hij zijn sarcasme ongebreideld de vrije loop zodra hij het onderwerp 'calvinistische predikanten' aansneed. Zonder uitzondering typeerde hij ze als niets meer dan sjofele, gehandicapte vagebonden, *luysige schudden, fylten, en rabbauwen*, sommigen gebrandmerkt om hun voormalige misdaden. Een keer moest hij later toegeven misleid te zijn geweest door een informant van pastoor Adriaan Smout, toen hij op 22 september 1566 had gezegd dat van predikant Jan Hove één van de oren afgesneden was. Een serieuze uitschuiver beging hij ook in zijn preek van 2 mei 1568, waarin hij het over de toppredikanten van de Nederlanden had. De 'verrader' Herman Moded noemde hij een ware tovenaer die met zwarte kunst omgaat, 'want hij draagt de besnijdenis van Onze-Lieve-Heer, die hij tijdens de Beeldenstorm in de kathedraal van Antwerpen⁷² gestolen heeft, om de hals op zijn blote borst. Met die besnijdenis van Christus ben ik er zeker van dat hij kan toveren: hij kan daarmee op een 'Ave Maria-tijds' uit Engeland naar Antwerpen, of waar hij ook zijn wil, vliegen. Hij doet er een duivels sermoen en is dan terstond weer in Engeland om daar zijn helse predicatie niet te moeten verzuimen.' Predikant Pieter Datheen was volgens hem dan weer 'een apostaat die wel dertig

72 De relikwie van Jezus' voorhuid zou in de 11de eeuw door Godfried van Bouillon meegebracht zijn van een kruistocht en zo in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen terechtgekomen zijn. In 1472 werd daar een 'Broederschap van de Voorhuid van onze Heer Jezus Christus' opgericht. De meeste relikwieën van de kerk gingen tijdens de Beeldenstorm verloren. Tijdens de contrareformatie werd de Besnijdeniskapel gewijzigd in Sint-Antoniuskapel.

schone jonge nonnen onderhoudt, die hij allemaal zelf gebruikt teneinde daardoor de vleeselijke vrijheid te manifesteren, namelijk dat een man met zoveel vrouwen mag trouwen als hij onderhouden kan.' Men kan nauwelijks geloven dat dit zijn eigen woorden waren, hij die toch een gevormd theoloog was die over collega's-theologen sprak. Zijn ze hem in de mond gelegd om hem definitief te discrediteren?

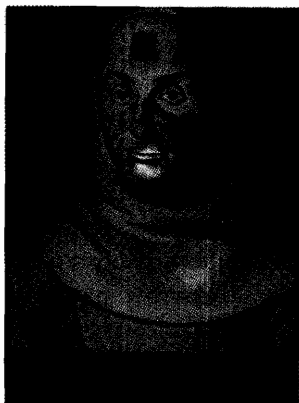
Mogen de preken op z'n minst voor een deel verzonnen zijn, teneinde ze bijvoorbeeld een absurde strekking te doen krijgen die de lezer aanzet om door te gaan met de lectuur, we zien alleszins nog geen redenen om de *Historie* inhoudelijk af te wijzen als een blote satire zonder meer, dus volkomen onecht. Een satire allicht wel, maar dan onderbouwd met talrijke naar waarheid opgetekende feiten.

Een onderzoek van het tweede deel van de *Historie* moet hieromtrent nog meer duidelijkheid brengen. Dat is dan het onderwerp van een volgende bijdrage.

(Wordt vervolgd)

Broeder Cornelis op de kansel in Brugge.
 Gravure in: *Historie van Broeder Cornelis Adriaensz van Dordrecht*, editie Dordrecht, 1628. Universiteitsbibliotheek Gent, Kostbare Werken, H 149.

Portret van Broeder Cornelis.
 Schilderij op paneel, toegeschreven aan Hubrecht Goltzius (?). Brugge, Stedelijke Musea.

Vroege religiegeschiedenis en plaatsnaamkunde: vage sporen van de vroegste Brugse geschiedenis

'Brugge' verschijnt voor het eerst in de geschiedenis, in de geschreven bronnen, in het jaar 851. Op dat moment was Brugge een toevluchtsoord voor enkele Gentse kanunniken van de Sint-Baafsabdij en hun kerkschatten. Wel moesten zij bij hun terugkeer, kort na 851, het verlies van een gouden kruisbeeld noteren¹. Rond het midden van de negende eeuw lijkt Brugge dus in de eerste plaats een versterkte nederzetting te zijn, waar geestelijken veiligheid zochten voor plunderende Noormannen. Dat is zeer opmerkelijk, aangezien de regering van graaf Boudewijn I (863-879), de eerste met name bekende graaf van Vlaanderen, toen nog moest beginnen. De eerste Brugse burcht bestond dus al in de eerste helft van de negende eeuw.

De plaatsnaamkunde geeft een andere aanwijzing voor de rol die Brugge al in de negende eeuw speelde: Brugge was blijkbaar niet alleen en waarschijnlijk niet in de eerste plaats een versterkte burcht waar men een toevlucht kon zoeken tegen de invallen van de Noormannen, maar een aanlegplaats voor schepen die via een brede geul bij gunstig getij landinwaarts voeren². De plaatsnaam 'Brugge' verwijst namelijk naar het Germaanse 'Brugjo' en het Scandinavische 'Bryggja', dat havenbrug, landingsbrug, kaai of aanlegsteiger betekent. Deze plaatsnaam stamt volgens naamkundigen al uit de achtste eeuw. Dat de naam in de eerste plaats naar de waternaam 'Reie' ('Rogia') zou verwijzen, en pas achteraf

1 G. DECLERCQ, 'Brugge als toevluchtsoord tijdens de Noormanneninval van 851', in: *Brugs Ommeland*, 28 (1988), p. 131-139. Deze gebeurtenissen worden gesitueerd in de geschiedenis van de Gentse Sint-Baafsabdij door ID., 'Heiligen, lekenabten en hervormers', in: *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 13-40.

2 F. DEBRABANDERE, art. 'Brugge', in: *De Vlaamse gemeentenamen*, Brussel, 2010, p. 55.

gecontamineerd is met het Scandinavische 'Bryggja' wordt thans niet meer aanvaard.

Rond 800 was Brugge dus een haventje in de Vlaamse kustvlakte. Korte tijd later is het duidelijk dat er zich ook een versterking bevond, waar Gentse geestelijken met hun schatten een toevlucht gevonden hadden. Deze versterking bestond waarschijnlijk al in 820. De zeldzame geschreven bronnen over de Vlaamse kustvlakte houden verband met kerkelijk grondbezit in de streek en met een drietal koninklijke domeinen in de streek van Brugge: Snellegem, Weinebrugge (Sint-Michiels) en Sijsle. Brugge lag in de periferie van al deze domeinen, zowel de koninklijke bezittingen als de kerkelijke goederen³. Het is dan ook merkwaardig dat net in deze uithoek vanaf de negende eeuw een grafelijke burcht en een stedelijke nederzetting zou ontstaan. Zijn er dan echt geen vroegere aanwijzingen voor menselijke activiteit met meer dan lokale betekenis in de omgeving van het latere stadscentrum?

Archeologen zijn het erover eens dat op het grondgebied van het huidige Brugge en in de ruimere omgeving in de eerste eeuwen na Christus een vrij intense bewoning aanwezig was. Een Gallo-Romeinse nederzetting, ongeveer aan het huidig Fort Lapin, onderhield betrekkingen met Engeland en verschillende plaatsen in Gallië. Een Romeins *castellum*, een versterkte burcht met militair garnizoen, heeft echter naar alle waarschijnlijkheid nooit bestaan op het Brugse grondgebied. Bij de Germaanse invallen, rond 270, kwam er een einde aan de nederzetting bij het Fort Lapin, die toen door brand werd verwoest. Korte tijd later werd deze nederzetting door zeewater overspoeld. Brugge en ommeland werden daardoor nog geen verlaten en onbewoond gebied. Tot aan de toenmalige kustvlakte bleef landbouwactiviteit mogelijk. Archeologen hebben dan ook op verschillende plaatsen rurale bewoning vastgesteld in de vroege middeleeuwen. Er zijn voor deze periode echter

3 Een zeer toegankelijk overzicht in het themanummer geredigeerd door J.L. MEULEMEESTER, 'Licht in de middeleeuwen. Kerstening in westelijk Vlaanderen' van het tijdschrift *Vlaanderen*, 44 (1995), afl. 3: mei-juni 1995.

geen sporen aangetroffen van een belangrijke nederzetting met meer dan lokaal belang op het huidige Brugse grondgebied.

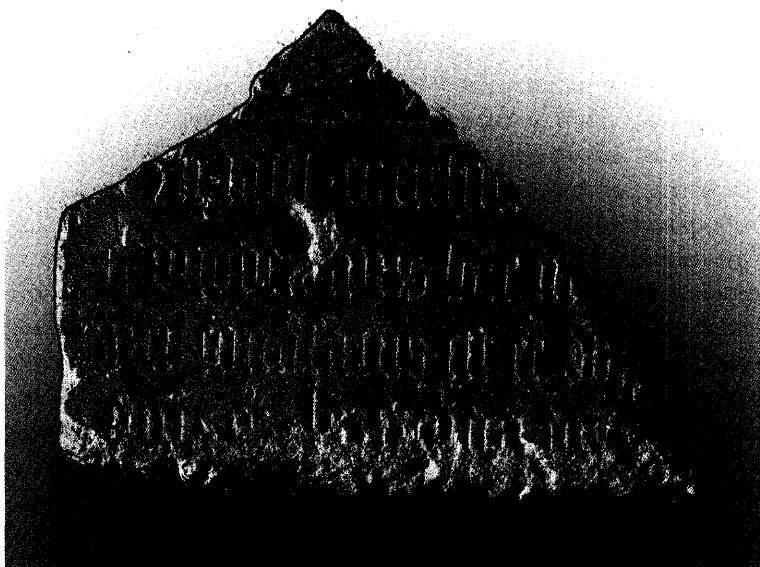
Het 'municipium Flandrense', de hoofdplaats van de Vlaanderen-gouw, vermeld in de levensbeschrijving van de Heilige Eligius (eerste kwart achtste eeuw), werd in 1977 door professor Adriaan Verhulst met het latere Brugge geïdentificeerd⁴. Zijn theorie werd enthousiast onthaald door de Brugse historici⁵. Tot aan het einde van de twintigste eeuw hebben alle overzichten van de Brugse geschiedenis Verhulsts' identificatie van het 'municipium Flandrense' met het latere Brugge overgenomen. De Heilige Eligius predikte het christendom in onze gewesten rond 650. Het 'municipium Flandrense' behoorde tot zijn kerkelijke omschrijving. Daaruit leidde men af dat Brugge toen een agglomeratie was met stedelijke kenmerken, teruggaand tot een vroegere Romeinse kern. Vanuit de archeologie zijn echter steeds vragen gesteld bij deze identificatie van het 'municipium Flandrense' met Brugge. En thans is men er weer van overtuigd dat niet Brugge maar Oudenburg bedoeld is met het 'municipium Flandrense'⁶.

Vóór de negende eeuw zou er zich dus geen belangrijke nederzetting in het huidige Brugse stadscentrum hebben bevonden. Het is dan ook merkwaardig dat de Reie net ten zuiden van de Oude Burg, één van de oudste woonkernen in het stadscentrum, 'Dijver' heet. Deze waternaam moet zowat het oudste Brugse toponiem zijn. Veertig jaar geleden al heeft dr. Maurits Gysseling gewezen op het

4 A. VERHULST, 'An Aspect of the Continuity between Antiquity and Middle Ages: the Origin of the Flemish Cities between the North Sea and the Scheidt' in: *Journal of Medieval History*, 3 (1977), p. 175-206.

5 Zie M. RYCKAERT, 'Nieuw licht op het ontstaan van Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 19 (1978), p. 309-310.

6 Zie ID., '1ste tot 12de eeuw. De vroegste geschiedenis. Van de Romeinse tijd tot de moord op graaf Karel de Goede, in: ID. en A. VANDEWALLE (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tiel, 1999, p. 18, waar enigszins schoorvoetend de mogelijkheid van Oudenburg opnieuw wordt overwogen, en, in hetzelfde naslagwerk, de bijdrage van Y. HOLLEVOET en B. HILLEWAERT, 'Vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het Brugse', p. 15, waar de mogelijkheid van Brugge als identificatie als 'vermoedelijk ten onrechte' wordt bestempeld.

Ill. 1: Gedenksteen van Everelmus voor de toevoeging van beeldhouwer Jef Claerhout uit 1989 (foto uit 1961), nu in de Sint-Trudoabdij, Grafelijk slot van Male, Sint-Kruis, Brugge

belang van deze waternaam voor de oudste Brugse geschiedenis⁷. Jaarlijks flaneren duizenden bezoekers en inwoners van Brugge langs de Dijver, nu tussen de Gruuthusebrug en de Johannes Nepomucenusbrug. Ze bevinden zich dan in het oudste gedeelte van de stad, waar naar alle waarschijnlijkheid al bij het begin van onze tijdrekening mensen samenkwamen. Vooraanstaande naamkundigen als Frans Debrabandere, Jan de Vries en Maurits Gysseling wezen erop dat de waternaam Dijver verband houdt met het Keltische 'divara', wat 'de goddelijke' betekent. De naam is verwant met het Indo-Europese 'Deiwo', 'god, goddelijk' en

7 M. GYSSELING, 'Een nieuwe etymologie van Brugge', in: *Naamkunde*, 3 (1971), p.1-4.

betekent dus 'heilig water'⁸. Gysseling is dan ook zeer expliciet: op basis van dit gegeven bestempelde hij Brugge als een pregermaanse en uiteraard heidense cultusplaats⁹.

Heeft deze cultusplaats de eerste eeuwen van onze tijdrekening, inzonderheid de eerste kerstening overleefd? Ook daar is een aanwijzing voor. De Dijver vormde de noordergrens van een eiland dat nog in de twaalfde eeuw begroeid was met eikenhout. Het nog bestaande Eekhout-toponiem is daar het bewijs voor. Ook in een eikenbos werden bovenaardse krachten vermoed. Heilig water in de Dijver, eikenhout op het eiland. Een dergelijke locatie oefende nog tot ver in de elfde eeuw op de mensen uit de omgeving een magische aantrekkingskracht uit. Vervuld van heidense hui-ver trokken mensen naar eikenbossen en heilige waters, waar ze offergaven naartoe brachten en er cultische maaltijden hielden. Dergelijke gebruiken bestonden nog tot lang na de christianisering van onze gewesten. Ze worden vermeld in christelijke boekeboeken, bijvoorbeeld dat van Burchard van Worms uit de elfde eeuw¹⁰.

Dat ook de heidense cultusplaats aan de Dijver nog het hele eerste millennium van onze tijdrekening is blijven bestaan moge blijken uit het feit dat in het midden van de elfde eeuw een kluizenaar zich daar is komen vestigen: Everelmus, van wie een, weliswaar vijftiende-eeuwse, gedenksteen is bewaard met zijn overlijdensdatum, 2 oktober 1060. Deze gedenksteen bevond zich tot aan het einde van het Ancien Régime in de Eekhoutabdij, die zeker sinds 1130 gevestigd was op het hierboven vermelde eiland, begroeid met eikenhout en met de Dijver als noordergrens. Een fragment bevindt zich nu in de kerk van de Sint-Trudoabdij in het Slot van Male, in de Brugse deelgemeente Sint-Kruis (zie foto). De slechts

8 F. DEBRABANDERE, 'De Brugse waternaam Dijver 'in: *Brugs Ommeland*', 19 (1978), p. 122-126, met vermelding van vroegere literatuur, zie ook ID., 'Brugse plaatsnamen', in: *Brugge Die Scone*, 27 (2006), p. 47.

9 M. GYSSELING, 'Een nieuwe etymologie van Brugge', p. 3.

10 A. MULDER-BAKKER, *De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering*, Hilversum, 1995, p. 15 met verwijzing naar het werk van D. HARMENING, *Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*, Berlin, 1979, p. 49-75.

gedeeltelijk bewaarde gedenksteen kan worden aangevuld op basis van verscheidene handschriften en publicaties van de zestiende tot de achttiende eeuw¹¹.

De komst van de kluizenaar Everelmus op deze plaats, volgens zijn gedenksteen in 1048, maakte een einde aan deze heidense praktijken. Ook elders in Europa werden nog tot lang na het jaar 1000 heidense cultusplaatsen gechristianiseerd door kluizenaars, die bij een door hen gebouwd kerkje de oude sacrale huiver in christelijke zin ombogen¹².

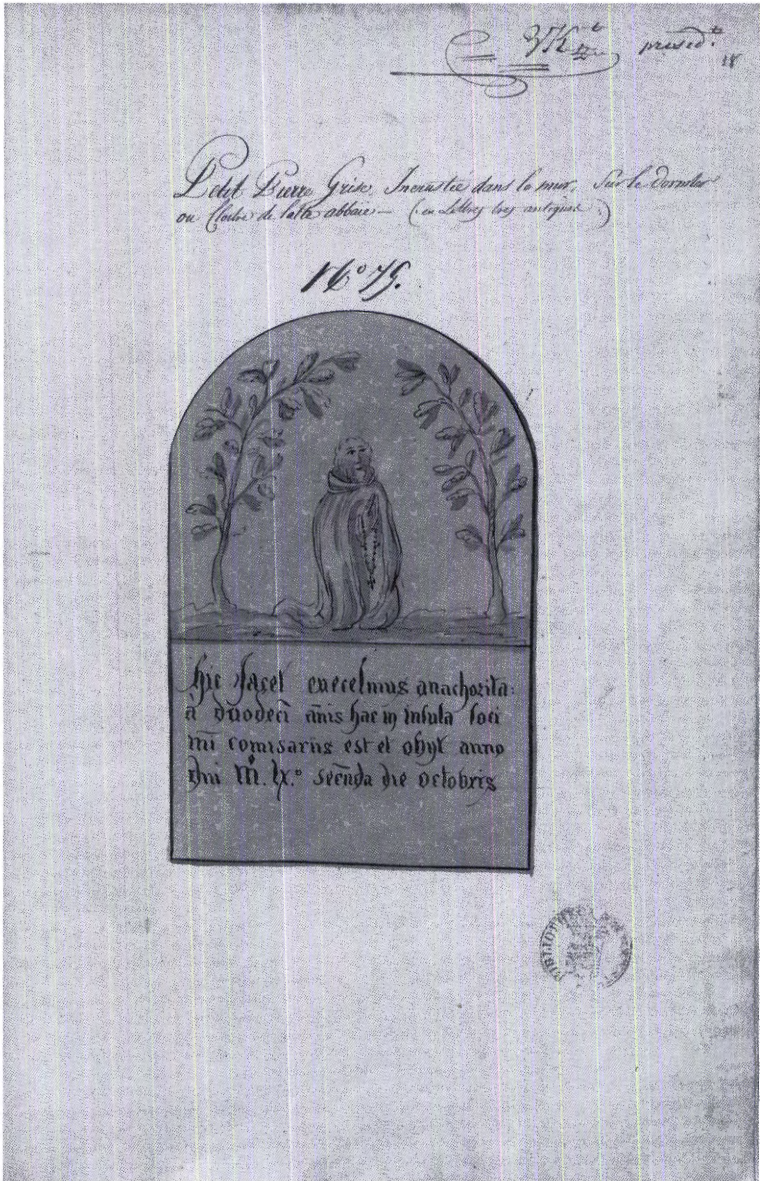
In 2003 heeft een jonge historicus, Stijn Bossuyt, het bestaan van Everelmus in twijfel getrokken. Zijn enige belangrijke argument is dat de gedenksteen met de tekst zoals die thans is bewaard, uit de vijftiende eeuw dateert¹³. Nicolas Huyghebaert, die in 1961 de gedenksteen voor het eerst kritisch heeft gepubliceerd, heeft dit ook al geconstateerd, maar deze vijftiende-eeuwse tekst is volgens Huyghebaert gebaseerd op een oudere elfde-eeuwse bron¹⁴. De oorspronkelijke tekst kwam, aldus Huyghebaert, voor op een loden plaatje dat in middeleeuwse graven werd neergelegd, meestal bij het hoofd van de overledene. Het is best mogelijk, aldus Huyghebaert, dat dit plaatje door de reguliere kanunniken van de Eekhoutabdij bij het begin van de vijftiende eeuw bij toeval is ontdekt, toen ze hun abdijkerk, de Sint-Bartholomeuskerk, hebben verbouwd. De argumenten van D. Nicolas Huyghebaert lijken mij nog steeds zeer plausibel.

11 N. HUYGHEBAERT, 'Het grafschrift van de kluizenaar Everelmus en het ontstaan van de Sint-Bartholomeusabdij te Brugge' in: *Sacris Erudiri*, 12 (1961), p. 540-567.

12 A.MULDER-BAKKER, *De kluizenaar in de eik*, p.61-62, met vermelding van oudere literatuur.

13 S. BOSSUYT, 'De eremiet Everelmus en de stichting van de Eekhoutabdij te Brugge (ca. 1052-1150)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation te Brugge'*, 140 (2003), p. 179-201. Bossuyts argument dat het woord 'anachorita' in de overgeleverde tekst een treffend voorbeeld is van een 'taalkundige anomalie' is niet houdbaar, zie in verband met het voorkomen van deze term in elfde-eeuwse teksten bijv. T. LICENCE, 'Evidence of Recluses in Eleventh-Century England' in: *Anglo Saxon England*, 36 (2007), p. 221-334.

14 N. HUYGHEBAERT, 'Het grafschrift van de kluizenaar Everelmus', p.547-555.

Ill. 2: Gedenksteen van Everelmus, zoals afgebeeld in hs. Brugge, Openbare Bibliotheek, hs. 564, f. 38r. (18de eeuw).

De tekst van de gedenksteen luidt als volgt: ‘Hic iacet everelmus. anachorita / qui duodecim annis hac in insula luci / nostri conversatus est et obiit anno / domini.M°. LX°. secunda die octobris’. Let wel: in onze lezing staat ‘in insula luci nostri’, terwijl Huyghebaert en Bossuyt ‘in insula loci nostri’ lezen¹⁵. Daardoor kunnen we als volgt vertalen: ‘Hier rust Everelmus de kluizenaar, die gedurende twaalf jaar op dit eiland, ons gewijd bos, geleefd heeft, en er stierf in het jaar des Heren 1060, de tweede oktober. De lezing ‘luci nostri’, ons gewijd bos, in plaats van ‘loci nostri’, onze plaats, komt voor in vier tekstgetuigen, die, aldus Huyghebaert, even betrouwbaar zijn als de vijf andere, die ‘loci nostri’ vermelden. De lezing ‘luci’ werd echter door Huyghebaert verworpen omdat hij elke verwijzing naar een gewijd bos in het elfde-eeuwse Brugge verwierp¹⁶. De woorden ‘loci nostri’ worden door Huyghebaert overigens beschouwd als één van de vijftiende-eeuwse aanpassingen van de elfde-eeuwse tekst: ‘de onjuiste bewoording ver-raadt de bewerking van het oorspronkelijke grafschrift’¹⁷. Ook de omschrijving ‘luci nostri’ is grammaticaal niet correct, maar heeft meer betekenis dan ‘onze plaats’ en kan verwijzen naar de originele tekst. Dat op de bewaarde afbeeldingen gestileerde eiken zijn weergegeven wijst in die richting.

Uit dezelfde periode, de elfde eeuw, is in onze streek nog één origineel loden plaatje met een vergelijkbare inscriptie bewaard gebleven. Het is afkomstig uit de oude kerk van Lapscheure, en het bevond zich in het graf van één van de eerste bedienaars van deze kerk¹⁸. De

15 Ibid., p.550-552; S. BOSSUYT, ‘De eremiet Everelmus’, p.181-184.

16 N. HUYGHEBAERT, ‘Het grafschrift van de kluizenaar Everelmus’, p.552.

17 Ibid., p.555.

18 L. DEVLIEGHER, ‘Volcrannus levita uit Lapscheure’ in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis ‘Société d’Emulation’ te Brugge*, 140 (2003), p.35-41, waar het plaatje eigenaardig genoeg een eeuw te laat wordt gedateerd. De juiste lezing is al gepubliceerd door J. DE GROOTE, ‘Een obiit van 1089 uit de oude kerk van Lapscheure’, www.tzwin.be/obiit (laatst geraadpleegd op 2 nov. 2010); deze auteur heeft echter nagelaten de gebruikte jaartijl (kerststijl) om te zetten naar nieuwjaartijl. Veel uitgebreider en daardoor moeilijk vergelijkbaar, maar eveneens uit de elfde eeuw, is de loden plaat van de Engelse prinses Gunildis, overleden in 1087, die in 1786 is aangetroffen onder haar doodshoofd in haar graf in de Sint-Donaaskerk, zie L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 97-99 en afb. 163.

tekst luidt: 'AN(N)O M/LXXXVIII / VOLCRAN(US)/ LEVITA Ob IIT/VIK(A)L(ENDAS) IAN(UARII). Vertaald luidt dit als volgt: 'in het jaar 1088 n.s. overleed Volcrannus, de geestelijke, op de zesde van de kalenden van januari' (d.w.z. op 27 december). Na vergelijking met deze zeer beknopte tekst kan de oorspronkelijke tekst in verband met Everelmus dan als volgt worden gereconstrueerd¹⁹: 'Anno MLX Everelmus anachorita obiit VI Non. Oct. qui XII annis hac in insula luci nostri conversatus est', vertaald: in het jaar 1060 overleed Everelmus de kluizenaar, op de zesde van de nonen van oktober, die gedurende 12 jaar op dit eiland, ons gewijd bos, heeft geleefd.

Deze loden plaat is allicht door Everelmus' volgelingen bij zijn begrafenis bijgezet. Of die volgelingen na hem een gemeenschap hebben gevormd die zou leiden tot de Eekhoutabdij, is niet duidelijk. Wel is het zeer waarschijnlijk dat Everelmus een kerkje heeft opgericht dat toegewijd was aan de Heilige Bartholomeus²⁰. Deze kerk wordt pas voor het eerst vermeld in 1130, maar dateert wellicht uit de elfde eeuw. De verering voor de Heilige Bartholomeus begint rond het jaar 1000, nadat keizer Otto III zijn relieken naar Rome had laten overbrengen. De relieken van de Heilige Bartholomeus werden ondergebracht in de kerk van San-Bartolomeo in Isola, gelegen op een eiland in de Tiber, en gebouwd op een bron waarvan het water voordien onder de aanroeping van de heidense god Esculapius een genezende kracht zou hebben bezeten. De gelijkennis met het eiland aan de Dijver is treffend.

Conclusie: De plaatsnaam Brugge verschijnt voor het eerst in een kerkelijke bron als toevluchtsoord voor enkele Gentse kanunniken in 851. Op dat ogenblik bestond de Brugse burcht blijkbaar al. Maar de plaatsnaam zelf verwijst naar een haventje met een aanlegsteiger, dat al eerder zal hebben bestaan, in dezelfde omgeving. Brugge was toen zeker geen administratief of politiek centrum. Het 'municipium Flandrense' uit de levensbeschrijving van de Heilige Eligius kan niet met Brugge worden geïdentificeerd. Integendeel, op deze

19 Onze reconstructie verschilt van die van N. HUYGHEBAERT, 'Het grafchrift van de kluizenaar Everelmus', p.555.

20 Vgl. *ibid.*, p.556-558.

uithoek, in de periferie van de bekende kerkelijke bezittingen en merovingische koninklijke domeinen kon zich blijkbaar gedurende het hele eerste millennium van onze tijdrekening een heidense cultusplaats handhaven, die al dateerde van voor de Germaanse invallen en Keltische wortels had. Pas op het einde van de eerste helft van de elfde eeuw, toen er zich rond de Burg en de Oude Burg definitief een stedelijke kern had gevormd, werd deze heidense cultusplaats op het met eikenhout begroeide eiland begrensd door de Dijver, gechristianiseerd. De kluizenaar Everelmus, overleden in 1060, vestigde zich toen op dit eiland. Zijn bidplaats, toegewijd aan de Heilige Bartholomeus, maakte een einde aan duizendjarige heidense praktijken op deze locatie. De cultusplaats bij de Dijver is het enige vage spoor van continuïteit in de huidige Brugse stadskern sinds het begin van onze tijdrekening²¹.

21 Dit artikel is een geactualiseerde uitwerking van de bijgevoegde stelling bij mijn doctoraal proefschrift, verdedigd aan de K.U. Leuven op 15 mei 2001: 'In tegenstelling tot wat beweerd wordt door N. Huyghebaert, 'Het grafscript van de kluizenaar Everelmus en het ontstaan van de Sint-Bartholomeusabdij te Brugge', in: *Sacris Erudiri*, 12 (1961), p. 540-567, is de Brugse Eekhoutabdij wel degelijk gesticht op een heidense cultusplaats, een *lucus*, 'gewijd bos', omringd door de Dijver, 'heilig water'. Deze heidense cultusplaats van Keltische oorsprong werd in het midden van de 11de eeuw gechristianiseerd door de kluizenaar Everelmus. Dit terrein behield blijkbaar ook na de kerstening van onze gewesten een heidens-sacraal karakter, wat een aanwijzing kan zijn voor de continuïteit van de bewoning in de oudste Brugse stadskern.' Van dit artikel verscheen al een kortere versie in: B. HILLEWAERT, Y. HOLLEVOET en M. RYCKAERT (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. Nieuwe inzichten over de oudste geschiedenis van Brugge en omstreken*, Brugge, 2011, p. 143-144.

Pieter Donche

Een lijst van edelen van Vlaanderen en van de leden van de Raad van Vlaanderen voor het jaar 1495

INLEIDING

In 2007 werden in de *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* (Hierna afgekort: HKCG, 2007) in de bijdrage 'De adel ingelijst. Adelslijsten voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw' een reeks lijsten uit de jaren 1362-63, 1384-86, 1405, 1410, 1425, 1437, 1464 en 1481 gepubliceerd.¹ De lijsten 1362-63 en 1437 hiervan werden in een dozijn handschriftelijke kopieën uit de 16de en latere eeuwen steeds samen overgeleverd. In één van die kopieën (de versie neergeschreven door Jan van Pottelsberghe²) stak echter ook nog een korte lijst van edelen in Vlaanderen en een lijst met de samenstelling van de Raad van Vlaanderen, beide geduid als van het jaar 1495, die nog niet gepubliceerd werden. Van die lijst '1495' werd onlangs een tweede versie gevonden. Op de folio's 6-35 van een handschriftelijk aantekenboek van Cornelis Gailliard (ca 1520 – 1563), wapenheraut van Karel V, bewaard te Parijs, dat uittreksels bevat uit historische kronieken, grafschriften, leenboeken, genealogieën, enz., staan onder de rubriektitel *hier naer volghen diversche authentique houde memorieen van die noblesse van Vlanderen. . . chronologisch gerangschikte aantekeningen betreffende edelen van Vlaanderen opgetekend en*

1 F. BUYLAERT, J. DUMOLYN, P. DONCHE, E. BALTHAU, H. DOUXCHAMPS, 'De adel ingelijst. Adelslijsten voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLXXIII, Brussel, 2007, pp. 47-187, hierna afgekort HKCG, 2007, andere gebruikte afkortingen: BML: Bibliothèque Municipale de Lille.

EM: [J.] B^e BÉTHUNE, *Épitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIme siècle d'après les manuscrits de Corneille Gailliard et d'autres auteurs*, Brugge, L. DE PLANCKE, [1897]-1900.

RAB, FTB: Rijksarchief Brugge, Fonds de Thibault de Boesinghe.

2 HKCG, 2007, pp. 104-105.

daar troffen we ook een versie van die lijst van edelen voor het jaar 1495 aan. In deze bijdrage wordt die versie uitgegeven, worden de twee versies onderling vergeleken en voor de lijst der edelen ook met de 14 jaar eerder opgestelde lijst van 1481.

VERIFICATIE VAN DE DATERING 1495

Voor de lijst der edelen konden volgende termini gevonden worden:

Terminus post quem:

- Nr. 1979 vermeldt *mer Jan van Brugghe heere van Avelinghien* (zie ook nr. 1984 voor dezelfde persoon). Dit is de oudste zoon van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuuse, prins van Steenhuize, heer van Avelgem (dat hij erfde van zijn moeder Margareta van Steenhuize, vrouwe van Avelgem), Haamstede, Oostkamp, Beveren, Tielt-ten-Hove en Spiere. Lodewijk van Brugge overleed op 24 november 1492.³ De lijst moet dus dateren van na 24 november 1492.

- Nr. 1941 vermeldt *Steeven van Lykerke heere van Herstrut en(de) zijn broeders Jan, Anthuenis, Gheerard*. Dit zijn de kinderen van Raas XIII van Liedekerke (heer van Heestert door huwelijk) die overleed tussen 10 september 1494 en 1 mei 1495.⁴ De lijst moet dus dateren van na 10 september 1494.

- Nr. 1977 vermeldt *de zoone van mer Aernoudt van Schorisse heere van Bevre en(de) Nokre*. Deze Aernout betreft Arendt van Gavere-Schorisse, heer van Beveren en Nokere, oudste zoon van Lodewijk, heer van dezelfde plaatsen. Arendt overleed op 25 augustus 1495 en werd opgevolgd door zijn oudste zoon Jacob als heer van Beveren, Nokere en Rokegem (Rokegem uit de erfenis van zijn moeder Maria van Rokegern).⁵ De lijst moet dus dateren van na 25 augustus 1495.

Terminus ante quem:

- De lijst vermeldt nr. 1995. *Gillen van Haveskercke fs mer Adryaen*. Dit betreft Ghislain van Haveskercke, zoon van Adriaan I van

3 M. P. J. MARTENS (ed.), *Lodewijk van Gruuthuuse, Maecenas en Europees diplomaat*, Brugge, 1992.

4 G. DE LIEDEKERKE, *Histoire de la Maison de Gavre et Liedekerke*, Vol. I, Brussel, 1957, Vol. II, Brussel, 1969, II, pp. 301-303 en p. 311.

5 G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., I, pp. 247-249.

Haveskercke (+ 1483), heer van Zedelgem. Ghislain werd pas heer van Zedelgem in 1498 na het overlijden van zijn oudere broer Maarten. De lijst vermeldt hem nog niet als heer van Zedelgem en moet dus dateren van in of voor 1498.⁶

- De lijst vermeldt nr. 1927. *mer Phelips van Bourgungne heere van Bevre*, dit is de oudste zoon van Antonius, heer van Beveren-Waas, bastaardzoon van hertog Philips de Goede. Philips van Bourgondië-Beveren overleed te Brugge op 4 juli 1498.⁷ De lijst moet dus dateren van voor 4 juli 1498.

- De lijst vermeldt nr. 1947. *mer Pietre van Robais heere van Herselles*, dit is Pieter van Roubaix, geboren te Herzele op 1 augustus 1445, + Roubaix 7 juni 1498, die Roubaix en Herzele naliet aan zijn enige dochter Isabella van Roubaix, weduwe van Jacob van Luxemburg, heer van Richebourg.⁸ De lijst moet dus dateren van voor 7 juni 1498.

De lijst der edelen moet dus opgemaakt zijn na 25 augustus 1495 en voor 7 juni 1498. Het laatste trimester van 1495 (of de periode voor Pasen 1496) past daarin.

De lijst der leden van de Raad van Vlaanderen vinden we in de versie van van Pottelsberghe zelfs tweemaal, een eerste maal als '1485': (f° 31^v) *Noms d'aucuns gentilho(m)mes de la longue robbe en l'an 1485 en Flandres*, met daaronder: *Extrait d'une copie dudit s(eigneu)r de Bellem d'un viel livre*⁹ en nog eens als '1495' (f° 35^v)

6 H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante familles Belges les plus anciennes subsistantes – HAVESKERCKE', in: *Le Parchemin*, 65 (2000) nr. 329, p. 339 maar vooral: IDEM, *La famille de Haveskercke*, hoofdstuk IX: *les seigneurs de Zedelghem*, in voorbereiding.

7 M. BERGE, 'Les Bâtards de la Maison de Bourgogne et leur descendance', in: *L'Intermédiaire des généalogistes*, nr. 60 (nov. 1955), p. 363, biografie in: H. COOLS, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, pp. 168-169. Beveren werd geërfd door zijn oudste zoon Adolf (R. DE SMEDT, *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle* (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters 3), Frankfurt, Berlijn, Bern, Brussel, New York, Oxford, Wenen: Peter Lang, 2de editie, 2000, p. 198-199).

8 Th^s. LEURIDAN & Th^s. LEURIDAN, *Les seigneurs de Roubaix de la maison de Roubaix 1090-1502*, Roubaix, 1902, pp. 112-131 en over Jacob van Luxemburg: R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., pp. 157-159. Over Pieter, zie ook H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., pp. 286-287.

9 BML 631.

Aulcuns gentilho(m)mes de la langue robe en Flan(dres) a° 1495. Verder zijn beide versies identiek. Het jaartal '1485' is zeker een (overschrijf)fout, immers, de lijst vermeldt aan het eind Andries Andries als heer van Wakken. Het is precies in het jaar 1495 dat de vroegere heer van Wakken, Filips Uuterzwaene¹⁰ uit geldnood zijn heerlijkheid aan Andries Andries verkocht.¹¹ Meer bepaald zou de verkoop geschied zijn op 14 juli 1495.¹² De lijst moet dan ook dateren van na die datum. 1485 kan dus niet juist zijn.

In de jaren 1492-1498 was de Raad van Vlaanderen gevestigd te Ieper.¹³ Op het ogenblik van de overbrenging van Dendermonde naar Ieper was de Raad samengesteld uit een president, zes gewone raadsheren, vijf¹⁴ buitengewone raadsheren (raadsheren-commissarissen), een procureur-generaal, een griffier, een notaris, een ontvanger van de exploten en meerdere deurwaarders, samen dus 16 personen plus deurwaarders.¹⁵ Deze lijst '1495' vermeldt 20 personen waaronder een president, een vice-president, een meester van de rekwesten en een ontvanger-generaal. De 16 overigen zonder vermelding van een specifieke functie kunnen dus niet alle raadsheer zijn geweest, onder hen bevonden zich allicht ook de bekleders van de overige functies.

10 HKCG, 2007, nr. 1774: a° 1481: *Phelips uuter Zwane, heere van Wackene.*

11 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, onuitg. doct.verh., Univ. Gent, 2008, p. 241; Andries Andries (ontvanger-generaal van Vlaanderen, later rentmeester van Zeeland, + 1517) was een maternele oom van Elisabeth Cooman, echtgenote van Philip Uuterzwaene (H. DOUXCHAMPS, *La famille de Haveskercke*, in voorbereiding, bij de levensbeschrijving van Andries Andries en Maria van Haveskercke).

12 Fr. HOLLEVOET, 'Heren en leenhof van Wakken' in: *De Roede van Tielst*, 2003, pp. 80-113, evenwel zonder bronvermelding van de dag/maand.

13 A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil de Flandre à Ypres, précède de: Des cours de justice quit ont exercé juridiction souveraine sur la ville d'Ypres et de la West-Flandre, 3ième partie: Deuxième séjour du Conseil de Flandres à Ypres 1492-1498*, Ieper, 1874. Komend van Dendermonde (1489-92) hield zij haar eerste vergadering te Ieper op 5 oktober 1492. In 1498 keerde de Raad opnieuw terug naar Gent om er definitief te blijven.

14 In 1485 telde de Raad één president, zes gewone raadsheren, zes raadsheren-commissarissen, een advocaat-fiscaal, een procureur-generaal, een griffier, een notaris en een ontvanger van de exploten, in 1488 idem, maar één raadsheer-commissaris minder (en met vier 'gewone' en twee 'edele' raadsheren). Bij de verhuis naar Gent in 1498 was het aantal raadsheren terug twaalf (zes gewone, zes raadsheren-commissarissen) (A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., pp. CLVII, CLXVII, 309).

15 A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., p. 288-289.

Een aantal van de vermelde personen laten toe voor de lijst een terminus ante quem af te leiden: Bartholomeus van Massemen was advocaat-fiscaal bij de Raad van Vlaanderen sinds 1477¹⁶, raadsheer sinds 9 oktober 1495¹⁷ en overleed op 19 maart 1502.¹⁸ Paul de Baenst, president van de Raad van Vlaanderen, overleed in juli 1497.¹⁹ De lijst dateert dus van voor deze overlijdens.

De lijst van de leden van de Raad van Vlaanderen moet dus opge-
maakt zijn na 14 juli 1495 en voor juli 1497. Deze termini sluiten
volledig aan bij de termini van de lijst der edelen (25 augustus 1495
en 7 juni 1498).

TOEPASSINGSGEBIED VAN DE LIJST DER EDELEN

De lijst der edelen dekt niet heel Vlaanderen: de kasselrijen
Veurne, Ieper, Waasten, Sint-Winoksbergen, Broekburg, Kassel
en Belle ontbreken. Gailliards lijst bevat nog een 'kwartier van
Rijssel' wat ontbreekt bij van Pottelsberghe.²⁰ We hebben echter

16 E. KARAGIANNIS, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1477-1492)*, on-
uitg. lic. verh., Univ. Gent, Gent, 1992, p. 216.

17 A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., p. 292 in de plaats van Guy de
Baenst, ontslagnemend. In zijn plaats als advocaat-fiscaal kwam meester Lodewijk
Hauweel. Daar de lijst niet vermeldt of hij gewoon raadsheer of nog advocaat-fiscaal
was kan de datum van 9 oktober 1495 niet gebruikt worden als terminus post quem.
VANDENPEEREBOOM vermeldt ook dat meester Frans van den Kethulle tot raads-
heer werd benoemd op 17 december 1495 na waarnemend raadsheer te zijn geweest.
Evenmin kan deze datum als terminus post quem weerhouden worden. Bovendien,
R. Schoorman en H. Douxchamps toonden aan dat deze al in 1468 (!) gewoon raads-
heer was (H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kethulle*, 3 vols., Brussel, 1996, III, pp.
201-202).

18 E. BALTHAU, 'La famille van Massemen / de Masmimes - Aspects sociaux et maté-
riels de la noblesse flamande, circa 1350-circa 1450', in: J.-M. CAUCHIES (red.) *Images
et représentations princières et nobiliaires dans les Pays-Bas Bourguignons et quelques
régions voisines (XIVe-XVe siècles)*, Publications du Centre Européen d'Études
Bourguignonnes (XIVe-XVe s.), Rencontres de Nivelles-Bruxelles 26-29 septembre
1996, n° 37, Neuchâtel, 1997, p. 173-194, i.h.b. p. 178, noot 38.

19 Voor zijn biografie, zie: F. BUYLAERT, 'BAENST, Paul de, rector van de universiteit
van Padua, raadsheer bij de Grote Raad en president bij de Raad van Vlaanderen',
in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2005, kol. 49-53.

20 De wel aanwezige kasselrijen worden ongeveer in dezelfde volgorde behandeld als
in een lijst van 1437 die wel al deze kasselrijen omvat (en die ook in het handschrift
Gailliard en in van Pottelsberghe voorkomen). Alleen de kasselrijen Dendermonde
en Oudenaarde zijn wat verder naar achter verschoven. Voor die lijst 1437, zie: HKCG,

de sterkste twijfels of de opsomming²¹ van de twaalf heren van heerlijkheden uit dit kwartier wel bij de lijst 1495 hoort. Immers, de versie van van Pottelsberghe vermeldt deze niet, de hand die namen aanbracht in de marge van Gailliards handschrift vermeldt ze ook niet (zoals verder aangetoond komen de namen in de marge uit een andere versie van de lijst) en evenmin komen ze voor in de naamindex op een compilatieregister van lijsten van edelen na de namen van de lijst 1495 (zie ook verder). Ook het feit dat die twaalf namen niet onmiddellijk volgen op de namen uit het Brugse maar er van afgescheiden zijn door de lijst der leden van de Raad van Vlaanderen wijst in die richting. De eerste negen van die twaalf zijn exact de eerste negen zoals die ook in de lijst 1437 onder de kasselrij Rijsel voorkomen. Het lijkt erop dat Gailliard (om onduidelijke redenen) hier gewoon het begin van de lijst 1437 voor de kasselrij Rijsel heeft overgeschreven. We hebben daarom deze twaalf namen niet in onze uitgave maar in voetnoot opgenomen.

VERGELIJKING VAN DE LIJST GAILLIARD MET DE LIJST VAN POTTELSBERGHE

Bij vergelijking stelt men vast dat de versie van van Pottelsberghe soms nadere specificaties of aanvullingen bevat die niet bij Gailliard voorkomen. Maar dit geldt minder voor het Brugse (Gailliard woonde in Brugge). Zijn kennis van de adellijke families en vooral die in het Brugse was zeer uitgebreid. Dit blijkt goed in nr. 67 als de heer van Gruuthuuse ter sprake komt en waar hij al diens vele titels in detail opsomt. Dit blijkt ook uit de correctere vermelding van nr. 1953. De lijst van van Pottelsberghe is geen afschrift van Cornelis Gailliards lijst die op bepaalde punten aangevuld zou zijn. Immers, familienamen of namen van heerlijkheden die bij Gailliard verminkt zijn door een verkeerde lezing zijn soms goed bij van Pottelsberghe. De uitgebreide opsomming van

2007 maar vooral: P. DONCHE, *Edelen en leenmannen van Vlaanderen 1437*, Berchem, 2010.

21 *Int quartyer van Rijsel: de heere van Wavryn; de heere van Lannoy; die heere van Robays; de heere van Rosymbos; de heere van Ambeaulx; de heere van Crosylles; de heere van Santes; de heere van Hoverdrijje; de heere van Landas; de heere van Croix; de heere van Bondues; de heere van Destrez*

de vele titels van Jan van Brugge, heer van Gruuthuuse is er niet bij van Pottelsberghe. Er zijn ook kleine verschillen in sommige voornamen (zie nrs. 1947 en 1920 en de corresponderende voetnoten). Op basis daarvan moet men wel besluiten dat beide versies onafhankelijk van elkaar gemaakte afschriften zijn, teruggaand op een ouder origineel (of op afschriften van een ouder origineel).

Verder blijkt ook dat de lijsten af en toe in details verschillen, in deze gevallen kon bijna steeds achterhaald worden (en de correctie gemaakt) om welke foute lezingen van familie- of plaatsnamen, foute interpretaties van regels met meer dan één persoonsnaam of onterechte eigen toevoegingen het ging. In het bijzonder konden een aantal foute lezingen van heerlijkheidsnamen, die een arge-loze raadpleger helemaal op het verkeerde been kan zetten, zoals Wulfsberghe voor Wintvelde, Lovendeghem voor Leeuwergem, Huele voor (H)Elene enz. . . rechtgezet worden.²² De confrontatie van beide lijsten was waardevol, want liet ook toe fouten in Gailliards lijst recht te zetten.²³

De lijst van Gailliard die in het Vlaams is, is allicht op zijn eigen initiatief vertaald uit het Frans. Deze van van Pottelsberghe is in het Frans en zeer vermoedelijk was dit ook de taal van het origineel. Zoals hoger al vermeld omvat de versie van van Pottelsberghe niet de namen uit het kwartier Rijsel die Gailliard vermeldt. Daaruit moet besloten worden dat van de lijst 1495 in de 16de eeuw reeds meerdere versies circuleerden, maar slechts twee ervan zijn tot ons gekomen.

DE NAMEN IN DE MARGE

Een (17de-eeuwse?) andere hand heeft doorheen het hele handschrift jaartallen en de familienamen aangebracht in de linker-marge. Een eenvoudige uitleg voor hoe die familienamen in de marge tot stand kwamen, zou zijn dat de namen uit de tekst herhaald werden en dit ten einde het opzoeken te vergemakkelijken. Maar zo eenvoudig is het niet. Er valt toch meer dan één merkwaardige vaststelling te maken. Op f° 30^r, in de lijst voor Gent

22 Zie de voetnoten bij de betreffende nrs.

23 Zie nrs. 1940, 1971 en 1942.

komen in de tekst van Gailliard de namen *Melun, Montmorencij, Lannoij, Zyckele* en *Wale* voor. Deze vindt men ook in de linkermarge. Tot hier niets bijzonders. Maar in de daaropvolgende lijst voor de Vier Ambachten komen in de tekst van Gailliard de namen *Savesne, Gistelle, Steeland, Berchem, Raveschote, Catulle* voor. In de linkermarge lezen we echter: *Saemslacht* (sic), *Gistele, Steelant, Berchem, Saemslacht* (sic), *Raveschot, Kethulle*. Een naam Saemslacht komt helemaal *niet* voor in de lijst Gailliard en toch staat die naam (en zelfs tweemaal) in de marge! Een *seigneur de Zaemslacht* komt daarentegen wél voor in de versie van de lijst 1495 van van Pottelsberghe onder de Vier Ambachten. Het lijkt dus alsof de onbekende hand die de namen in de linkermarge aanbracht dit deed niet op basis van Gailliards tekst, maar op basis van een *alternatieve* versie van de lijst 1495. Misschien een versie die voor hem beter leesbaar was dan Gailliards toch wel moeilijk te lezen hand. Of misschien was het de bedoeling om twee niet geheel overeenstemmende lijsten met elkaar te confronteren. Er zijn nog andere aanwijzingen dat een alternatieve versie werd gebezigd, zoals: de soms verschillende schrijfwijze: bv. f° 30^v: Gailliard: *Lykerke*, marge: *Lydekerque*, of nog: *Catulle - Kethulle*, f° 31^v: *Andryeu - Andries*. En het feit dat de namen van het kwartier van Rijsel van Gailliards tekst *niet* aangebracht zijn in de marge. De latere bezitter van het handschrift van Gailliard had dus de beschikking over minstens nog één andere versie van de lijst 1495. Wie deze latere bezitter was, is niet duidelijk.²⁴

VERGELIJKING MET EEN LIJST VAN EDELEN EN AMBTENAREN VAN
VLAANDEREN UIT 1481

In een lijst uit 1481 betreffende de Drie Leden van Vlaanderen (Gent, Brugge en Ieper) in aantekeningen van Filips Wielant²⁵ vinden we onder 192 personen naast edelen ook 49 ambtenaren

24 Na Cornelis Gailliards dood raakten zijn handschriften verspreid. Enkele gekende Brugse 17de-eeuwse bezitters of raadplegers waren Robert van Maldeghe (1573-1654), Bernard van der Straeten (1581-1636), Sylvester van Nieuwmunster (1639), Johannes van Moerkerke fs Pieter (1612). Gaat het om één van dezen?

25 *HKCG*, 2007, pp. 149-148 (nrs. 1724 tot 1915).

vermeld ('officiers': baljuws, schouten, kapiteinen, ontvangers en een watergraaf). In de lijst 1495 onder de edelen vinden we van die ambtenaren er slechts zes terug.²⁶ Maar allen worden ze vermeld als ridder of heer van een heerlijkheid (of beide) en allicht is het in die laatste hoedanigheden dat zij opgenomen zijn. Gailliards lijst vermeldt in 84 items 88 personen.²⁷ Indien we de ambtenaren uit de lijst van Filips Wielant die niet voorkomen bij Gailliard ($49 - 6 = 43$) buiten beschouwing laten blijven er nog 149 over. We kunnen dus 88 personen uit Gailliards lijst vergelijken met 149 uit Wielants lijst. Wegens de geringe tijdsafstand (14 jaar), is het te verwachten dat tal van personen in beide lijsten moeten voorkomen of dat in de lijst van 1495 een feodale (erf)opvolger (bv. zoon, broer, koper) te vinden is van de heer die in 1481 dezelfde heerlijkheid bezat en inmiddels overleden was of zijn heerlijkheid verkocht had. Van de 88 zijn er inderdaad 34 zelfde personen terug te vinden naast 30 andere die als feodaal (erf)opvolger kunnen geduid worden.²⁸ Van de feodale erfopvolgers waarvan we van de corresponderende persoon, bezitter van deze heerlijkheid uit de lijst 1481 het overlijdensjaar terugvonden is dit telkens voor 1495 te situeren. Op basis hiervan kan men de lijst 1495 als authentiek duiden.

VERGELIJKING MET EEN (VERLOREN GEGAAN?) COMPILATIETESTAMENT
VAN ADELSLIJSTEN

Van de 'adelslijsten' die vanaf de 16de eeuw in tal van versies handschriftelijk overgeleverd werden (HKCG, 2007, lijst 5), betreffen een drietal ervan 17de of 18de-eeuwse versies van een alfabetische index die persoonsnamen (familie- en voornaam, alfabetisch enkel op de eerste letter van de familienaam) en folionummers bevatten die verwijzen naar folionummers uit een verder niet nader genoemd en evenmin teruggevonden register. Dit (verloren ge-

26 Nrs. 1950, 1955, 1962, 1989, 1992 en 1996 (Joos).

27 Bij nr. 1941 worden nog vier personen vermeld (de laatste, Guiselbrecht is wel geen broer maar een andere persoon: Gijzelbrecht de Lu, zie de voetnoot aldaar), bij nr. 1967 nog één broer, onder nrs. 1971 en 1996 worden twee personen vermeld (in nr. 1999 verwijst de tweede naar een persoon enkele regels eerder vernoemd). De nummers 1919 en 1952, 1930 en 1939, 1979 en 1984 betreffen telkens een zelfde persoon.

28 Rekening houdend met het feit dat onder het nr. 1941 er nog drie broers vermeld staan als kinderen van één persoon uit de lijst 1481.

gane?) register bevatte minstens 102 beschreven folio's met persoonsnamen.²⁹ Een beredeneerde onderlinge vergelijking van deze indexen³⁰ liet toe tal van verkeerd overgeschreven folionummers te corrigeren en de volgorde van de persoonsnamen naar folio te reconstrueren (een 'de-alfabetisering' van de alfabetische index). Daaruit is gebleken dat de folio's 35 tot/met 60 van dit onbekende register, de lijsten 1362-63 en 1437 van 'edelen van Vlaanderen' bevatten:

Folio's 5 tot/met 34 : namen van onbekende herkomst (ong. 220)

Folio's 35 tot/met 41 : de lijst 1362-63

Folio's 41 tot/met 60 : de lijst 1437

Folio's 61 tot/met 102 : namen van onbekende herkomst (ong. 300)

Wanneer we nu aan de 88 verschillende personen uit de lijst 1495 van Gailliard (zonder de twaalf van het kwartier Rijsel), de personen toevoegen die de lijst van Pottelsberghe extra bevat t.o.v. de lijst Gailliard (dit zijn er 7) (en met behoud van de leden van de Raad van Vlaanderen, zijnde 20 personen), bekomen we $88 + 7 + 20 = 115$ personen. Van deze 115 kunnen er 90 teruggevonden worden in de gedealfabetiseerde versie van de lijst. En men treft ze steeds aan op slechts acht opeenvolgende folio's, nl. de folio's 61 tot/met 66 en 67-68 voor de leden van de Raad van Vlaanderen van dit register. De personen in de lijst Gailliard/van Pottelsberghe 1495 (zonder kwartier Rijsel) volgen dus onmiddellijk na de lijsten 1362-63 en 1437. Het gedeelte f° 61-102 van dit register kan dus nu nader gepreciseerd worden als:

29 102 is het hoogste folionummer waarnaar in de index verwezen wordt, 5 het laagste.

30 Voor de gevolgde methode, zie P. DONCHE, 'La liste alphabétique des 'compagnons du duc de Bourgogne dans son expédition punitive de 1421' dans une perspective plus correcte', in: *Le Parchemin*, 74 (2009), (nr. 382), pp. 284-290; of IDEM, *Edelen en leenmannen van Vlaanderen, 1437*, op. cit., hoofdstuk 8: 'De alfabetische indexen op naam met folionummers', pp. 137-155.

Folio's 61 tot/met 66 : de lijst der edelen 1495

Folio's 67 tot/met 68 : de leden van de Raad van Vlaanderen 1495

Folio's 69 tot/met 102 : namen van onbekende herkomst (ong.
200)

Gezien de lijsten 1362-63 en 1437 in andere overgeleverde versies steeds genoemd worden als 'komend uit de Rijselse Rekenkamer (bewaard op de zolder van kamer van Redeninge aldaar)' is dit wellicht ook de herkomst van de lijst 1495. Dit register was dus een *compilatieregister* van minstens drie lijsten uit specifieke tijdstippen. En wegens de aanwezigheid van de lijst 1495 moet dit compilatieregister dan ook in of na 1495 samengesteld zijn.

BESLUIT

Het tijdstip van opmaak van de lijst (1495) kan bevestigd worden. Het dozijn namen uit het kwartier van Rijsel horen niet bij de lijst 1495 en zijn allicht te wijten aan een fout van Gailliard of zijn bron. Uit een vergelijking met de lijst 1481 zijn de meeste personen hetzelfde als dezelfde personen hetzij als feodale (erf)opvolgers terug te vinden in die lijst van 14 jaar eerder. De lijst 1495 is daarom zo goed als zeker authentiek. Maar de lijst dekt zeker niet het geheel van edelen van Vlaanderen. Van de lijst 1495 waren er in de 16de eeuw al meerdere versies in omloop. De lijst 1495 (edelen en leden van de Raad van Vlaanderen) komt ook voor in het (verloren gegane?) compilatieregister waarvan alleen nog drie versies van een naamindex erop overgeleverd zijn. De lijst bevond zich daar onmiddellijk na de lijsten 1362-63 en 1437 en heeft daarom zoals deze twee allicht ook de Rijselse Rekenkamer als bron.

EEN LIJST VAN EDELEN VAN VLAANDEREN EN VAN DE LEDEN VAN DE RAAD VAN VLAANDEREN VOOR HET JAAR 1495

A. ORIGINEEL NIET VOORHANDEN.

Vrml. in het Frans opgesteld.

B. AFSCHRIFT.

Bibliothèque nationale de France, Ms. Néerlandais, nr. 75 (microfilm 6912), f° 30^r – f° 31^v. Papieren cahier³¹ van 72 folio's in 16de-eeuws geschrift. Oude nummering 1-65.³² De eerste vijf folio's zijn later toegevoegd.³³ Op f° 4 een 19de-eeuwse aantekening: *Ce livre est escript par messire Cornille Gailliaerd Roij d'armes 1555*. Daaronder een opgekleefd stukje perkament met in 18de-eeuws geschrift: *Antiquiteyten Sepulturen Annotatien en(de) genealogieen van Vlaenderen gheschreven anno 1540 et post door mijn heer Corn. Gaillaert Ridder*. Op f° 3 een samentrekking van beide titels.

Vergelijking van het geschrift met KBR, Hss 7809-10 dat zeker van Cornelis Gailliard (ca. 1520 – 1563) is (zijn gedateerde handtekening komt er minstens vijf maal in voor) toont een volledig overeenstemmend geschrift. Tweemaal wordt een tijdstip aangegeven waarop een aantekening gebeurde: *nu 1555* (f° 71^r en 72^r). Het meest recente jaartal in het hele handschrift is 1560 (f° 45^r). De taal is bijna overal het Vlaams.³⁴ De auteur vernoemt zichzelf op f° 45^r als *Cornelis Gheilliaerdt*.

Een andere (17de-eeuwse?) hand heeft doorheen het hele handschrift jaartallen en de familienamen aangebracht in de linkermarge.³⁵

- 31 Formaat: gezien het enkel op microfilm raadpleegbaar was, konden we alleen de verhouding van breedte en hoogte vaststellen: 7 tot 10. De afmetingen vermeld in: G. HUET, *Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1886, p. 56 zijn manifest verkeerd: 280 sur 290 millim. (mogelijk moet 290, 190 zijn).
- 32 De oude nummering bevat tweemaal een folionummer 4 en een folio zonder nummer voor folio 25. De microfilm werd onoplettend aangemaakt: de pagina's (nieuwe nummering) 26^r, 27^r, 28^r, 29^r, 31^v en 32^r werden tweemaal gefotografeerd.
- 33 Het betreft f° 5^r-5^v: *Généalogie des seigneurs d'Avesnes en Haynau depuis environ lan de nostre s(eigneu)r mil*. De er aan voorafgaande folio's bevatten titels voor dit handschrift of zijn blanco.
- 34 Uitzonderingen: f° 5^r-5^v: de genealogie Avesnes, f° 34^r-34^v: *Plusieurs memoyres de Flandres hors la cosmographie de Sebastiaen Monestery*, f° 50^v-51^r: transcriptie van een akte, f° 56^r-60^r: *Huut de cronique van Vranckrijck*, fo 68^r-69^v: *Hors la cronicque de Hainau*. In de stukken met de titels *Bastards de Fland(res) ende Bourgogne* (f° 50^r) en *Genealogie de b(astards) de Flandres* (f° 52^r-53^r), is de tekst toch in het Vlaams.
- 35 Soms ook in de rechtermarge. Van sommige delen van het handschrift werden geen namen in de marge aangebracht.

C. AFSCHRIFT.

Bibliothèque municipale de Lille, Hs. 631, f° 34^v – 35^r. Op f° 31^v een eerste versie van de lijst der leden van de Raad van Vlaanderen, daar verkeerd gedateerd als 1485 i.p.v. 1495.

Frans. Afschrift door *mer Jan van Pottelsberghe filius Joos*.³⁶ Zijn lijst 1495 betreft geen afschrift rechtstreeks gemaakt op de tekst van C. Gailliard, maar een afschrift dat teruggaat op dezelfde bron.

Van de lijst '1495' werden de jaartallen en familienamen uit de linkermarge niet getranscribeerd. De volgnummers zijn door ons toegevoegd. De nummering lieten we aansluiten op de nummering in *HKCG*, 2007 omdat deze lijst er chronologisch op aansluit en a.h.w. een afsluiter voor de 15de eeuw vormt. Onderstrepingen en doorstrepingen in het origineel worden in voetnoot vermeld. In de voetnoten vindt men ook de vergelijking met de versie van Jan van Pottelsberghe (BML 631) en de vergelijking met de lijst van 1481 die opgemaakt werd door Filips Wielant³⁷.

f° 30^r

1495 zoe regierden dese naervolghende heren in Vlandre

en(de) erst te Ghendt en(de) int Ghendsche

1916. mijn here Hughe van Melun burchgrave van Ghendt³⁸

1917. mer Jan de Montmorencij heere van Neevele³⁹

1918. mer Phelips van Lannoij heere van Tronchienis⁴⁰

36 Over Jan van Pottelsberghe fs Joos, zie: *HKCG*, 2007, pp. 104-105 maar vooral: P. DONCHE, *Edelen en leenmannen van Vlaanderen 1437*, op. cit., pp. 91-100.

37 *HKCG*, 2007, lijst 7, a^o 1481.

38 *HKCG*, 2007, nr. 1725 (nr. 1724 is zijn vader), overleden kort na 12 november 1524, voor zijn biografie zie: R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., pp. 249-251 en H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., pp. 264-265.

39 Jan III van Montmorency (+1510, zoon van Jan II (+1477) en Gudula Vilain), xx Margareta van Hoorn, zie: N. KERCKHAERT, *400 jaar Ooidonk*, Gent, 1995, p. 67 en H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., p. 268. In BML 631 is de voornaam evenwel: *Henry* (?).

40 In BML 631: *Tronchiennes*, d.i. Drongen, Z. van Gent. *HKCG*, 2007, nr. 1735. Hij was de oudste zoon van Gilbert de Lannoy (heer van Santes, Willerwal, Drongen, Beaumont en Wahagnies, ridder van de Orde van het Gulden Vlies (+1462)) en Maria van Gistel.

1919. Phelips vander Zyckele heere van Nazaret⁴¹

1920. Pietre de Wale, heere van Axpoele⁴² en(de) van Hansebeke⁴³

in de IIIJ Hambochten

1921. mer Charles van Savesne heere van Axelle⁴⁴

1922. mer Joos van Ghistelle heere vander Moere⁴⁵

Hij x met Maria van Châtillon, vrouwe van Dampierre. Hij was raadsheer van Maximiliaan van Oostenrijk (P. ANSELME e.a., *Histoire généalogique et chronologique de la Maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne & de la Maison du Roy & des anciens Barons du Royaume*, VIII, Parijs, 1733, p. 77, H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., p. 249).

41 HKCG, 2007, nr. 1773; oudste zoon van Niklaas, heer van Nazareth en Oombergen en Elisabeth van der Meersch, vrouwe van Oombergen (F. DE POTTER & J. BROUCKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 1ste reeks, 1-8: *Arrondissement Gent*, Gent: Annoot-Braeckman, 1864-1870, deel V, Nazareth, p. 28). Wellicht dezelfde persoon als nr. 1952.

42 Heerlijkheid in Ruiselede en Aalter.

43 HKCG, 2007, nr. 1799. Paulina van Axpoele, gehuwd met Pieter de Wale (+1499), was de laatste afstammeling van het geslacht 'van Axpoele' te Ruiselede. Paulina werd opgevolgd door haar zonen Willem (+1540) en Lowijs de Wale (M. BRAET, 'De heerlijkheid Axpoele en haar heren en vrouwen', in: *Oud Ruysselede*, 20 (2003)). In BML 631 staat evenwel: *le fils de Pierre de le Walle, seigneur d'Hansbeke et Axpoele*.

44 Axel (Zeeland, Nederland, 5 km ten Z. van Zaamslag (Terneuzen)). In de linker-marge voor deze regel staat evenwel (geschreven door de andere hand): *Saemslacht*. BML 631 preciseerd: *Messire Charles de Saveuse a cause de sa femme fille de monseigneur de Cohem, seigneur d'Axele* (deze schoonvader is Jan van Cohem, HKCG, 2007, nr. 1768: *Mer Jan van Cohem, heere van Axele*, het gaat dus om een feodaal erfgenaam). Cohem is in feite *Cohen*. In 1473 is Pierre de Berghes, heer van Cohen, hij werd opgevolgd als heer van Cohen in 1482 door Jean de Berghes. De eerste betreft Pieter van St.-Winnoksbergen (Bergues), gehuwd op 12 augustus 1445 met Judoca van Gistel, dochter van Guy I van Gistel en Margareta de Vos van Pollare, kleindochter van Geraard van Gistel en Isabella van Moere. Judoca had Axel geërfd na het kinderloos overlijden van haar broer Guy II in 1476. Jan van St.-Winnoksbergen, heer van Cohen had dus Axel geërfd van zijn moeder. (voor de genealogie zie: D. SCHWENNICK, *Europäische Stammtafeln*, 7 (1979), Tafel 96). Maar in dezelfde tafel vinden we bij Jan van Gistel (x Margareta Vilain), een broer van Guy I, bij diens zoon Geraard II van Gistel ook de vermelding 'heer van Axel' (sic). Geraard II was de vader van nr. 1922. Joos van Gistel, heer van Moere, Maelstede, Axel en Hulst. Ook bij diens laatste dochter Isabella, gehuwd met Diederik van der Gracht, wordt zij erfdochter voor Maelstede en Axel genoemd (en zo ook in E. VERCAEMST, *De adellijke familie van der Gracht van Mooresele (Kasselrij Kortrijk, 1220-1554)*, 3 vols., onuitg. lic.verh. K.U. Leuven, 1985, pp. 208-215). Er lijken dus twee heerlijkheden m.b.t. Axel in de familie van Gistel te bestaan ... Charles de Saveuse, moet dan de echtgenoot zijn van een erfdochter van Jan van Cohen.

45 HKCG, 2007, nr. 1755 (Moere is de naam van een kasteel in het dorp Zuiddorpe). Zoon van ridder Geraard van Gistel, heer van Axel en Moere en Isabella de Wilde. Hij werd geboren te Gent in 1446, huwde Margareta van Raveschoot, overleed op

1923. mer Hellijn van Steeland heere van Wulfsberghe⁴⁶ en(de) Walperhey⁴⁷
1924. mer Wyllem van Berchem⁴⁸
1925. mer Adryaen van Raveschote heere vander Loone⁴⁹
1926. Jan vander Catulle heere vander Roverije⁵⁰

15 september 1516 en werd begraven in de kerk van Zuiddorpe. Hij werd tot ridder geslagen na de slag bij Brusthem in 1467. Hij was heer van der Moere, Axel en Maalstede, erfachtig schout van Hulst en Hulsterambacht, van Axel en van Axelambacht. In 1481-1486 reisde hij naar Palestina en in de Arabische wereld (R.J.G.A.A. GASPAR (ed.), A. ZEEBOUT, *Tuoyage van Mher Joos van Ghistele. Uitgegeven met inleiding, aantekeningen en een onderzoek naar de bronnen*, Hilversum: Verloren, 1998, pp. xvi-xix). In BML 631 vinden we na Joos van Gistel nog: *le seigneur de Vuerhoute, le seigneur de Zaemslacht*.

- 46 Wulfsberghe is een verkeerde lezing voor Wintvelde (R. MOELAERT, 'De heerlijkheid Wulfsberge te Oedelem en Ursel', *Appeltjes van het Meetjesland* 36 (1985), pp. 112-158 vermeldt geen enkele van Steeland onder de heren). Wintvelde was gelegen in Waasmunster (RAB, FTB, nr. 350: staat van bezittingen van Hellin van Steeland ca 1496).
- 47 Walperhey: Walpreyt: heerlijkheid in Ertvelde (ambacht Assenede, RAB, FTB, nr. 348a en 350), verworven door Hellin van Steelant in 1481. BML 631: bij Hellin van Steeland worden geen heerlijkheden vermeld, er na staat nog: *le seigneur d'Utberghe*. Hellin van Steeland (z.v. Hellin (+ 15 december 1466), heer van Wintvelde en Walpreyt en Elisa Metteneye (+ 17 febr. 1459)), ridder, schepen van het Brugse Vrije, x Margareta van Halewyn (+ 31 juli 1496, begraven te Eernegem, d.v. Jan, heer van Zwevezele en Beatrijs van den Rijne), xx september 1503 Margareta de Visch gezegd van der Cappelle (weduwe van Cornelis de Boot), hij + 8 december 1510 (RAB, FTB, nr. 348a en 352) en werd begraven te Ertvelde (V. ARICKX, 'De heerlijkheid en de heren van Zwevezele vanaf de 15de eeuw', in: *Biekorf*, LXVII (1966), pp. 37-52, 102-116, i.h.b. p. 104 en noot 63; EM, op. cit., p. 332 (overlijdensdatum van Margareta van Halewyn hier gegeven als 1496, laatste dag van juni; V. ARICKX in zijn bijdrage schrijft 31 augustus 1496, maar Margaretas eigen staat van goed (RAB, FTB, nr. 332) vermeldt: *laetsten dach van hoymaende in tjaer m iijc xCuij*). Over de familie van Steelant in Brugge zie ook B. BEERNAERT e.a., *De Visitatie. Bewonings- en bouwgeschiedenis van het huis Wulfhagestraat 18 in Brugge*, Brugge, 2005, pp. 29-30.
- 48 HKCG, 2007, nr. 1758. Mogelijk Willem van Berchem, z.v. Costijn (+ 1477) en (x1437) Margareta van Coelputte, hij + 5 februari 1504 (os of ns?), x Margareta van der Moere, d.v. Lodewijk en (x1448 Brussel St.-Goedele) Isabella van der Noot. Hij was leenhouder van de Oudburg van Gent: ARA, RK, nr. 1091, f° 58v-59r: 1503-1504: *mer Willem van Beerchem, ruddre, als keerkelic vooght ende man van vooghdien van uraue Margrieten vanden Moerre, zijnder wettelijke gheselnde*.
- 49 BML 631: ... *seigneur de la Looe*. HKCG, 2007, nr. 1756. Dit betreft allicht ridder Adriaan van Raveschoot, raadsheer van Philips de Schone, overleden op 26 augustus 1506 en begraven bij de Dominikanen te Gent (V. DESPODT, *Dat du best, was ic ende wat ic bem, dat sal tu werden... Gentse grafmonumenten en grafschriften tot het einde van de calvinistische republiek (1584)*, onuitg. lic.verh. Univ. Gent, Gent, 2001, III, repertorium, nr. 2.6/041).
- 50 Haverye, heerlijkheid in Ertvelde en Kluzen. BML 631: *Jehan de la Kethulle seigneur de la Raverije*. HKCG, 2007, nr. 1777. Zie: H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kéthulle*, op. cit., III, pp. 72 en 323, Jan III van der Kethulle (1456-1524).

int Lant van Waest

1927. mer Phelips van Bourgungne heere van Bevre⁵¹
1928. mer Anthoinis b(astard) van Braband heere van Crubeke⁵²
1929. mer Joos van Crubeke bailliu van Waest⁵³
1930. Adryaen Vilain fs mer Adryaen heere van St.-Jans te Steene⁵⁴
1931. mer Jan de Grutre heere van Exaerden⁵⁵

int Landt van Aelst

1932. Maria van Luxembourg dochtre van Pietre grave van Sint Pol, vrouwe van Rode⁵⁶

- 51 Beveren-Waas. *HKCC*, 2007, nr. 1729. Philips van Bourgondië (+ Brugge, 1498), heer van Beveren-Waas was de oudste zoon van Antonius, bastaardzoon van hertog Philips de Goede. Zie bij de termini ante quem.
- 52 Kruike. Dit betreft Antoon van Brabant, een bastaardzoon van de hertog van Brabant, graaf van St.-Pol en Barbara Fierens. Hij was ridder en heer van Hemiksem en Vaarlaarke. Hij overleed in 1498 in zijn jachtpaviljoen te Hemiksem. Hij was heer van Meerbeek bij Ninove tot 1465, maar op verzoek van Filips de Goede stond hij deze heerlijkheid weer af in ruil voor andere bezittingen. Op 2 september 1478 werd hij bij patentbrieven van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, heer van Kruike na het overlijden van zijn broer Philips van Brabant, heer van Kruike, gesneuveld in de strijd tegen de Luikse opstandelingen. (M. BERGE, 'Les Bâtards ...', art. cit., pp. 348-349; N.N., 'De Heren van Kruike', in: *Wissekerke*, Heemkundige Kring Wissekerke, 1980/2, p. 54; F. BUYLAERT, *Eeuwen ...*, op. cit., p. 319) *HKCC*, 2007, nr. 1769.
- 53 Dit betreft ridder Joos van Me(i)ngheers(f)ruyt, gezegd van Cruyke, baljuw van het Land van Waas van 4 november 1493 tot 1 augustus 1500 en ontvanger van de domeinrekeningen van Saafinge van 1 oktober 1509 tot 30 september 1520, + 1519 of 1520 (in de laatste rekening wordt hij *wijlen* genoemd) (GACHARD, NELIS, DIERKENS, LAURENT, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, Brussel, 1845, II, p. 418, VII, p. 180).
- 54 Allicht zelfde persoon als nr. 1939. *Adryaen Vylain fs mer Adryaen heere van Raseghem*, zie aldaar.
- 55 Feodaal erfgenaam van Jan van Vaernewijck, heer van Eksaarde in *HKCC*, 2007, nr. 1762. Jan de Gruutere, ridder, heer van Eksaarde, Swavenaarde en Vaernewijck (oudste zoon van Jan (+ 12 aug. 1442, z.v. Gijzelbrecht en Elisabeth Damman) en Catharina van Vaernewijck, erfdochter van Eksaarde), x Maria Corens of Cobins (+ 1526), + Gent, 7 januari 1515 (ns) (DE VEGIANO, *Suite du Supplément au Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, Mechelen, 1779, pp. 123-124; F. DE POTTER, *Geschiedenis ...*, op. cit., 3de reeks, 1-4: *Arrondissement St. Nicolaas*, Gent: Annoot-Braeckman, 1877, 1878, 1879, 1881; Roeselare: Familia et Patria, 1975, 1975, 1975, 1975: III, 2: *Elversele, Exaarde, St.-Gillis, Haasdonk, Kallou, Kemseke, Kieldrecht, de Klinge, Kruike*).
- 56 Feodaal erfgenaam van Pieter, *HKCC*, 2007, nr. 1726. Over Pieter, zie R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., pp. 200-201 en H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit. pp. 260-261.

1933. De grave vander Vael heere van Gavre⁵⁷
 1934. Tybault van Luxembourg heere van Fyenys ofte Fresnis⁵⁸
 van Zotteghem en(de) van Vyaene⁵⁹
 1935. Danel van Bouchoute heere van Boullare⁶⁰ ber van Vlandre⁶¹
 1936. mer Charles de Lalaing heere van Nederbrakele en(de)
 Sarilinghem⁶²

f° 30^v

1937. mer Danel van Herselle heere van Lyelare⁶³

57 BML 631: *le conte de Laval*. ... HKCG, 2007, nr. 1730. Guy XV de Laval, heer van Gavere (+ 1500), zie G. DE LIEDEKERKE, *Histoire* ..., op. cit., I, p. 172.

58 BML 631: *Fiennes*.

59 In R. DE SMEDT, *Les chevaliers* ..., op. cit., p. 196 overleed Tybaut de Luxembourg, heer van Fiennes (gehuwd met Philipotte de Melun, vrouwe van Zotteghem) evenwel al in 1477. Hij is de vader van Jacob I van Luxembourg, heer van Fiennes, + ca. 1 febr. 1488 (HKCG, 2007, nr. 1728 Jacob van Luxembourg uit de lijst 1481. Zijn zoon Jacob II van Luxemburg (+ 12 juli 1517) erfde Fiennes. Deze laatste zou dus in de lijst van 1495 moeten vermeld staan ... Gezien geen Tybaut van Luxembourg vermeld wordt in BML 631 noch in de alfabetische naamindex (zie verder), is dit mogelijk een (fou-tieve) toevoeging van Cornelis Gailliard.

60 BML 631: *Boullers* (vertaling van Boelare).

61 Feodaal erfgenaam van Jan van Bochoute, HKCG, 2007, nr. 1771. Deze laatste overleed omstreeks 1484, Daniel (+ 1525) was niet zijn oudste zoon, dit was Jan maar deze was geestelijke (M. VAN TRIMPONT, *Het land en de baronie Boelare, Geraardsbergen*, (2de ed.) 2001), p. 158).

62 BML 631: *Sarlinghe et Paerke* (de huidige dorpen Zarlardinghe en Parike). Daarna volgt nog: *Madame d'Escornais* (=Schorisse), *madame la femme du Co...ghe dame de Renay* (=Ronse). Charles was de oudste zoon van Joost de Lalaing, HKCG, 2007, nr. 1733 en 1860, die sneuvelde in het beleg van Utrecht op 5 augustus 1483. In 1505 werd hij verkozen tot ridder van de orde van het Gulden Vlies. Hij x Jacoba van Luxemburg, + 1525 (H. COOLS, *Mannen met macht* ..., op. cit., pp. 246-247; H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante familles Belges les plus anciennes subsistantes - LALAING', in: *Le Parchemin*, 67 (2002) nr. 337, p. 25 en R. DE SMEDT, *Les chevaliers* ..., op. cit., p. 194).

63 Lilare, kasteel in Sint-Maria-Oudenhove (Zotteghem). HKCG, 2007, nr. 1750. BML 631: *Lallaer*, daarna volgt nog: *la femme messire Jehan d'Immerselle, viscontesse d'Allost*. Daniel van Herzele, zoon van Jan, heer van Lilare, was ook heer van Hersegem (H. DE LIMBURG STIRUM (ed.) van KAN. DE JOIGNY, *Manuscrit relatif aux seigneuries de Flandre*, Oudenaarde, 1935, p. 160). We vinden ook een *Daneel van Herzele, ridder, heer van Lilaer en van den Hoereschen* die op 7 juni 1460 van zijn neef Floris van Borssele, heer van Cortkene 423 gouden Carolus guldens erkent ontvangen te hebben (deel van een renteverkoop). Op 30 september 1496 erkent Floris van Borssele, ridder, heer van Cortkene van Daneel van Herselle, zijn neef, een erfelijke losrente gekocht te hebben van 100 Rijnse guldens (Rijksarchief van Zeeland, Familiearchief Borssele van der Hooge, Stukken betreffende de familie Van Herzele, afschriften, 1434-1506, nrs. 111 en 160).

1938. Adryaen Vylain heere van Lykerke⁶⁴ fs mer Colaert⁶⁵
 1939. Adryaen Vylain fs mer Adryaen heere van Raseghem⁶⁶
 1940. mer Willem de Voos⁶⁷ heere van Pollare⁶⁸

64 Liedekerke.

65 BML 631 vermeldt hem als *filz de messire Adrien*, maar dit is allicht een fout gemaakt tijdens het kopiëren (contaminatie met volgende regel). Dit betreft Adriaan Vilain, burggraaf van Lombeek, heer van Liedekerke, zoon van Colaart (overleden 25 augustus 1462) en Margareta van Gistel, gehuwd met Judoca van Reymerswael (+ 23 september 1528), in 1488 benoemd tot souverain-baljuw van Vlaanderen. (D. SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln*, 7 (1979), Tafel 84; G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., I, pp. 412-413; Ph. DE L'ESPINOY, *Recherches des Antiquitez et Noblesse de Flandres, contenant l'histoire généalogique des comtes de Flandre, avec une description curieuse dudit pays*, 1ste editie: 2 vols., Douai, 1631, 2de editie: 2 vols., Douai, Veuve Marc Wyon, 1632, anastatische herdruk, 3 vols., Familia et Patria, Handzame, 1972, p. 93).

66 Allicht zelfde persoon als nr. 1930. *Adryaen Vilain fs mer Adryaen heere van St.-Jans te Steene*, die opnieuw vermeld wordt, ditmaal in de hoedanigheid van leenheer in een andere kasselrij (Aalst). Feodaal erfgenaam van HKCC, 2007, nr. 1754: *Mer Adriaen Vilain, heere van Rasseghem, van Calkene, etc.* Deze laatste (Adriaan de oudere) was heer van Sint-Jans-Steen, Ressegem en Kalken en was voor 1486 gehuwd met Maria van Kooigem (*de Cuinghien*, die overleed na 1525). Hij werd vermoord op 12 juni 1490 (H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., p. 300 (met foutieve gegevens over zijn huwelijk(en): hij wordt verhaspeld met zijn gelijknamige neef Adriaan Vilain fs Colaard, zie ook de opmerking in F. BUYLAERT, *Eeuwen ...*, op. cit., pp. 226-227)). Drie maand later, op 14 september werd postuum zijn zoon Adriaan geboren. De boreling was dus meteen heer van Sint-Jans-Steen, Ressegem en Kalken en het is als kleuter dat hij in de lijst '1495' vermeld staat. Later was hij nog heer van Wetteren en vice-admiraal van Vlaanderen (SCHWENNICKE), x 12 februari 1526 (n.s.) met Margareta van Stavele, erfdochter van Izegem (* 4 juni 1490, + eind 1555), + 5 december 1532. (D. SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln*, 7 (1979), Tafel 84; J. VAN ACKER, 'De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk', in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, Nieuwe reeks, LIV, Kortrijk, 1988, pp. 128-130).

67 BML 631: *messire Guillaume de Goux, seigneur de Poulaire*. Cornelis Gailliard vergist zich, Jan van Pottelsberghe heeft het bij het rechte eind. In 1461 had Pierre de Goux, Pollare gekocht van Jan de Vos, heer van Pollare (x Jacoba van Maldegem). In 1465 werd de Goux door Filips de Goede tot zijn kanselier benoemd. Pollare werd opgenomen in de voor hem nieuw gecreëerde baronie Land van Wedergrate. Zijn opvolger in Wedergrate in 1471 was Willem de Goux, zijn tweede zoon, ridder geslagen door Karel de Stoute in 1475, raadsheer en kamerling aan het hof, x Isabella van Hennin-Liétard, + 8 november 1506, begraven te Nijgem (grafschied in EM, op. cit., *Inscriptions funéraires ...*, 1900, p. 103; J. DE BROUWER, 'Geschiedenis van Pollare', in: *Het Land van Aalst*, 25 (1973), pp. 37-115; H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., pp. 223-224, F. BUYLAERT, *Eeuwen ...*, op. cit., p. 312).

68 De vermelding, nog in 1495 van een lid van de familie de Vos als heer van Pollare is vreemd: bij de dood van Jan De Vos, heer van Pollare (x Jacoba van Maldegem), werd Pollare opgenomen in de veel grotere baronie van Wedergrate in Denderwindeke (een vorstelijke creatie in 1487). (J. DE BROUWER, 'Geschiedenis van Pollare', in: *Het Land van Aalst*, XXV (1973), pp. 37-115; R. OPSOMMER, *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995, pp. 182 en 206). Ook H. DELIMBURG

1941. Steeven van Lykerke heere van Herstrut⁶⁹ en(de) zijn broeders Jan, Anthuenis, Gheerard en(de) Guiselsbrecht⁷⁰ [1942. Ghiselsbrecht de Lu]⁷¹
1943. Francois vander Gracht⁷² heere van Lovendeghem⁷³, van Huele⁷⁴ en(de) van Cuperart⁷⁵ en(de) Berlinghien⁷⁶
1944. Francois van Masteyn⁷⁷ heere van Masmine⁷⁸

STIRUM, *Manuscrit ...*, op. cit., vermeldt dat Jan de Vos (fs Boudewijn (+1433)), heer van Pollare overleed zonder kinderen.

- 69 Heestert.
- 70 Allicht fout van Gailliard en moet dit *Ghiselsbrecht de Luu* zijn. BML 631 preciseerd: *Estienne de Lidekerke seigneur de Heestert, Jehan de Lidekerke son fils, Anthone de Lidekerke, Gerard de Lidekerke, Gyselsbrecht de Luu*. Steven III (+1530), zoon van Raas XIII van Liedekerke had inderdaad de broers Jan, Antonis en Geraard, maar geen broer Gijsbrecht (G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., II, pp. 301-302 en p. 311). Het gaat dus om de kinderen van *mer Raesse van Liedekerke*, HKCG, 2007, nr. 1753, die overleed tussen 10 september 1494 en 1 mei 1495 (zie verder).
- 71 Een de Lu Ghiselsbrecht vindt men ook in de naamindex op het compilatieregister. Het betreft Ghiselsbrecht de Lu, zoon van Ghiselsbrecht en Margareta van Liedekerke, x Josine Galle (J. WYSEUR, *De familie Utenhove en de Bourgondische staatsvorming (ca. 1384-ca 1460)*, 2 vols., onuitg. lic.verh. Univ. Gent, Gent, 2000, II, 113). Hij was schepen van gedele van Gent in 1456, voorschepen in 1486 en van de keure in 1467 en 1470. Eind januari 1484, tijdens de opstand tegen Maximiliaan, voor wie hij partij had gekozen werd hij door de stad Gent verbannen maar verkreeg nog hetzelfde jaar gratie (J. HAEMERS, *For the Common Good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, Turnhout: Brepols, 2009).
- 72 Vijfde zoon van Wouter III van der Gracht (nr. 1955) en Elisabeth van Heule, ° 4 oktober 1462, x te Veurne op 7 juni 1494 met Antonia van Stavele, (veel) later burggravin van Veurne (J. VAN ACKER, 'De familie van Stavele ...', art. cit., p. 93), + 14 maart 1535. Van zijn moeder (+ 19 mei 1492) erfde hij de heerlijkheden Leeuwergem, Beerlegem, Elene en Kruispaerke (E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, I, pp. 219-249). Frans van der Gracht is dus indirect een feodaal erfopvolger (maar alleen voor Leeuwergem, Beerlegem, Elene en Kruispaerke) van HKCG, 2007, nr. 1740: *mer Willem, heere van Heule, van Leeuwergem, van Zelenen (lees: Helenen) ende van Cruusparc*. De overlijdensdatum van zijn moeder (E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, op. cit., pp. 182-183, noot 6) is ook een terminus post quem voor de lijst '1495'.
- 73 Verkeerde lezing van Gailliard voor *Leeuwergem* (wel goed in BML 631), immers Lovendegem was van 1463 tot het midden van de 16de eeuw in bezit van het geslacht van Bourgondië. Leeuwergem was vanaf 1420 in bezit gekomen van het geslacht van Heule (Boetelin).
- 74 Verkeerde lezing van Gailliard voor *Helene* (= Elene, deelgemeente van Zottegem, waar ook Leeuwergem deelgemeente van is). BML 631 heeft het over *Francois van(der) Gracht, seigneur de Leeuwergem, de Helen, Causpaere, Berlegem*.
- 75 Verkeerde lezing voor *Cruusparc*.
- 76 Beerlegem.
- 77 BML 631: *Mastaing* (gemeente 17 km ten ZW van Valenciennes (Fr.)) De feodale erfgenaam van Jacob van Mastaing, HKCG, 2007, nr. 1732.
- 78 Massemen. Frans de Jauche, baron van Eine, heer van Massemen (z.v. Jacob de Jauche, heer van Mastaing, Ayshove, Massemen en Brugelettes en Philippa de Lannoy, beiden begraven te Brugelettes), x Isabella van den Eeckhoutte, gezegd van

1945. Phelips vander Gracht heere van Meltselle⁷⁹
 1946. Phelips heere van Erpe⁸⁰
 1947. mer Pietre van Robais heere van Herselles⁸¹
 1948. Jan van Varnewijc heere van Borst⁸²
 1949. mer Loijs van Kerstergat heere van Zantberghe⁸³

Grimbergen (+1544), + 22 augustus 1529, beiden begraven in de kerk van Massemen (F. DE POTTER, *Geschiedenis ...*, op. cit., 4de reeks, dl. 1: Massemen, p. 13). Volgens deze auteur overleed zijn vader in 1499, misschien kreeg Frans de heerlijkheid Massemen van zijn vader al voor diens overlijden? Broer van nr. 1961 *Antheunis van Masseyn, heere van Hainshoue*.

- 79 BML 631: *Melsene*. Feodaal erfgenaam van zijn vader Jan, HKCC, 2007, nr. 1787 die op 8 maart 1488 (n.s.) vermoord werd te Gent en begraven te Melsen. Zijn oudste zoon Filips (1472-1546) volgde hem op als heer van Melsen (J. DE COCKER, *Geschiedenis van Melsen*, s.l., 1988, pp. 33-34).
- 80 BML 631 voegt nog toe: *uxor Victor de Herzelle dame d'Upbracle, Anthone de Luu*. Zowel Gailliard als van Pottelsberghe (BML 631) hebben zich allicht vergist in de voornaam en i.p.v. Floris, Philips gelezen. Inderdaad, Floris van Schoutheete was heer van Pontrave, Erpe, Erondegem en Ottergem (z.v. Adriaan van Schoutheete d'Erpe, ridder, heer van Pontrave, Erpe, Erondegem en Ottergem en Margareta van Vlaanderen (+ 1506)) toen hij op 22 maart 1490 huwde met Adriana van Gavere-Liedekerke (+ 7 juni 1520, d.v. Raas XIII van Gavere-Liedekerke en Johanna van St-Omer gezegd Moerbeke). (G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., II, p. 303 en ook A. DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, *Histoire de la maison de Schoutheete, du pays de Waes, issue de celle de Van Zuylen, de Hollande*, St.-Niklaas, 1861, pp. 92-104).
- 81 Herzele. Pieter van Roubaix, ° Herzele 1 augustus 1445, + Roubaix 7 juni 1498, liet Roubaix en Herzele na aan zijn enige dochter Isabella van Roubaix, weduwe van Jacob van Luxemburg, heer van Richebourg. Zie de termini ante quem voor de bronvermeldingen.
- 82 BML 631: *s(eigneu)r de Bost*. Bost, Borst en Rooborst (huidige naam) zijn dezelfde plaatsen. HKCC, 2007, nr. 1772. Maar Jan van Vaernewyck, heer van Bost, x Barbara Scots, werd op 27 mei 1487 vermoord in het schepenhuis van Gent door een groep van teruggekeerde ballingen. Hij liet twee meerderjarige dochters na die kort daarna hun vijfde deel in zijn erfenis kregen en voor de andere drie minderjarige kinderen, werd een voogd aangesteld, deze waren: Alexander, Willem en Barbara. In 1498 reeds werd Alexander van Vaernewyck heer van Bost genoemd. (E. & A. DE GHELLINCK D'ELSEGHEM VAERNEWYCK, *Chartes et documents concernant la famille de Vaernewijck*, 3 vols, Gent: Siffer, 1899-1919, *Seconde partie, XVIe siècle* (1905), II, pp. 522-524 en 550). R. IWEINS D'EECKHOUTTE, 'Rooborst, ses seigneuries, ses seigneurs', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, dl. VI (1923-1925), pp. 65-105, i.h.b. p. 74 geeft dezelfde gegevens. Een Jan van Vaernewyck, heer van Bost valt hier dus na 1487 niet meer te bespeuren. Hebben Gailliard en van Pottelsberghe (BML 631) (of hun bron) zich vergist in de voornaam?
- 83 Dit betreft Lodewijk van Edingen, heer van Kestergat, gehuwd met Maria d'Oisy, vrouwe van Zandbergen, erfdochter van Wencelin d'Oisy, heer van Zandbergen en Catharina van Vaernewijck (H. DELIMBURG STIRUM, *Manuscrit ...*, op. cit., p. 176). R. CROMPHAUT, *Zandbergen, onverzonnen*, Dendermonde, 1996, p. 42 stelt daarentegen dat een dochter Margaretha (x Hendrik Magnus) de heerlijkheid Zandbergen van vader Wencelyn van Oisy erfde, maar tegelijk ook 'dat na de Oisy's, de familie van Edingen heren waren van Zandbergen'.

1950. Hendryc vander Camere, heere van Merlebeke⁸⁴

1951. mer Rytdschard Utenhove die wiert here van Borst⁸⁵

1952. Phelips vander Zyckele heere van Omberghe⁸⁶

1953. de dochter van Pietre Metteneye heere van Marke⁸⁷

Corterycke

1954. mer Jan van Stavele heere van Iseghem⁸⁸

84 Het staat vast dat de familie van der Camere al in 1444 in het bezit was van de heerlijkheid Merlebeke/Lemberge en het nog bleef tot in de eerste helft van de 17de eeuw. Toen in 1566 Gent zich voorbereidde om het hoofd te bieden aan beeldenstormers ontbood het stadsbestuur de heren van de heerlijkheden in het omliggende als raadgevers en beschermers. Daaronder ook *jonckheer Hendrik van der Camere, Merlebeke* (K.G. VAN ACKER, *Oud Merlebeke*, 1996, pp. 37-38 en 40, die verder weinig concrete namen van de bezitters aanbrengt). Mogelijk HKCG, 2007, nr. 1874.

85 Ook BML 631 vermeldt: *s(eigneu)r de Bost*. In J. WYSEUR, *De familie Utenhove...*, op. cit., II, pp. 71-74 vinden we een Ryckaert Utenhove, ridder, lic. rechten, pensionaris 1453-1463, schepen en burgemeester (1465, 1480, 1483) van het Brugse Vrije, gewoon raadsheer Raad van Vlaanderen vanaf 1463, 1481-1495 lid van de Grote Raad en rekwestmeester van keizer Karel, + 1507, x Josine vande Vagheviere, zoon van ridder Clays Utenhove. Maar wat betekent: *die wiert here van Bost?* Vergelijk met nr. 1948 waar reeds een andere heer van (Roo)Bo(r)st vermeld wordt... Onder het leenbezit van deze Ryckaert Utenhove wordt (Roo)Bo(r)st niet vermeld. R. IWEINS D'EECKHOUTTE, 'Rooborst, ses seigneuries, ses seigneurs', art. cit., vermeldt evenmin een Utenhove.

86 F. DE POTTER, *Geschiedenis...*, op. cit., 5de reeks, deel 4, Gent, 1900, Oombergen, pp. 7-8 noemt de heer van Oombergen, Philips van der Zyckelen, ook heer van Nazareth. Dus allicht dezelfde persoon als nr. 1919. Hierop wijst ook het feit dat in de lijst van 1481 slechts één Philips van der Zyckelen voorkomt. BML 631 voegt hierna nog toe: *la fille Lie(ven) Utenhove dame d'Uphasselt*.

87 Kind van Pieter, HKCG, 2007, nr. 1814. BML 631 (van Pottelsberghe) heeft het echter over *le filz* (sic) *Pieter Metteneye seigneur de Maerke*. Dit verschil is allicht als volgt te verklaren: Pieter Metteneye, heer van Marke overleed op 1 maart 1495 (n.s.), maar hij had de heerlijkheid Marke reeds bij leven overgedragen op zijn oudste zoon Antonius Metteneye, kanunnik van St.-Donaas Brugge. Deze was echter al overleden in 1491, nog voor zijn vader dus, en de heerlijkheid Marke ging daarop over op zijn oudste zuster Margareta Metteneye (J.J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, Brugge, 1857-1864, 5 dln. + suppl., IV, pp. 169-170). Cornelis Gailliard, die als geen ander de Brugse families kende, geeft voor 1495 dus een correcte situatie en heeft mogelijk zijn bron op dat punt gecorrigeerd, terwijl van Pottelsberghe gewoon kopieerde wat hij in zijn bron aantrof. BML 631 herhaalt na deze vermelding nog eens *Philips seigneur de Herpe*.

88 Jan V van Stavele, enige zoon van Jan IV, heer van Izegem en Johanna de Berlaymont, ° 11 december 1451, x voor 1478 1) Margareta van Herzele, x 2) Barbara de Monij, + tussen december 1507 en januari 1510 (J. VAN ACKER, 'De familie van Stavele...', art. cit., pp. 110-115). Feodaal erfgenaam van HKCG, 2007, nr. 1747 *Mer Jan van Stavele, heere van Yseghem* die zijn vader betreft, want overleden in mei 1481 (J. VAN ACKER,

1955. mer Wouter heere vander Gracht⁸⁹
 1956. mer Dieryc vander Gracht heere van Huele⁹⁰
 1957. Jan vander Gracht heere van Schar dauwe⁹¹
 1958. den hertoch van Cleve heere van Ingelmunstre⁹²
 1959. mer Jan van Claerhout heere van Pithem⁹³
 1960. Romain van Claerhout heere van Ardoije⁹⁴

'De familie van Stavele ...', art. cit., p. 108, noot 5), en de lijst '1481' geeft de situatie van februari 1481 weer (HKCG, 2007, p. 150). Zie ook H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., p. 292.

- 89 HKCG, 2007, nr. 1738 en 1810. Wouter III van der Gracht, heer van der Gracht, Moorsele, Vollandre (in Wevelgem), ° 5 januari 1416 (ns), x februari 1448 met Elizabeth van Heule, + 25 december 1505 op 89-jarige leeftijd (E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, op. cit., pp. 153-181).
- 90 Diederik van der Gracht, tweede zoon van Wouter III (nr. 1955) en Elizabeth van Heule, ° 10 maart 1545 (ns), x 24 januari 1490 (ns) met Elizabeth van Gistel, erfdochter van Joos van Gistel (nr. 1922) en Margareta van Raveschoot, + tussen april 1499 en juni 1501. Hij erfde Heule van zijn moeder (+19 mei 1492) maar was er tot begin 1499 nog over in proces verwickeld met Jacob van der Vichte die de weduwe van Willem van Heule had gehuwd. Elizabeth van Heule was de zuster van Willem, en nadat deze laatste in 1487 werd vermoord, erfde zij zijn bezittingen (E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, op. cit., pp. 208-213). Diederik van der Gracht is dus indirect een feodaal erfopvolger (maar alleen voor Heule) van HKCG, 2007, nr. 1740: *mer Willem, heere van Heule, van Leeuwerghem, van Zelenen ende van Cruusparc*. De overlijdensdatum van zijn moeder (E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, op. cit., pp. 182-183, noot 6) is ook een terminus post quem voor de lijst '1495'.
- 91 Feodaal erfgenaam van zijn vader Adriaan, HKCG, 2007, nr. 1749, overleden in 1488 of 1489 (H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante familles Belges les plus anciennes subsistantes - GRACHT', in: *Le Parchemin*, 65 (2000) (nr. 325), p. 66-67).
- 92 HKCG, 2007, nr. 1734: daar ook hertog en zonder voornaam vernoemd. In de lijst van 1481 (opgemaakt februari 1481) is de hertog van Kleef, Jan I van Kleef, zoon van Adolf en Maria van Bourgondië (een zuster van Filips de Goede), ° 1419, x 1455 Elizabeth van Bourgondië, + 5 september 1481 (R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., pp. 109-112). In de lijst 1495 is de hertog van Kleef, zijn zoon Jan II, ° 13 april 1458, x 1489 Mathildis van Hessen, + 15 maart 1521.
- 93 HKCG, 2007, nr. 1775: *Jan van Claerhout, ridder, heer van Pittem, van Koolskamp, van Hardoye, etc. ...* Jan van Claerhout, ridder, heer van Pittem, Koolskamp, Ayshove in Koolskamp en Assebroek (z.v. Adriaan, ridder, heer van Pittem (+ 7 maart 1468, begraven in de kerk van Pittem) en Margareta van der Kempinghen), raadsheer en kamerling van Maximiliaan van Oostenrijk, baljuw van Brugge en het Brugse Vrije 1498-1510, + 1510 (begraven in de kerk van Pittem), x Judoca Schaeck, vrouw van Hamme (V. ARICKX, *Geschiedenis van Pittem*, 1951, pp. 64-65; L. VAN ACKER, *Geschiedenis van Koolskamp*, s.l., 1996, pp. 39-40; F. PRIEM, *Documents extraits du dépôt des archives de la Flandre-Occidentale à Bruges*, 2e reeks, dl. VII & VIII, Brugge, 1850-51: uitgave van een handschrift met lijsten met de samenstelling van de schepenbank en baljuws Brugse Vrije 1228-1745. Wij bekeken enkel de periode 1480-1510).
- 94 Broer van de voorgaande, die blijkbaar, waar in 1481 zijn broer ook nog Ardooie bezat, toch heer was van die heerlijkheid in 1495 (V. ARICKX, *Geschiedenis van Pittem*, op. cit., p. 65; L. VAN ACKER, *Geschiedenis van Koolskamp*, op. cit., p. 40 die hem heer van Ardooie en Ayshove in Ardooie noemt en dit sinds het overlijden van

1961. Antheunis van Massey⁹⁵ heere van Hainshove⁹⁶
 1962. mer Jorys van Schorisse⁹⁷
 1963. mer Roelandt heere van Poucke⁹⁸
 1964. Jan van Poucke heere van Wijngene⁹⁹

hun vader Adriaan in 1468, waarbij Ayshove toen gesplitst werd tussen de broers). In de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk hadden Jan en Romain van Claerhout de zijde van de keizer gekozen. Philips van Kleef, heer van Ravenstein had met Brugge openlijk partij gekozen tegen Maximiliaan. Jacob van Heule, heer van Lichtervelde (nr. 1990), baljuw van Brugge en het Vrije had zijn kasteel ter beschikking gesteld van Philips van Kleef. Op een nacht rond 6 augustus 1490 drongen Jan en Romain van Claerhout, samen met een Joos, bastaard van Meulebeke, het kasteel te Lichtervelde binnen en namen Jacob van Heule gevangen. In februari 1491 kreeg hij zijn kasteel terug op voorwaarde van getrouwheid te zweren aan de keizer en zijn kasteel in dienst van de keizer te stellen (H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kethulle*, op. cit., III, pp. 100-101).

- ⁹⁵ Mastaing.
⁹⁶ Ayshove, heerlijkheid in Kruishoutem. Feodaal erfgenaam van Jacob, HKCG, 2007, nr. 1732. Dit betreft Antoon de Jauche de Mastaing, x Judoca van Drincham, gezegd van Vlaanderen, + 1535, begraven te Brugelette, zoon van Jacob de Jauche (die in 1460 door aankoop heer van Ayshove werd), heer van Mastaing, Ayshove, Hériméz en Brugelette en Philipotte de Lannoy (J. GOEMINNE, *Genealogie en Blazoenen van de Heren van Ayshove-Kruishoutem (1221-1957)*, s.l., 1960, pp. 44-51. Volgens deze auteur overleed zijn vader Jacob de Jauche pas in 1499 en deed Antoon de Jauche voor Ayshove pas leenverhef in 1502, maar misschien had zijn vader toch reeds eerder zijn zoon aangeërfd in Ayshove?). Broer van nr. 1944 *François van Masteyn, heere van Masmine*.
⁹⁷ BML 631 preciseert nog nader: *seigneur de Meulebeke*. Allicht betreft dit Joris van Gavere-Schorisse, zoon van Jan en Katarina van Rokegem, x Isabelle van der Douvie, die hem de heerlijkheden van Nieuwkerke en Meulenbeke bracht (Ook de uitgave voor H. DE LIMBURG STIRUM, *Manuscrit ...*, p. 245 vermeldt onder de heren van Nieuwkerke: *Isabeau de la Douve, dame de Meulembeke, Nieuwkerke, fille de Jean, épousa ... en secondes [noces] Georges de Gavre, dit d'Escornaix, chevalier, seigneur d'Ayshove etc., avec lequel elle vendit Nieuwkerke 1503*). Hij leidde de troepen van het Brugse Vrije onder bevel van Maximiliaan van Oostenrijk in de slag van Guinegate in 1479 (G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., I, p. 240). In HKCG, 2007, anno 1481 komt deze naam tweemaal voor: nr. 1817: *Mer Jooris van Scorisse, heere van Muelenbeke, baillieu van Thielt* en en als *officier int Brugsche*: nr. 1864: *Mer Jooris van Scorisse, capitaine vanden lande vanden Vrijen. Een M'Her Jooris van Schorisse, heer van Meulebeke*, is in 1483 burgemeester van commune en in 1487 ^{de} schepen van het Brugse Vrije (PRIEM, *Documents ...*, op. cit.).
⁹⁸ HKCG, 2007, nr. 1742. Schepen van het Brugse Vrije 1494, 1496-1502, 1504 (in dit jaar vermeld als *obiit*) burgemeester van schepenen in 1487, 91, 95 (PRIEM, *Documents ...*, op. cit.). Hij overleed in 1504 (I. HOSTE & L. STOCKMAN, *De geschiedenis van Poeke*, Aalter, 1985, pp. 14-16). Zie ook nr. 1987 van deze lijst.
⁹⁹ Zoon van de voorgaande, hij moet dus al tijdens het leven van zijn vader in de heerlijkheid Wingene geïnfedeerd zijn, zoals ook al voor het jaar 1500 werd vastgesteld (G. LAMS, 'De heerlijkheid Wingene. De heren van Wingene 1373-1607', in: *De Roede van Tielt*, 13 (1982), p. 5).

1965. Jacop heere vander Vycht¹⁰⁰
 [1966. Willem heer van der Vichte]¹⁰¹
 1967. Wyllem en(de)¹⁰² Jan van Halewijn fs mer Jan
 1968. mer Jan van Grisperre heere van Hedeghem¹⁰³
 1969. Anthoinis vander Bare heere van Moscron¹⁰⁴
 1970. Joos vander Zyppe heere van Dentelghem¹⁰⁵
 1971. Gillis en(de) Phelips Uterzwane¹⁰⁶

100 BML 631 preciseerd nog nader: *mareschal de Flandre*. Zoon en feodaal erfgenaam van Jan, HKCG, 2007, nr. 1741, die overleed in 1482. Gehuwd met Florentina Wielant (zuster van de rechtsgeleerde Philip, + 1 april 1524, begraven te Vichte, weduwe van Willem, heer van Heule). Hij werd geridderd te Gent op 4 mei 1515. Hij was ook heer van Zandvoorde bij Ieper en overleed in 1523 (L. BLOCKEEL, *Van der Vichte. De gemeente, de parochie, de heerlijkheid, het geslacht*, Vichte, 1976, pp. 176-178).

101 Wellicht broer van de voorgaande. Willem van der Vichte was heer van Oud-Moregem, Hoger-Bauwede en Woestijne en volgde zijn broer Jacob op als heer van Vichte toen deze kinderloos overleed. Hij huwde Maria Tyors. (L. BLOCKEEL, *Van der Vichte*, op. cit., pp. 178-182).

102 BML 631 volgt een andere interpretatie van de bron: *Guillaume de la Vichte son frere / Jehan de Halewijn fs messire Jehan*. Dit is de juiste interpretatie: De broers Jacob en Willem van der Vichte, zonen van Jan volgden elkaar op als heer van Vichte (H. DELIMBURG STIRUM, *Manuscrit ...*, op. cit., p. 141). Een Jan van Halewijn, zoon van ridder Jan is een te vage omschrijving om identificatie binnen de zeer verspreide adellijke van Halewijns toe te laten.

103 Betreft Egem (oud. gem. Prov. West-Vlaanderen, arr. Tielt). Op het eerste gezicht een feodaal erfgenaam van Willem, HKCG, 2007, nr. 1841, maar BML 631 heeft hiervoor: *messire Guillaume (sic) de Gryssperre seigneur d'Heeghem*. Het lijkt erop dat BML 631 gelijk heeft: een Mher Willem van Gryssperre was schepen van het Brugse Vrije in 1481, 85 (als ridder), 86 en pas daarna steeds als ridder en als heer van *Eeghem* in 1493-94, 1496-99, 1501-1506, 1507-08 (in dit laatste jaar vermeld als *obit 6 Februy 1508*), burgemeester van schepenen in 1487, 92, 95, 1500, 1506 (PRIEM, *Documents ...*, op. cit.). Gailliards *Jan* moet dus allicht *Willem* zijn. Zie ook nr. 1998.

104 Feodaal erfgenaam van *Cornelis van den Barre, heere van Mosschroen*, HKCG, 2007, nr. 1776. Deze laatste overleed op 18 oktober 1489 en werd opgevolgd door zijn oudste zoon Antonis (A.M. COULON & Ch. SÉLOSSE, *Histoire de Mouscron d'après les documents authentiques*, 1890-1909, anastatische herdruk Brussel, 1974 (3 dln. in 1, I: pp. 1-430, II: 431-892, Suppl. 1-49), II, pp. 780-789, p. 781 voor zijn broer Jacob). Zijn overlijdensdatum is ook een terminus post quem voor de lijst '1495'.

105 Dentergem. Feodaal erfgenaam van *Wijt van der Zype, heere van Dentreghem*, HKCG, 2007, nr. 1764. Vrml. is *Wijt* een verkeerde lezing voor *Gwijde*. BML 631 vervolledigt nog met: *et Guillaume de le Zype son frere / uxor Jehan de Commines dame de Dadizelles*. Dat Joos en Willem broers waren kan bevestigd worden: Joos vander Zype was de oudste zoon van *Gewijde vander Zype*, heer van Dentergem en Wasières (+ 1483, begraven in de kerk van Dentergem) en Jossine van Halewijn. Hij had twee kinderen uit dit huwelijk: Joos en Willem. Joos huwde Barbara van Gaverre-Schorisse en overleed in 1505 (E. & F. BEECKAERT, 'De heren van Dentergem', in: *De Roede van Tielt*, 2005, nr. 4, pp. 3-24; G. DE LIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., I, p. 245).

106 BML 631 heeft enkel: *Philips Uterzwane*. Séliphs: HKCG, 2007, nr. 1774. Allicht heeft BML 631 het bij het rechte eind en is de Gillis vermeld door Gailliard in feite Ghislain,

1972. Cornelis vanden Walle fs Jan heere vanden Walle¹⁰⁷
 1973. Jacques vander Bare fs Cornelis¹⁰⁸
 1974. de vrouwe Beatryx vanden Rijne vrouwe van Zwevezele¹⁰⁹

Haudenaerde

1975. mer Joos Blondel heere van Pamele ber van Vlandre¹¹⁰
 1976. mer Phelips Dingone heere van Heyne ber van Vlandre¹¹¹

de vader van Philips. Philips Uterzwane gezegd Mirabel (zoon van Ghislain en Catharina van Gent), ° ca 1440 was heer van Wakken (die hij in 1495 verkocht aan Andries Andries, oom van zijn echtgenote), x Elisabeth Coolman (d.v. Adriaan en Elisabeth Andries) (F. DE MEULENAERE, 'Une lignée chevaleresque flamande peu connue: Uutenswaene dit Mirabel ou Mirabello', in: *L'intermédiaire des généalogistes*, 1993, pp. 263-268).

- 107 Walle: heerlijkheid in Kortrijk-Buiten, Bellegem, Lowingen (Luigne) en Moeskroen. Allicht zoon van de Jan, *HKCG*, 2007, nr. 1808 die daar, naast heer van de Walle ook hoogbaljuw van Kortrijk werd genoemd. Er zijn 21 rekeningen bewaard van Jan van de Walle, hoogbaljuw van Kortrijk: 5 van 2 april 1477 tot 1 jan. 1481, 8 van 1 jan. 1481 tot 10 febr. 1485, 5 van 11 juni 1485 tot 9 jan. 1488, 3 van 16 jan. 1490 tot 18 jan. 1492, de volgende rekening (18 jan. tot 8 juni 1492) werd opgemaakt door zijn erfgenamen. Jan moet dus in 1492 overleden zijn. Wie werd daarna de nieuwe heer van Walle? Slaat de tite *heere vanden Walle* nog op de (recent) overleden vader of op Cornelis? Het feit dat geen andere van de Walle, heer van de heerlijkheid Walle, in de lijst 1495 vernoemd pleit voor Cornelis als heer van de Walle. Maar anderzijds is wel zeker dat in 1502, de heer van de Walle terug een Jan was (ARA, RK, nr. 1080, een leenregister van 1502: fol. 276r.: 'edelen ende wijsen Jan vanden Walle, van zijnen hove ende heerscepe Te Walle', fol. 462v.: '... ic Jan vanden Walle Janssone, heere van Walle', fol. 469v.: 'edelen weerden ende wijsen Jan vanden Walle Janssone, schiltcnape, heere van Walle') en duidelijk zelf zoon van een Jan. Was Cornelis tussen 1495 en 1502 overleden en werd Walle geërfd door een jongere broer Jan? (P. BONCQUET, 'Heerlijkheid en leen in Kortrijk-Buiten', in: *De Leiegouw*, 26 (1984), pp. 54-55 reikt onvoldoende gegevens aan).
- 108 Broer van nr. 1969, dus ook feodaal erfgenaam van *HKCG*, 2007, nr. 1776; BML 631: niet vermeld. Zie bij de termini post quem.
- 109 *HKCG*, 2007, nr. 1801. Beatrijs van den Rijne was de oudste dochter van Jan van den Rijne en zijn tweede echtgenote Ida de Monpere, ° 23 augustus 1433, x (vrml. 1452, toen haar vader haar de heerlijkheid van Zwevezele overmaakte) Jan van Halewijn, president van Holland, Zeeland en Friesland (+ 1478), + 25 september 1507 (V. ARICKX, 'De heerlijkheid ... Zwevezele', art. cit.).
- 110 *HKCG*, 2007, nr. 1766. Joos Blondel was heer van Oudenaarde, ber van Vlaanderen, baron van Pamele en van de landen tussen Maarke en Ronne (z.v. Oudaart Blondel (vrml. + 1456)), x Josine van Rokegem (d.v. Robrecht, ridder, heer van La Haye, Kerkem (+ 1498) en Isabella van der Gracht), + 1504, begraven in de kerk van Pamele bij Oudenaarde (P. VAN BUTSELE, 'De barons van Pamele, heren van Oudenaarde uit het geslacht Blondel de Joiny', in: *HGOKO*, XXX (1993), p. 17-55).
- 111 *HKCG*, 2007, nr. 1751. Filip Damas, zoon van Jan (+ 1481), zie R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., pp. 155-156.

f° 31^r

1977. de zoone van mer Aernoudt van Schorisse heere van Bevre en(de) Nokre¹¹²

1978. Adryaen van Rokeghem fs doan¹¹³ mer Loys¹¹⁴

1979. mer Jan van Brugghe heere van Avelinghien¹¹⁵

Dendremonde

1980. Ogier van Masmynne heere van Overmeere¹¹⁶

1981. Loys van Halewijn heere van Bassevelde¹¹⁷

112 Zoon van Arnout (+ 1495, zie verder), HKCG, 2007, nr. 1748. Zie bij de termini post quem.

113 Dit woord kunnen we niet verklaren, in BML 631 luidt het gewoon: *Adrien de Rocqueghem filz de messire Loys*.

114 Adriaan van Rokeghem was zoon van Lodewijk (+ 1481) en Barbele Metteneye. Hij huwde in 1484 met Johanna de la Barre en overleed in 1530 (R. Castelain, 'De Oudenaardse familie Van Rokeghem en haar bezittingen .. (14de tot 16de eeuw)', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXIII (1986), pp. 87-106, i.h.b. pp. 93 en 99, het schema in G. DELIEDEKERKE, *Histoire ...*, op. cit., I, p. 241 geeft een andere moeder, nl. Isabella van der Gracht (+1480), maar volgens E. VERCAEMST, *De adellijke ...*, op. cit., pp. 197-198 (met grafscript) was Isabella's echtgenoot een *Robrecht van Rokeghem* (+1494)).

115 Avelgem. Zelfde persoon als nr. 1984. Feodale erfgenaam van *mer Lodewijk van Brugghe, heere van Gruuthuuse, ... here van Avelghem, ...*, HKCG, 2007, nr. 1827. BML 631: *messire Jehan de la Gruuthuuse seigneur d'Avelgem*. Zie bij de termini post quem.

116 HKCG, 2007, nr. 1782. De beide dorpen Overmere en Uitbergen maakten één heerlijkheid uit, waarvan in 1433 door Gijsbrecht van Massemen 1/3de werd verkocht aan de Gentse familie Utenhove. Aan het eind van de 15de eeuw was Augier van Massemen heer (van de 2/3de) van Uitbergen en Overmere. Hij was zoon van Lodewijk en Elisabeth 's Waegen. Hij overleed op 16 mei 1494 en werd begraven in de St.-Pieterskerk van Uitbergen onder grafscript: *Hier licht begraven Augier van Masseme, heer van Uytbergen, die sterft den 16 Mey in de jaere 1494 ende Jacob Van Masseme, heer van Uytbergen, die sterft den ... feb. den Jaere 150. ende Geertrude Van Massemen, dochter van Augerius* (Gertrude van Massemen x Jan van Houtte (du Bois) was zijn erfdochter. (VAN DEN BERGHE (pastoor van Overmere), *Liber Memorialis*, 1849 uit oude geschriften bewaard in het gasthuis van Overmere).

117 HKCG, 2007, nr. 1883: *Mer Lodewijk van Halewin, heere van Peene*, die daar als heer van één van zijn andere heerlijkheden vermeld wordt. BML 631 schrijft *Basserode*, wat ook veel aannemelijker is: Baasrode is enkel km ten O van Dendermonde, Bassevelde daarentegen ver N van Gent. Lodewijk van Halewijn, ° ca 1450 (z.v. Joos II van Halewijn (+ 1472), souverain-baljuw van Vlaanderen 1454-1472, heer van Peene bij Cassel en Sint-Amands vanaf 1458 en Buggenhout en Joanna de la Trémouille (+ 1470)), x Joanna van Gistel, vrouwe van Ekelsbeke (Esquelbecq, N.-Fr.) en Ledinghen, Hij volgde zijn vader op in de heerlijkheden van Sint-Amands en Peene en verwierf

1982. Claeijs vander Moere heere van Larne¹¹⁸

1983. Charles van Masmijne

te Brugge en(de) daer omtrent

1984. mer Jan van Brugghe heere vanden Gruthuse prince van Stenhuyse, grave van Vynsestre¹¹⁹, baron van Spier¹²⁰, Avelynghem¹²¹, Amstee¹²², Orscamp¹²³ en(de) heere van Thielt Ten Hove en(de) van Riddervore, Wardam en(de) vande Tour¹²⁴

1985. mer Archambauld van Haveskercke heere van Dixmude¹²⁵

in 1498 nog de heerlijkheid van Maignelay in de Beauvaisis (waarvan hij de kerk bouwde en het kasteel moderniseerde). In 1474 was hij kamerheer van Karel de Stoute, die hij volgde in zijn veldtochten in Lotharingen en tegen de Zwitsers. Krijgsgevangen genomen in St.-Omer (waarvan hij kapitein was) door de Fransen ging hij in op het aanbod van de Franse koning om in zijn dienst te komen. In 1480 benoemde deze hem tot kapitein van Monthléry. Door zijn overlopen werden bezittingen in Vlaanderen geconfisceerd maar teruggegeven na de vrede met Frankrijk. In 1486 werd hij gouverneur van Béthune, raadsheer en kamerheer van de Franse koning, ridder van de Orde van Sint-Michiel, kapitein van Péronne (1485-1505), baljuw en gouverneur van Péronne, Montdidier en Roye (1496-1518), kapitein van 50 lancers, ambassadeur te Venetië en Milaan en in 1512 gouverneur van Picardië. In 1516 gaf François I hem het graafschap Guines als beloning voor bewezen diensten. Hij overleed op 12 december 1519 op zijn kasteel van Maignelay (MAXIME DE SARS (1886-1960), *Histoire de Rollot et ses hameaux*, ongepubliceerd, tekst op <http://rollot.baillet.org/tls/rolsars.htm>; LOUIS D'HALLUIN, s.j., 'Généalogie de la famille d'Halluin, 1300-1926', in: *Recueil n°20 de la Société d'Etudes de la Province de Cambrai*, 1926; H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., p. 228).

118 Feodaal erfgenaam van Joris, *HKCG*, 2007, nr. 1796. BML 631 voegt nog toe: *la vefue de feu messire Martin Viledre (?) de Calkene*. Niklaas vander Moere (z.v. Joris en Margareta de Vos, die van haar broer Philip de heerlijkheid Laarne had geërfd), x Margareta van Lixbonne, vrouwe van Oeselgem en Mariakerke, + 3 maart 1515 (ns), begraven te Gent bij de Minderbroeders-Fransiscanen (V. DESPODT, *Gentse grafmonumenten*, ... op. cit., repertorium, nr. 2.7/022; F. DE POTTER, *Geschiedenis ...* op. cit., 4de reeks, dl. 1: Laarne, pp. 15-21).

119 Winchester (Engeland), titel verkregen van Edward IV van Engeland uit erkentelijkheid voor zijn hulp toen deze laatste uitgeweken was tijdens de Rozenoorlog.

120 Spiere-Helkijn.

121 Avelgem.

122 Haamstede (in Zeeland op het eiland Schouwen).

123 Oostkamp.

124 Ruddervoorde en Waardamme, Tour konden we niet lokaliseren. Zelfde persoon als nr. 1979. *HKCG*, 2007, nr. 1831 (feodaal erfgenaam van Lodewijk, *HKCG*, 2007, nr. 1827).

125 Onderstreept. *HKCG*, 2007, nr. 1835. Begraven te Diksmuide: *Hic jacet nobilis et potentissimus vir Arcembaldus de Haveskerke in suo tempore miles et dominus temporalis Dixmudensis, Watou et Jumelles qui migravit ab hoc soeculo quinto Kalendas Junii anno 1507* (PIETERS, *Geschiedenis van Dixmude*, Diksmuide, 1885, p. 59 op ba-

1986. Adolf¹²⁶ Phelips van Cleve heere van Wijngendale, Tourrout en(de) Rousselare¹²⁷
1987. Roeland here van Poucke¹²⁸
1988. Caerles van Halewijn heere van Hutkerke¹²⁹
1989. mer Daniel heere van Moerkerke en(de) van Merwede souverain bailliu van Vlandre¹³⁰

sis van VANDE PUTTE, 'Généalogie des châtelains de Dixmude'). Hij behoorde tot een 'cognatische tak' van de familie van Haveskercke, die eerst de naam van haar heerlijkheid van Wittes / Witeke / Wisquette / Wittes (in Artesië, ten N.-W. van Haverskerque) droeg. Zij voerden het wapen van Haveskercke met één of drie sterren op de dwarsbalk. Deze Archambaud verliet dit wapen om dit van Beveren-Diksmuide aan te nemen, zijn moeder Maria van Beveren was erfdochter van Diksmuide (H. DOUXCHAMPS, *La famille de Haveskercke*, in voorbereiding).

126 Doorstreept.

127 Feodale erfgenaam van Adolf, HKCG, 2007, nr. 1849, daar genoemd heer van Ravenstein, Roeselare (en niet Beselare!) en Wijnendale. In BML 631 wordt hij niet vermeld, evenmin in de alfabetische naamlijst (zie verder). Wellicht is deze persoon daarom een toevoeging van Cornelis Gailliard. Adolf van Kleef en van der Marck overleed op 18 sept. 1492 (R. DE SMEDT, *Les chevaliers ...*, op. cit., p. 131), zijn zoon Philips van Kleef, volgde hem op als heer van Wijnendale, Ravenstein, Edingen, Dreysheer (Dreischor) en Roeselare (B. DOCHY, *Geschiedenis van Roeselare*, Roeselare, 1949, p. 96). De overlijdensdatum 18 sept. 1492 van Adolf van Kleef sluit aan bij de andere termini post quem.

128 Merk op dat er reeds onder nr. 1963 (Kortrijk) een *mer Roelandt heere van Poucke* voorkomt, is dit misschien een toevoeging door C. Gailliard? In BML 631 wordt hij geen tweede keer vermeld.

129 HKCG, 2007, nr. 1834. Baljuw van het Brugse Vrije in 1483-84, 1486-88, 1490-97 (PRIEM, *Documents ...*, op. cit.). Op 12 mei 1488 (de dag dat keizer Maximiliaan van Oostenrijk zijn gevangenneming door de Bruggelingen mocht beëindigen nadat hij een akkoord ondertekend had) werd hij als baljuw vervangen door Jacob van Heule, heer van Lichtervelde (nr. 1990). Deze laatste bleef in functie tot 12 januari 1490 (ns), waarna Karel van Halewijn, heer van Uitkerke terug in zijn functie werd hersteld voor nog vele jaren.

130 Onderstreept. HKCG, 2007, nr. 1840 (en 1863 maar daar doorstreept). Dit betreft Daniël van Praet, heer van Moerkerke en Merwede (Merwede is een kasteel ten oosten van Dordrecht, aan de Merwede), tweede zoon van Lodewijk van Praet (+ 1440), heer van Moerkerke en Merwede (gekocht van zijn zuster Margareta) en Jacoba van Eessene. De oudste zoon Frans van Praet schonk op 15 september 1461, Merwede aan Daniël. Daniël was baljuw van Zuid-Holland, souverain-baljuw van Vlaanderen (benoemd 12 april 1485 volgens Ph. DE L'ESPINOY, *Recherches ...*, op. cit., p. 93) en diverse malen burgemeester van commune van het Brugse Vrije. Hij overleed na 1506 (J.J. GAILLIARD, *Bruges ...*, op. cit., III, pp. 61-62). In een oorkonde van 14 februari 1499 (n.s.) getuigde o.a. een Georgius van Praet, bastaardzoon van ridder Daniël van Praet, heer van Merwede en souverain-baljuw van Vlaanderen (Rijksarchief Kortrijk, Fonds d'Ennetières, oorkonde nr. 617). Twee rekeningen van zijn soeverein-baljuwschap zijn bewaard: 15.1.1487-15.1.1488 en 15.5.1502-13.5.1504 (Alg. Rijksarchief, Rekenkamers, nrs. 13522-13523). Zie ook H. COOLS, *Mannen met macht ...*, op. cit., pp. 266-267.

1990. mer Jacop van Huele heere van Lichtervelde¹³¹
 1991. de jonghe zuene van mer Loijs van Vlandre heere van Praet¹³²
 1992. mer Roeland van Halewijn¹³³
 1993. mer Joos vanden Berghe heere van Watervliet¹³⁴
 1994. mer Jan de Baenst heere van St Jorijs¹³⁵
 1995. Gillen van Haveskercke fs mer Adryaen¹³⁶
 1996. mer Jan de Baenst heere van Lembeke¹³⁷ en(de) mer Joos de Baenst¹³⁸

131 HKCG, 2007, nr. 1836. Jacob van Heule, heer van Lichtervelde, + 1508 of 1509, baljuw van het Brugse Vrije van 12 mei 1488 tot 12 januari 1490. Voor zijn biografie, zie H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kéthulle*, op. cit., III, pp. 89-115.

132 Zoon van Lodewijk, HKCG, 2007, nr. 1830. Bij BML 631 luidt het: *le petit filz de mes-sire Loys de Flandres seigneur de Praet*. Met *petit filz* wordt niet *kleinzoon* bedoeld, maar wel zoals Cornelis Gailliard correct vertaalt: *jonge zoon*. Immers, nadat Lodewijk van Vlaanderen, gezegd van Praet in 1487 gehuwd was met Isabella van Bourgondië, overleed hij kort daarna op nieuwjaarsdag 1489 (ns) of 1491 (ns). Hij liet een enige zoon na, Lodewijk, geboren op St.-Catharinadag (25 november) 1488. Hij was dus als baby al heer van Praet. Hij werd ridder van het Gulden Vlies in 1531.

133 HKCG, 2007, nr. 1858.

134 HKCG, 2007, nr. 1839. Watervliet, heerlijkheid in Handzame (West-Vlaanderen), niet te verwarren met de heerlijke stad Watervliet (Oost-Vlaanderen) gesticht door Jeronimus Laurijn in 1501. Joos van den Berghe, heer van Watervliet was schepen van het Brugse Vrije in 1481 (20^e), 85 (15^e), 86 (1^e), 87 (26^e), 1491-92 (20^e), 94 (4^e), 95 (2^e), 97 (5^e), 98-99 (3^e), 1500 (2^e), 02 (5^e), 03-04 (4^e, in dat jaar vermeld als *obiit*) en burgemeester van schepenen in 1490, 93, 96 en 1501 (PRIEM, *Documents ...*, op. cit., soms (in 1491-92, 1498-99) wordt zijn voornaam verkeerdelijk als *Jooris* geschreven (maar wel vernoemd als heer van Watervliet), alicht een verwarring met een andere Jooris van den Berghe, schepen 1491-92 (11^e en gelijktijdig met ridder Joos, heer van Watervliet) en 1507 (6^e), en in dat jaar vermeld als *obiit* 21 X^{bre} 1506). Hij overleed op 12 mei 1504 te Brugge (J.-J. GAILLIARD, *Bruges ...*, op. cit., I, p. 332).

135 St.-Joris-ten-Distel. HKCG, 2007, nr. 1837. BML 631: niet vermeld. Voor zijn biografie, zie: F. BUYLAERT, 'BAENST, Jan IV de, Vlaams edelman en Brugs politicus', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2007, kol. 41-45.

136 Onderstreept. Ghislain (+ 1529) van Haveskercke, heer van Zedelgem vanaf 1498 na het overlijden van zijn oudere broer Maarten, burgemeester van het Brugse Vrije, zoon van HKCG, 2007, nr. 1846 Adriaan I, heer van Zedelgem en Cathem, bur-gemeester van het Brugse Vrije (+ 1483) (H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante ... - HAVESKERCKE', art. cit., p. 339 maar vooral: IDEM, *La famille de Haveskerque*, hoofd-stuk IX: *les seigneurs de Zedelghem*, (in voorbereiding).

137 HKCG, 2007, nr. 1838. Zoon van Zeger de Baenst en Catharina Honin. Na het overlijden van zijn vader werd hij in 1471 heer van Lembeke en Wessegem. Hij overleed in 1516 of 1518. Voor zijn biografie, zie: F. BUYLAERT, 'BAENST, Jan Zegerszoon de, Vlaams edelman en Brugs politicus', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2007, kol. 45-49.

138 HKCG, 2007, nr. 1820: *Joos de Baenst, capitaine van den casteele van Bieruliet*. Deze Joos de Baenst, was een zoon van Guy II de Baenst (zie de lijst van de leden van de

1997. Jan van Praet¹³⁹
 1998. Willem van Grysperre¹⁴⁰
 1999. Willem van Haveskerke broedere van Gelleijn¹⁴¹
 2000. mer Jan van Nieuwenhove¹⁴²
 2001. Jan de Baenst fs mer Jans here van St Joris¹⁴³

In Vlandre heere vanden Rade in dien tijden.

2002. mester Pauwels de Baenst presydent van Vlandre¹⁴⁴

Raad van Vlaanderen als meester van de rekwesten) en Jossine Masin. Hij huwde Maria Adornes, oudste dochter van Anselm. Hij was kapitein van het stadje Biervliet (BUYLAERT: 'tot april 1480', maar mogelijk is dit oude stijl en dus april 1481ns? (in 1481 viel Pasen zeer laat, nl. op 22 april en de lijst van 1481 (HKCG, 2007), opgemaakt in februari 1481ns vermeldt hem nog als kapitein)). Daarna werd hij actief als burgemeester van het Brugse Vrije en hoveling van Maximiliaan: raadsheer, kamerheer en *escuier pannetier*. In 1487 werd hij waterbaljuw van Sluis en in 1490 schout van Brugge (F. BUYLAERT, 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 8 (2005), pp. 213, 222-223, 226, 230, 236 en 238. De enige andere Josse de Baenst die we in deze bijdrage aantreffen (pp. 206 en 237), was een zoon van Jan IV (nr. 77) en Geertrui de Berlettes, maar die integreerde zich met zijn broer Antoine in de elite van Doornik).

139 Onderstreept.

140 HKCG, 2007, nr. 1841. BML 631: *messire* genoemd. Zie ook nr. 1968.

141 Onderstreept. BML 631 vermeldt: *Ghislen de Haveskerke frere de Gyslen dessusdit*, de eerste voornaam is hier duidelijk door onoplettendheid verkeerd afgeschreven. Met die Gelleijn/Gyslen wordt allicht 1995. *Gillen van Haveskercke fs mer Adryaen* bedoeld. Wel niet vermeld in de werken van H. DOUXCHAMPS over Haveskerke.

142 Jan, zoon van Nikolaas van Nieuwenhove en Agnes Metteneye, *1449, + 17 mei 1505, geridderd door Maximiliaan van Oostenrijk op het slagveld van 'Blangy', beter gekend als Guinegatte † op 7 augustus 1479. De genealogie van Nieuwenhove is één van de meest nauwkeurige voor een laatmiddeleeuwse familie, werd door een tijdgenoot opgesteld en bleef bewaard (F. BUYLAERT, *Eeuwen ...*, p. 121 met volledig stamboomschema p. 123). In zijn generatie was er alleen nog een gelijknamige kozijn Jan fs. Michiel van Nieuwenhove maar deze werd op 29 november 1488 terechtgesteld. BML 631 vermeldt: *messire Jehan de Nouveaucourt*, een wel erg letterlijke vertaling van Nieuwenhove ...

143 Onderstreept. HKCG, 2007, nr. 1852. Zoon van nr. 1994. Jan IV de Baenst, heer van Sint-Joris. Hij bereikte na 1500 al snel de top van de Brugse politiek en huwde met bovengewestelijke hoge adel (de Van Borselens en de Van Daeles) (F. BUYLAERT, 'Sociale ...', art. cit., p. 237).

144 BML 631 voegt er nog toe: *seigneur de Vormiselle*. Paul de Baenst was gehuwd met Jaqueline van de Karrest via wie hij in bezit kwam van o.a. de heerlijkheid van Voormezele. Voor de biografie van Paul de Baenst, zie de voetnoot betreffende hem bij de bespreking van de termini ante quem voor de lijst der leden van de Raad van Vlaanderen 1495.

2003. mester Phelips Wielant vice president heere van Landeghem¹⁴⁵
 2004. mester Bartolomeus van Masmijne
 2005. mester Godefroet van Halewijn
 2006. mester Jan van Mamines
 2007. mester Jan van Dixmude
 2008. mester Roeland van Moerkerke¹⁴⁶
 2009. mester Rycquaert vander Cappelle gheseyt Visch¹⁴⁷

f° 31^v

2010. mester Guij de Baenst mester vande Requesten¹⁴⁸
 2011. mester Frolijs¹⁴⁹ Hawel
 2012. mester Jacop van Steland
 2013. mester Jacop van Ruwercourt

145 HKCG, 2007, nr. 1778. Over Filips Wielant (1441-1520) zie H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kethulle*, op. cit., III, pp. 252-261. In 1488 was hij president van de Raad.

146 Een leendenombrement van Anthonis de Baenst (Stadsbibliotheek Brugge, Hs. 442, f° 53r-v) vermeldt: *edelen ende werden heere meester Roeland van Moerkerke, raed mijns gheduchs heeren ende dat van zijnen hove int Cadsant dat hij houdende es vander burgh van Brugghe.*

147 BML 631 vermeldt Me *Rychaet de la Chapelle*, met (in beide lijsten) in ander handschrift toegevoegd: *de Wiese* (wat wel een verkeerde lezing zal zijn van *de Visch*). Rijkaert de Visch, gezegd van Nieuwkapelle, was een natuurlijk kind van Rijkaert de Visch, proost van de Brugse O.L.Vrouwkerk. In 1443 volgde hij zijn vader op als kanunnik aan de St.-Donaaskerk en werd zangmeester. Hij werd gewettigd in 1502 door Filips de Schone. Hij was geestelijk raadsheer van het Parlement van Mechelen van 8 december 1473 tot zijn overlijden te Mechelen, 3 september 1511, begraven te Brugge St.-Donaas (J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondie en het parlement van Mechelen*, Brussel, 1973, pp. 62 noot 35, 63 noot 39, 505; *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1867 pp. 292-303; VISCH, i.h.b. p. 295; J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges. T. I, 1re p., Bruges. Eglise de St.-Donat, Eglise de St.-Walburge*, Brugge: Edw. Gailliard, 1861, St.-Donaas, pp. 205-206. Voor een fragment van zijn grafplaat, zie: R. VAN BELLE, *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen. Een inventaris, funeraire symboliek en overzicht van het kostuum*, Brugge, 2006, pp. 180-181).

148 BML 631: *conseiller et mre des requestes*. Voor zijn biografie, zie: F. BUYLAERT, 'BAENST, Guy II de, vorstelijk ambtenaar in de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2007, kol. 38-41.

149 BML 631: *Floreys of Florens*. A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., p. 292 vermeldt een meester *Louis Hauwel* die op 9 oktober 1495 tot advocaat-fiscaal benoemd werd in vervanging van Bartholomeus van Massemen. Is *Louis* een verkeerde lezing voor *Florens*?

2014. mester Trystram Belle
 2015. mester Joos Quevijn heere van Olselne¹⁵⁰
 2016. mester Ywijn van Varnewijc¹⁵¹
 2017. mester Fransois vanden Brande¹⁵²
 2018. mester Fransois vander Catulle¹⁵³
 2019. mester Jan Sauwage¹⁵⁴
 2020. Roeland le Fevre heere van Themseke¹⁵⁵ burchgrave van
 Haerlebeke ontfangher van Vlandre¹⁵⁶
 2021. Adryaen¹⁵⁷ Andryeu heere van Wackene¹⁵⁸

150 De familie Quévin was omstreeks 1456 door aankoop in bezit gekomen van de heerlijkheid van Olsene. Joost Quevin (ook bekend als Josse Kevin, z.v. Jan (+ 1576) en Margareta Barbesaens), heer van Olsene en Lede, meester, licentiaat romeins recht, studeerde te Padua in 1474, in 1477 raadsheer-extra-ordinaris benoemd in de Raad van Holland-Zeeland, raadsheer van de Grote Raad 1492-1507, x Liesbeth Goethals, + ca 1523. In 1509 werd hij wegens sodomie voor eeuwig verbannen en werden zijn goederen verbeurd verklaard (M. DAMEN, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000, pp. 485-486).

151 A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., p. 291: Iwan Vaernewyc komt voor als notaris in de audiëntierollen van 1492-93.

152 J. BUNTINCX, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, Brussel, 1964, I, p. 70: Frans van den Brande, raad vóór 1499, + na 1513.

153 H. DOUXCHAMPS, *La famille de la Kethulle*, op. cit., III, 195-222. Frans van der Kethulle (* ca. 1431, + 1512) was reeds bijna 30 jaar eerder al raadsheer van de Raad van Vlaanderen in 1468.

154 A. VANDENPEEREBOOM, *Le Conseil ...*, op. cit., pp. 290 en 294: Jean le Sauvaige (de Wilde, Sylvagius) kwam reeds als raadsheer voor in de audiëntierollen van 1492-93. Na het overlijden van Paul de Baenst werd hij voorzitter.

155 Oude schrijfvorm voor Temse. BML 631 vermeldt *s(eigneu)r de Tamise* (=Temse).

156 HKCC, 2007, nr. 1806. In 1493 kocht Roeland de Fever de heerlijkheden Steenbrugge en Temse van de Sint-Pietersabdij (F. BUYLAERT, *Eeuwen ...*, op. cit., p. 403). Hij huwde op 26 november 1485 te Brugge in het Prinsenhof met een dochter uit het huis van Heemstede (Holland) (J. DE JONGHE (ED.), N. DESPARS, *Cronijcke van den lande ende graefschape van Vlaanderen*, Brugge, 1837-40, IV, p. 273). Hij was in 1498 broeder van de Brugse gilde van O.L.Vrouw vanden Droghebome (A. DEWITTE, 'De 173 ghildebroeders van onser vrouwe vanden Droghebome 1498', in: *Biekorf*, 99 (1999), pp. 149-156, i.h.b. p. 155).

157 Foute lezing van Gailliard, moet Andries of Andrieu zijn, zoals ook in BML 631.

158 Zie over hem de voetnoot in de bespreking der termini.

Kastelen en walsites in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen (ca. 1350-1500)¹

In Vlaanderen kent de *moated site* (ook wel site met walgracht of walsite genaamd) een vrij recente historiografische traditie. Hoewel incidenteel doorheen de 19de en 20ste eeuw studies verschenen waarin het fenomeen werd opgemerkt of zijdelings werd aangekaart, ging men ze pas vanaf de jaren '70 van de 20ste eeuw min of meer systematisch bestuderen.² Een vastomlijnde invulling van het begrip *moated site* is er niet.³ De eenvoud van de term is enigszins misleidend, omdat hieronder een brede waaier aan sites wordt verstaan met vrij gelijkaardige maar toch verschillende verschijningsvormen, morfologie en inplanting in het landschap, waarbij het voornaamste verenigend kenmerk de brede, maar relatief ondiepe walgracht was.⁴ Deze walgracht was hoofdzakelijk aan-

1 Wij zijn dank verschuldigd aan, Prof. Dr. J. Dumolyn, Dr. F. Buylaert, Dr. V. Van Camp, Dra. Lies Vervaet, dhr. B. De Bruyne en Drs. Kurt Priem voor hun hulp en kritische bemerkingen. De gebruikte afkortingen zijn: ARA: Algemeen Rijksarchief te Brussel; SAB: Stadsarchief Brugge; RAB: Rijksarchief Brugge; ADN: Archives Départementales du Nord, OAB: OCMW Archief Brugge.

2 Dit fenomeen werd bijvoorbeeld al gesignaleerd bij T. RAISON en A. RONSE, *Fermes Types & Constructions Rurales en West-Flandre*, Brugge, 1918, 2 vols.

3 Cfr. F. VERHAEGHE, 'Bijdrage tot het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse rurale bewoning in de Belgische kustvlakte', in: M.K.E. GOTTSCHALK, en A. VERHULST (red.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, Gent, 1980, p. 37-64.

4 L.C. CANTOR, 'Castles, fortified houses, moated homesteads and monastic settlements', in: L.C. CANTOR, (red.), *The English Medieval Landscape*, Londen, 1982, p. 126-153, in het bijzonder p. 137. Zie verder F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', in: T. HOEKSTRA, H. JANSSEN en I. MOERMAN, *Liber Castellorum – 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p. 100-102 en F. VERHAEGHE; 'Bijdrage tot het archeologisch onderzoek', p. 42-43. Die kunstmatig aangelegde gracht was minimaal 5 meter breed, doch in de praktijk bedroeg de breedte zelden minder dan 9 of 10 meter. De meeste grachten waren tussen 10 en 12 à 15 meter breed, hoewel ook breedtes tot 20 en zelfs 25 meter (zij het zelden) konden voorkomen. Het profiel van de gracht was trap- of trogvormig, was nooit minder dan 1,5 meter diep en meestal 2 à 2,5 meter diep. De walgracht bakende een woonzone of –eiland af dat bestond uit een opperhof en één of meerdere neerhoven, dat in de meeste gevallen vierkant of rechthoekig van vorm was maar (soms) ook circulair of onregelmatig kon zijn. In sommige gevallen was dit woonniveau licht opgehoogd,

gelegd als statussymbool en niet in de eerste plaats bedoeld als verdedigend element.⁵ De walsite wordt dus per definitie *onversterkt* geacht, i.t.t. tot het kasteel (of de castrale motte) dat per definitie als een *versterkte* woning wordt beschouwd.⁶ Dergelijke sites met walgracht kwamen niet alleen voor in (grote delen van) laatmiddeleeuws Vlaanderen, maar bleken verspreid over een groot deel van de laatmiddeleeuwse West-Europese ruimte.⁷ Typerend voor Vlaanderen – en contrasterend met vele andere gebieden – is dat de walsite hier in de late middeleeuwen verder naar beneden op de sociale ladder doordrong dan elders het geval was. De meeste walsites in 14de- en 15de-eeuws kust-Vlaanderen zouden in handen geweest zijn van vrije, eigengeërfde boeren. Voor deze herenboeren vervulde de site met walgracht een emblematische functie en fungeerde ze als statussymbool.⁸ Tegelijk stellen we vast dat in Vlaanderen, net als elders, ook de lage adel tijdens de late middeleeuwen zich (nog steeds) graag met deze sites associeerde.⁹ Reeds in de hoge middeleeuwen zouden de meeste ridders en het merendeel van de lage adel – die in deze periode niet zonder meer met elkaar te ver-

tot een hoogte van 0,5 tot 1 à 2 meter. Het opgehoogd woonniveau was zelden meer dan twee meter hoog en nooit meer dan vier meter. De aarde was daarbij steevast uit de uitgegraven gracht afkomstig, en werd niet van elders aangevoerd.

- 5 F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 100-101, 110-111. Blijkens de uiteenzetting aldaar was de walgracht evenmin bedoeld voor drainage.
- 6 H.L. JANSSEN, L.H.M. KYLSTRA-WIELINGA en B. OLDEMEIERINK, (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 1996, p. 96.
- 7 Zie bijv. F.A. ABERG en A.E. BROWN, (red.); *Medieval moated sites in North-West Europe* (BAR International Series 121), Oxford, 1981, p. 196, met ook een bijdrage van F. VERHAEGHE, 'Medieval moated sites in coastal Flanders' (p. 127-171).
- 8 Over de associatie van de 'herenboer' met de walsite, zie: F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 111-116 en F. VERHAEGHE, 'Les sites fossoyés du Moyen Âge en basse et moyenne Belgique: état de la question', in: M. BUR, (red.); *La maison forte au Moyen Age. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai-3 juin 1984*, Parijs, 1986, p. 79. Deze waarneming is gebaseerd op H. PIRENNE, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*, Brussel, 1900, p. 241 en J. MERTENS, 'De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije, wier goederen na de slag bij Cassel (1328) verbeurd verklaard werden', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 47 (1969), p. 1131-1153.
- 9 Wat betreft de betekenis van de walsite voor de adel vgl. met M. BUR, (red.), *La maison forte au Moyen Age*, p. 341, met o.a. bijdragen van F. VERHAEGHE en J. DE MEULEMEESTER. Zie ook H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 100-105, waar over 'omgrachte adellijke huizen' wordt gesproken.

eenzelvigen zijn – in hoeves op het platteland hebben gewoond.¹⁰ Hoewel deze vaststelling niet noodzakelijk een tegenstelling impliceert (en eigenlijk logisch is, de voorkeur van de ‘herenboer’ valt immers deels te verklaren door de wens de adel te imiteren), is het tot op heden niet echt duidelijk wat de eigenlijke betekenis van de walsite was voor deze beide groepen, in welke mate deze invulling concreet voor beide verschilde en wat de juiste verhouding tussen beide was. Dit valt enerzijds deels te verklaren door de nogal ruime invulling van het begrip *moated site* of walsite en anderzijds door de eerder fragmentaire staat van het onderzoek.

In dit artikel willen we dieper ingaan op de sociale betekenis van het kasteel en de walsite voor de adel tijdens de late middeleeuwen (1350-1500). Eerst duiden we de begrippen kasteel en site met walgracht a.d.h.v. de beschikbare (vnl. internationale) literatuur. Vervolgens stellen we een (onderzoeks-)populatie op van zoveel mogelijk kastelen en walsites, om daarna hun sociale betekenis voor de adel te analyseren a.d.h.v. de *sociale status van de leenhouder*, de *oppervlakte van het leengoed*, het *aantal achterlenen* en de (*heerlijke*) *rechten* die bij de site hoorden. Op die manier willen we achterhalen wat de sociale betekenis was van deze sites voor de adel (in vergelijking met niet-edelen).¹¹ Omdat de nadruk in deze bijdrage ligt op de sociale betekenis voor de adel, ligt het zwaartepunt van deze studie op de kastelen en walsites die in leen werden gehouden van één bepaald leenhof, i.c. de Burg van Brugge.¹² Kastelen en walsites die niet in leen werden gehouden blijven

10 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, p. 105.

11 Voor de hoogmiddeleeuwse Vlaamse adel, zie E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, 3 vols. en voor de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 21), p. 338.

12 R. OPSOMMER, ‘Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt.’ *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995, p. 186-189. Zie ook M. VANDERMAESEN, *Archiefvormers in de gerechtelijke arrondissementen Brugge, leper en Veurne, deel I, Archieven van overheidsinstellingen tot 1795*, Brussel, 2001, p. 55-57 (Prinselijke Leenhoven) en 57-59 (*Leenhof van de Burg van Brugge*) en zie verder D. HEIRBAUT, ‘De grafelijke leenhoven in Vlaanderen: hun ontstaan en hun vroegste ontwikkeling’, in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (red.), *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief* (Miscellanea archivistica, studia nr. 11), Brussel, 1999, p. 41-58.

dus buiten beeld, hoewel deze wellicht het overgrote merendeel vormden van de walsites in de laatmiddeleeuwse kustvlakte en dus een zeer interessante onderzoekspiste vormen die zou toelaten om (noodzakelijke) nuances aan te brengen. Hierdoor vallen twee belangrijke sociale groepen buiten de boot: enerzijds de vrije-eigengeërfde boeren en de kerkelijke instellingen die walsites bezaten in de laatmiddeleeuwse kustvlakte.

Voor onze studie maken we hoofdzakelijk gebruik van de zgn. leenregisters van de Burg van Brugge, die een compilatie vormen van (in theorie) alle leendenombrementen van een bepaald leenhof op een specifiek moment.¹³ Voor de Brugse Burg zijn tot en met 1501 zeven leenregisters bewaard, waarvan het eerste gedateerd wordt tussen 1322 en 1330 en de overige zes op vaste data worden vastgepind.¹⁴ Deze registers bieden een algemeen overzicht van (opnieuw in theorie) alle lenen die afhankelijk waren van het leenhof waarvoor het register is opgesteld op een specifiek moment in de tijd. Dit impliceert drie beperkingen. Enerzijds worden die landgoederen die geen leen waren maar zich wel binnen het geografisch kader van het Brugse Vrije bevonden, niet opgenomen; en anderzijds worden leengoederen die wel tot het geografisch kader van het Vrije behoorden maar niet afhankelijk waren van de Burg van Brugge – en wel van een ander leenhof – evenmin weerhouden.¹⁵ Tenslotte bieden de leenregisters een statische momentopname van een *in se* dynamisch proces. Lenen werden vererfd en

13 R. OPSOMMER, *Ommen dat leengoed*, p. 626-627, 690-696.

14 Voor het oudste leenregister, zie J. DE SMET, 'Le plus ancien Livre des fiefs du Bourg de Bruges vers 1325', in: *Tablettes des Flandres*, 3 (1950), p. 69-87. De zeven leenregisters worden bewaard op het ARA, RAB, SAB en ADN. Zie ARA, Fonds Rekenkamer; nrs. 1072 (1365), 1073 (1381), 1074 (1384) en 45925 (1322-1330). Zie verder SAB, Leenhof Burg Brugge, nrs. 518 (1435) en 519 (1501). Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg (1468). Kopieën van het leenregister van 1501 bevinden zich in ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1075 (1501) en RAB, Leenhof Burg; nr. 65 (1501). Een kopie van het leenregister van 1435 bevindt zich in ADN, Chambre des comptes, série B, nr. 3996 (1435).

15 Een voorbeeld hiervan is de heerlijkheid (en het kasteel) van Tillegem, die een achterleen vormde van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper, die op haar beurt van de Zale van Ieper afhing. Tillegem komt dus niet voor in de leenregisters van de Burg van Brugge. Voor de heerlijkheid Tillegem, zie J. DE SMET, 'De verkoop van de Heerlijkheid Tillegem in 1285', in: *Brugs Ommeland*, 2 (1965), p. 66 en J. DE SMET, 'Twee akten over de verkoop van de heerlijkheid Tillegem 1285', in: *Handelingen van de 'Société d'Emulation' te Brugge*, 150 (1968), p. 204-212. Voor het kasteel van

verkocht, sommige leenhouders breidden hun patrimonium uit (bijvoorbeeld door het voeren van een proactieve huwelijkspolitiek) terwijl anderen hun lenen verloren (bijvoorbeeld omdat de familie uitstierf). Lenen werden ook gesplitst en samengevoegd, hoewel dit eerder uitzonderlijk was. Tenslotte werden in de 14de, 15de en zelfs aan het begin van de 16de eeuw nog steeds lenen aan de Brugse Burg opgedragen.¹⁶

KASTELEN EN WALSTES: EEN SOCIAAL PERSPECTIEF

In het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen berustte het gegeven of men al dan niet als adellijk werd aanzien voornamelijk op de publieke perceptie: men was van adel als men als dusdanig werd erkend door de omgeving, i.c. de andere edelen.¹⁷ Deze publieke perceptie was echter niet absoluut. Zij kon beïnvloed worden door een aantal elementen die deel uitmaakten van een kostelijke levensstijl die dan wel niet *exclusief* aan de adel voorbehouden was, maar vanwege de noodzakelijke investeringen wel *voornamelijk* door edellieden werd gevoerd. Kapitaalkrachtige individuen die een adellijke status aspireerden konden hierop inspelen door zich de elementen van deze levensstijl, het zgn. ‘vivre noblement’, aan te meten in de hoop zo de publieke opinie gunstig te beïnvloeden.¹⁸ Tot de uiteenlopende elementen van dit ‘vivre noblement’ rekt men o.a. het uitoefenen van militaire dienst,

Tillegem, zie L. DEVLIEGHER, C. DE ZEGHER, M. VANDERMAESEN en R. VERMEIRE, *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 1989, p. 171.

16 Bij de heerlijkheid Corvere (bij Woumen) werd in 1504, bijvoorbeeld nog een deel ‘erf’ gevoegd: “Item te desen voors. leene ende heerlichede es bij consente van mijnen gheduchtigen heere bij zijn lettren van octroye in daten van den XVIJe daghe van april int jaer duust vijf hondert ende viere naer Paesschen gheapplicuiert [...] eene behuude hofstede metten wallen singhlen grachten vivers ende anderssins groot IIIJ^{xx} XVIIJ ghemeten LV roeden lants hiertevooren erve wezende ende ghenaeempt tghoet te Reyghersburch [...]”. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 156v-157r.

17 Voor de Vlaamse adel in de late middeleeuwen, zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 338.

18 F. BUYLAERT, *op cit.* Sociale mobiliteit, het concept en de uitingen van ‘vivre noblement’ en de kritische revisie hiervan vormen vaak een belangrijk onderdeel van het werk van deze auteur. Zie in het bijzonder F. BUYLAERT, W. DE CLERCQ en J. DUMOLYN, ‘Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of ‘vivre noblement’ in the county of Flanders (14th–16th centuries)’, in: *Social History*, 36 (2011), ter perse. Een voorbeeld van ‘vivre noblement’ vinden we terug in W. DE CLERCQ, J. DUMOLYN en J. HAEMERS, ‘Vivre noblement: material culture and

een patrilineaire familiestructuur, het voeren van een proactieve huwelijkspolitiek (vnl. ten aanzien van reeds gevestigde adellijke families), grootgrondbezit en een materiële cultuur die bestond uit o.m. het dragen van luxekledij, het zich vertonen met paard en zwaard, het gebruik van heraldiek en zegels, het oprichten van geornamenteerde grafmonumenten, ...¹⁹

Dit concept van 'vivre noblement' dient evenwel genuanceerd te worden.²⁰ Elk van deze elementen had een welbepaalde plaats in een complex geheel van signalen dat zorgvuldig werd ingezet om de (vermeende) adellijke status naar de omgeving toe te communiceren.²¹ Het concept van de adellijke status en de signalen die er deel van uitmaakten kunnen dus gezien worden als een semiotisch proces, in die zin dat de betekenis die aan deze signalen werd verleend afhankelijk was van de plaats van de actoren in het communicatief discours, i.e. de relatieve sociale positie van de 'zender' en de 'ontvanger' van deze signalen en hun onderlinge machtsverhoudingen.²² Hoewel de elementen die deel uitmaakten van dit 'vivre noblement' een noodzakelijke voorwaarde vormden voor het verwerven of bestendigen van een adellijke status, waren zij op zich niet doorslaggevend, niet in het minst omdat de materiële cultuur die eraan ten grondslag lag toegankelijk was voor (grote delen van) de economische elite van de laatmiddeleeuwse samenleving, die veel breder was dan de eigenlijke adellijke elite. Het waren niet zozeer de elementen op zich, maar wel de betekenis die eraan werd verleend die bepalend was voor het gunstig

elite identity in late medieval Flanders', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), p. 1-31.

- 19 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 2. Voor een voorbeeld van deze adellijke levensstijl en de kosten die ermee gepaard gingen, zie E. THOEN, 'Het dagelijks leven van adel en ridderstand tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)', in: *Gedenboek 750 jaar Pamelekerk-Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde, 1985, p. 103-130.
- 20 Een kritische revisie van het concept van 'vivre noblement', specifiek op toepassing voor laatmiddeleeuws en vroegmodern Vlaanderen, wordt ons aangereikt in F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.
- 21 W. PARAVACINI, 'Gab es eine einheitliche Adelskultur Europas im späten Mittelalter?', in: R.C. SCHWINGES, C. HESSE en P. MORAW (eds), *Europa im späten Mittelalter. Politik - Gesellschaft - Kultur*, München, 2006, p. 401-434.
- 22 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.

beïnvloeden van de publieke opinie.²³ Het geheel van de adellijke status was dus groter dan de ogenschijnlijke som der delen.

Al dan niet versterkte rurale residenties, waarvan het kasteel niet de enige maar wel de meest in het oog springende verschijningsvorm was, vormden enkele van de opvallendste elementen waar men zich van kon bedienen om de (vermeende) adellijke status naar de omgeving toe te communiceren. Vanwege de aard en het belang van kastelen en walsites voor de adel (cfr. infra) werden deze vaak (onlosmakelijk) met een leen verbonden.²⁴ Ze werden m.a.w. vaak, maar daarom niet altijd, in leen gehouden – althans voor wat de adel betreft.²⁵ Het belang van lenen voor de adel was onlosmakelijk verbonden met het grootgrondbezit van die adel en vloeide voort uit de oude feodale praktijk waarbij de leenman zijn trouw aflegde in de handen van zijn leenheer en hem zwoer bij te staan d.m.v. *consilium et auxilium*, en in ruil daarvoor een leen kreeg zodat hij in zijn eigen onderhoud kon voorzien, er zijn paard en wapens mee kon bekostigen en zijn leenheer des te beter van dienst zijn.²⁶ Het adellijke grootgrondbezit bestond tijdens de hoge middeleeuwen voornamelijk, doch niet exclusief uit leengoederen.²⁷ Dit leenbezit kon bestaan uit een combinatie

23 Een bijzondere manier waarop men de publieke perceptie (subtiel) kon beïnvloeden was door het (her)scheppen en bewust manipuleren van de nagedachtenis van de persoon in kwestie en zijn familie. Zie bijvoorbeeld F. BUYLAERT, 'Memory, social mobility and historiography. Shaping noble identity in the Bruges chronicle of Nicholas Despars (†1597)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 87 (2010), p. 1-27.

24 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 251-253.

25 Een uitzondering is bijvoorbeeld het Oosthof te Snellegem, dat we pas in het leenregister van 1384 terugvinden onder een aanvulling van latere datum, en dat vóór die tijd een *alodium* was. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1074 (1384), f. 74r: "Heinric van Meetkerke houd een leengoed van minen vors. heere dats te wetene eene stede met LXXX ghemeten lands liggende in de prochie van Snellegheem zuud van van [sic] der kerke gheheeten tOosthof van Snellegheem ende es de stede daer Heinric vors. nu ten tiden wonende es ende was bi commissien van minen vors. heere van erven leen ghemaect [...]". Voor dit Oosthof, zie J. NOTERDAEME, 'Het Oosthof te Snellegem', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 10 (1956), p. 49-113.

26 F.L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Parijs, 1982 (vijfde druk), p. 296. Over de betekenis van *consilium et auxilium* tijdens de late middeleeuwen, zie: R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 708, 711-760.

27 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 88-89, 369.

van gronden, rechten, renten, ambten en achterlenen.²⁸ Hoewel noch dit leenbezit, noch het grootgrondbezit van de adel op zich voldoende waren om van iemand een edelman te maken, vormde het wel een noodzakelijke voorwaarde om de adellijke status te kunnen ophouden. Het waren immers voornamelijk de inkomsten uit dit grootgrondbezit waarmee de adellijke status werd geschraagd. Het grote voordeel van een (hoofdzakelijk) leenroerig grootgrondbezit was dat dit patrimonium grotendeels intact kon worden doorgegeven aan de erfgenamen en verbrekking van het familiepatrimonium minder snel optrad dan wanneer elke erfgenaam gelijkelijk werd bedeed.²⁹ Op die manier ging de adellijke status, die per slot van rekening gefundeerd was op dit patrimonium, minder snel verloren.³⁰

Het (economische en juridische) belang van het leen was echter niet absoluut, maar relatief. Het evolueerde doorheen de tijd. Tegen het begin van de 14de eeuw waren de oude, persoonlijke feodale banden tussen leenman en leenheer grotendeels uitgehold en vervangen door een zakelijk leenrecht waarbij niet langer de band tussen leenman en leenheer, maar wel het leen centraal stond.³¹ Sinds de 12de eeuw waren de juridische macht van de adel en het economisch belang van leengoederen bovendien sterk teruggelopen, mede door de opkomst van de steden, de uitbouw van het grafelijk gezag en de opkomst van andere vormen van landuitgave zoals cijns en pacht.³² Ook het belang van het *auxilium* was aan

28 G. WARLOP, *De Vlaamse adel*, p. 88-89, 369. Zie ook R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 219-263 voor de definitie van een leen en de verschillende soorten lenen.

29 D. HEIRBAUT, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)*, Brussel, 2000, p. 258. Zie ook D. HEIRBAUT, 'Weduwen, erfgenamen en lenen. De evolutie van het feodale erf- en huwelijksvermogensrecht in Vlaanderen (1000-1300)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), p. 7-26.

30 De adellijke status was in het bijzonder gekoppeld aan de uitoefening van de (liefst hoge) rechtsmacht, i.c. heerlijkheden. Zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.

31 D. HEIRBAUT, *Over heren, vazallen en graven: het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000 - 1305*, Brussel, 1997, p. 423.

32 E. THOEN, *Landbouweconomie in Vlaanderen en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Gent, 1988, 2 vols. Vanaf de dertiende eeuw vond een forse daling in de koopkracht van de adel plaats, die zou dalen tot een vierde of een vijfde

erosie onderhevig, niet in het minst door de opkomst van huur-
lingenlegers en het toenemend vorstelijk geweldsmonopolie.³³
Het resultaat daarvan was dat tijdens de late middeleeuwen vele
lenen in handen kwamen van niet-edelen.³⁴ Edelen zouden wel
sterk beslag blijven leggen op de belangrijkste lenen, en de adel
zou de grootgrondbezitter bij uitstek zijn gebleven.³⁵ In deze bij-
drage willen we deze hypothese kritisch aan ons bronnenmateri-
aal toetsen.

KASTELEN EN WALSTES: DEFINITIES

Het is hier geenszins onze bedoeling om de zeer uitgebreide histo-
riografie betreffende het middeleeuws kasteel vanaf de 12de eeuw
(dat op zich in verschillende periodes en types uiteenvalt) exhaus-
tief toe te lichten, maar een nadere duiding is wel op zijn plaats.³⁶
De precieze klemtonen die worden gelegd verschillen al naarge-

van het vroegere niveau. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-
economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends', in:
Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 137 (2000), p. 11. Het
beeld van de 'crisis van de (laatmiddeleeuwse) adel' wordt genuanceerd in F.
BUYLAERT, 'The late medieval 'crisis of the nobility' reconsidered: the case of
Flanders', in: *Journal of Social History*, 45 (2012), in voorbereiding.

33 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 715.

34 Volgens E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 80-95, 361-373 en R. OPSOMMER,
Omme dat leengoed, p. 125-128, die stellen dat het grootgrondbezit van de adel dan
wel voornamelijk (maar niet exclusief) uit leenbezit bestond, waren talrijke lenen
in handen van niet-edelen, die door dit leenbezit geenszins geadeld werden.

35 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel,
1998, p. 120. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-economische
positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel', p. 23-25. Zie ook R. CASTELAIN,
'Enkele heerlijkheden te Waregem en hun feudale structuren in de 15de en 16de eeuw',
in: *Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"*, 2 (1947), p.
47-49 die stelt dat "vrijwel alle belangrijke leenhoven – zowel wat oppervlakte als
wat rechtsmacht betreft – toe[behoren] aan edellieden. [...] Op het 2de plan kwam
de burgerij, die het met lenen moest stellen – meestal kleinere goederen, juridisch
afhankelijk van de bovenvermelde heren [...]. Alhoewel reeds verscheidene burgers
lenen en zelfs heerlijkheden bezaten in de 15de en 16de eeuw, toch bleef de adel de
grootgrondbezitter bij uitstek." Zie ook IDEM, 'De baronie van Pamele, Maerke en
Ronne, 16e eeuw. Feodale structuren', in: *Handelingen van de Geschied-en
Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 18 (1975-1976), p. 53.

36 Voor het kasteel in Vlaanderen, zie vnl. F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in
Vlaanderen: architectuur en wooncultuur*, Brussel-Leuven, 1991, p. 271 en de literatuur
aldaar. Voor de bespreking van een selecte keuze aan kastelen in België, zie L.-F.
GÉNICOT, *Le grand livre des châteaux de Belgique. Châteaux-forts & châteaux-fermes.
Châteaux de plaisance*, Brussel, 1975-1977, 2 vols. en regionale overzichtswerken zo-

lang de vorser, het gebied en de periode waar men rond werkt, maar men is het er in het algemeen over eens dat het middeleeuws kasteel in West-Europa vanaf de 12de eeuw kan gedefinieerd worden als de *versterkte woning van een edelman of heer*, d.w.z. dat de verdedigende en residentieële functies in hetzelfde gebouw werden verenigd.³⁷ Om zichzelf, hun familie en hun landgoederen te beschermen gingen edelen al gauw versterkte woningen oprichten.³⁸

als J. MERTENS, *Ridders en kastelen: Alden Biesen in Haspengouw*, Bilzen, 2005, p. 166.

Voor Engeland, zie o.a. M. JOHNSON, *Behind the Castle Gate: from the Middle Ages to the Renaissance*, Londen, 2002, p. 232. Zie ook: R. LIDDIARD, *Castles in context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Macclesfield, 2005, p. 178 en O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes: Power, Community and Fortification in Medieval England*, Londen, 2002, p. 270.

Voor Frankrijk, zie: M. BUR, *Le Château* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 79), Turnhout, 1979, p. 164.

Voor Duitsland, zie: T. BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München, 1993, p. 236 en U. ALBRECHT, *Der Adelsitz im Mittelalter*, München-Berlijn, 1995, p. 279.

Voor het (middeleeuws) kasteel in Nederland, zie: H.L. JANSSEN, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 15-111.

Zie tenslotte de vele bijdragen (o.a. van J. De Meulemeester) in het tijdschrift *Château Gaillard: études de castellologie médiévale*.

- 37 Zie bijv. A. BROWN, *Allen Brown's English Castles*, Woodbridge, 2004, p. 2: 'the castle is the fortified residence of a lord, which is to say any lord, not necessarily the king or prince.' Vgl. met de definities van J. Goodall in R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 68: 'a castle is the residence of a lord made imposing through the architectural trappings of fortification, be they functional or decorative' en van Bur in M. BUR, *Le Château*, p. 23: 'Le château peut se définir comme la résidence fortifiée d'un puissant et son entourage.' Zie tenslotte H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 12-13: 'Het private kasteel met een gelijke verdeelde aandacht voor de verdedigende en woonfunctie komt vooral in de 12de eeuw tot ontwikkeling. [...] en p. 15-16: 'een kasteel is een middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen tot een maximum van ongeveer vijftig personen. Essentieel hierbij is dat deze groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie staat tot één persoon of instelling.'

- 38 F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in Vlaanderen*, p. 14-34 onderscheiden drie elementen van belang: '1) *De opdrachtgever* is een *edelman* [...]'; '2) De tijden waren en blijven dikwijls onzeker en onveilig. De adel reageert hierop met het aanleggen van *versterkingen* bij of rond hun verblijf [...]'; '3) Militair-bouwkundige factoren wegen, ja primeren hier en daar op het *wooncomfort*; nochtans is binnen dit comfort de beveiliging van het gezin een bestendige component. [...]'.
- Zo beschrijft Walter van Terwaan in 115 de castrale motte van Merkem, bestaande uit een versterkte (woon)toren op een aarden wal, bekrond met een houten palissade en omgeven door een gracht, waarbij hij niet nalaat toe te voegen dat edelen

Deze versterkte elementen konden bestaan in de vorm van (slot) grachten, torens, een ophaalbrug, een poortgebouw, kantelen, etc. Om van reële verdedigbaarheid te kunnen spreken was het belangrijkste aspect echter de muurdikte, die afhankelijk was van ontwikkelingen in de oorlogsvoering.³⁹ De martiale aanblik van het kasteel, bestaande uit het geheel van architecturale elementen die aan de militaire sfeer waren ontleend, was daarbij niet alleen in de eerste plaats functioneel verdedigend maar kon bovendien

de gewoonte hadden dergelijke versterkingen op te richten om zich tegen vijanden of rivalen te beschermen. Voor de uitgave van deze tekst, zie O. HOLDER-EGGER, (red.); 'Vita Iohannis Episcopi Teruanensis', in: *Monumenta Germaniae Historica SS 15-2*, Hannover, 1888, p. 1136-1150, specifiek p. 1146-1147. Ook elders zijn tekstuitgaven verschenen, zie bijv. A. BOUTEMY, *Recueil de textes historiques latins du moyen âge. Textes narratifs (VIIe - XIIe siècle)*, Brussel, 1943, p. 81-82.

Over de castrale motte te Merkem, zie J. DE MEULEMEESTER, 'Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes', in: *Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi András 65. születésnapjára, Studia Caroliensia*, vol. 3-4, Boedapest, 2006, p. 249-256, in het bijzonder p. 254. Te Merkem bevond zich nog een tweede motte, de *Hoge Mote* genaamd. Zie voor deze tweede motte J. DE MEULEMEESTER en J. TERMOTE, 'De Hoge Mote te Merkem', in: *Conspectus MCMLXXXI, Archaeologia Belgica*, 247 (1982), p. 125-129 en J. DE MEULEMEESTER, 'La "Hoge Mote" à Merkem', in: *Château Gaillard*, 12 (1984), p. 32-34.

Voor de castrale motte in deze periode, zie het verzameld werk van J. DE MEULEMEESTER, in het bijzonder 'Le début du château. La motte castrale dans les Pays-Bas méridionaux', in: *Château Gaillard*, 16 (1992), p. 121-130; IDEM, 'Le Château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux', in: *Château Gaillard*, 18 (1996), p. 37-45 en IDEM, 'Mottes castrales dans les anciens Pays-Bas méridionaux. Une brève histoire de la recherche', in: *Interdisziplinäre Studien zur europäischen Burgenforschung. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag. Teil II (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung, Reihe A: Forschungen, Band 9)*, Braubach, 2005, p. 167-186. Zie tenslotte nog A. VERPLAETSE, 'L'architecture en Flandre entre 900-1200 d'après les sources narratives contemporaines', in: *Cahiers de Civilisation médiévale*, 8 (1965), p. 25-42.

- 39 H.L. JANSSEN, et al, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 16: "Ten aanzien van het begrip verdedigbaarheid in de definitie geldt dat een kasteel in de middeleeuwen als reëel verdedigbaar moet zijn ervaren. Dit betekent [] muurdikten die in het midden van de 14de eeuw in Holland worden omschreven als dikker dan circa 45-60 cm opgaand werk. Voor de omgeving van Groningen wordt in 1415 de grens tussen woning en kasteel gelegd bij muren van drie steen dik (circa 90 cm) en grachten van drie roeden (circa 11 m) breed. Dit zijn echter momentopnamen in de tijd. Zo nam vanaf de tweede helft van de 14de eeuw de militaire betekenis van deze muurdikten af onder invloed van de toenemende kracht van het vuurgeschut. Tegen het einde van de 15e eeuw was het vuurgeschut zo krachtig dat het met gemak door 1-1,5m dikke muren heen schoot. Het criterium van 45-60 cm dik opgaand werk rond 1350 en circa 90 cm rond 1415 gaat dan ook vanaf het midden van de 15e eeuw niet meer op als criterium voor kastelen, die tegen legers moeten kunnen verdedigd."

gezien worden als een (meer of minder) subtiele vingerwijzing naar de militaire roeping van de edelman.⁴⁰ Het beklemtoonde zijn onafhankelijkheid, in die zin dat ermee werd aangegeven dat de bezitter dankzij zijn (leenroerige) landerijen niet alleen in zijn eigen onderhoud kon voorzien en de bouw en het onderhoud van een imposant kasteel kon bekostigen⁴¹, maar bovendien (voor) bereid was deze te beschermen en/of verdedigen.⁴² Behalve de residentiële en militaire functies kon het kasteel ook een aantal andere functies vervullen: agrarisch, bestuurlijk en symbolisch.⁴³ De agrarische functie, waarbij het kasteel fungeerde als agrarisch verzamel- en verwerkingscentrum, kon zich bijvoorbeeld uiten in de aanwezigheid van schuren, stallingen, molens of brouwerijen.⁴⁴ Het kasteel kon daarnaast ook een beheersfunctie bekle-

- 40 R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 39-40, 54-58, 67-68, 127-131. Zie ook M.G.A. VALE, 'Warfare and the life of the French and Burgundian Nobility in the late middle ages', in: H. APPELT, (red.); *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 22 bis 25 September 1980*, Wenen, 1982, p. 169-174, in het bijzonder p. 181: "If the possession of a war-horse, arms and armour formed one attribute of 'living nobly', a fortified place of residence was its accompaniment."
- 41 Het kasteel was immers bij uitstek een voorbeeld van "conspicuous consumption" (consumptie als statussymbool). Zie O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65: "Unambiguously, the castle was a highly visible, physical manifestation of seigneurial authority; in an 'imitative age', when lordship was reinforced by mechanisms of patronage and display, a castle represented a means of conspicuous consumption as well as a military strongpoint." De term "conspicuous consumption" werd voor het eerst geïntroduceerd door T. VEBLÉN in *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York, 1899, p. 404.
- 42 Zie bijv. K.A. OTTENHEYM, 'Oorlog rondom kastelen', in: A.J. BRAND, (red.) *Oorlog in de middeleeuwen*, Hilversum, 1989, p. 71-88, in het bijzonder p. 71-74: *Het kasteel, toeluchtsoord en uitvalsbasis*.
- 43 O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65: "Medieval castles, by definition, acted as residential, administrative and defensible foci within their landscapes; yet their iconic roles as symbols of power and influence coexisted with, and sometimes transcended their military importance." Zie ook H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 17.
- 44 Zie bijv. J. DEJONGHE (red.); *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen*, 1840, vol. 4, p. 467: "[...] tgoet van den ghevluchten Woutere van Heusden [...] ghenaeft sheer Boudewijnschburch ende nu Rabauwenburch, aldaer zy tgheele neerhof ende die schuere verbarnden, met alle die vruchten dieder binnen waren [...] omme binnen den casteele te gherakene, maer twas te vergheefs [...]". Bij sommige kastelen hoorden ook molens en/of molenrechten (cfr. infra); een voorbeeld hiervan is het kasteel 'Amersvelde' te Handzame dat over een eigen molen beschikte (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 153r; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 200v en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 164v en J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 424). Soms was op het neerhof ook een brouwerij aanwezig, zie bijv. J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 468: "ten casteele van

den als centrum van een heerlijkheid.⁴⁵ Tenslotte gold het kasteel niet in het minst als statussymbool, omdat het (morfologisch) grondplan volgens hetwelk de site was opgebouwd, de architecturale verschijningsvorm van de site (i.e. de martiale aanblik), de gebruikte bouwmaterialen en de (topografische) inplanting in het landschap toelieten om de aanblik bewust te manipuleren om (de indruk van) het geheel zo indrukwekkend mogelijk te maken, waarmee de status van de bezitter werd onderstreept en naar de buitenwereld toe gecommuniceerd.⁴⁶ Het kasteel gold niet voor niets als hét emblematisch symbool bij uitstek van de (heerlijke) macht van de adel.

Typologisch vertoont de *moated site* enige verwantschap met de (oudere) castrale motte, en een verband tussen beide is waar-schijnlijk.⁴⁷ Het belangrijkste onderscheid is waar het kasteel (en

Varssenare [...] stellende daer van stonden an tnederhof metter brauwerie in gloeyen”.

45 O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 89-109: *The Castle as Estate Centre: Tenurial Landscapes*. Bij sommige kastelen hoorde inderdaad een heerlijkheid (cfr. infra, p.24-28), bijv. het kasteel ‘te Resinge’ en de heerlijkheid Maldegem (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 210v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 265r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 212 v) of het kasteel van Oostkamp en de gelijknamige heerlijkheid (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 188 v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 136r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 204 r).

46 Cfr. W. DE CLERCQ, *et al.*, ‘Vivre Noblement’, p. 17-19 waarbij de weg wordt gereconstrueerd die de bezoeker aflegde wanneer hij het kasteel van Middelburg-in-Vlaanderen bezocht. Het geheel gaf duidelijk blijk van een weloverwogen aanleg waarbij het kasteel gradueel aan de bezoeker werd onthuld en deze zo steeds meer onder de indruk werd gebracht. Op die manier werd de status van de bezitter doelbewust naar de buitenwereld toe uitgedragen.

Voor de manier waarop kastelen (bedoeld) werden ervaren (te worden), zie ook R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 122-150 en in het bijzonder p. 131-144 aangaande de ‘belevenis’ van kastelen en de manier waarop ze doelbewust in het landschap werden ingeplant en aangelegd via een welbepaald grondplan om zo de indruk te vergroten. Zie tenslotte ook O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65-88 waarin wordt benadrukt dat de iconische rol van kastelen als symbolen van macht en invloed hand in hand ging met hun militair belang en dit soms ook oversteeg (cfr. voetnoot 36 van deze bijdrage).

47 F. VERHAEGHE, ‘Moated sites in Flanders: features and significance’, p. 114-116, in het bijzonder p. 116: “the general evolution could well be that in the 10th-12th centuries the motte was the most widespread type of fortification, accessible even to less wealthy nobles and at the same time acquiring an aura of social and economic importance. When it became obsolete as an instrument of military power, it did not lose this aura of importance. The more military components gradually disappeared but one of the essential elements – the moat – retained its symbolic value. From the 13th century onwards, the central authority would no longer feel directly

de castrale motte) per definitie als een *versterkte* woning wordt beschouwd, de walsite per definitie *onversterkt* wordt geacht.⁴⁸ Dit onderscheid is nogal scherp afgelijnd en vraagt om enige nuanceering, want door de (eerder vage) omschrijving van het begrip *walsite* is het aantal mogelijke verschijningsvormen zo uitgebreid dat we ook bij een aantal walsites – vnl. deze in handen van edellieden – architecturale elementen bemerken die ontleend zijn aan de militaire sfeer (bv. torens, schietgaten, een toegangspoort).⁴⁹ Ook de gebouwen op het neerhof (schuren en stallen) konden zodanig gepositioneerd worden dat de buitenmuur van deze gebouwen meteen ook als (onversterkte) omheiningsmuur diende.⁵⁰ In deze gevallen, die zich in de schemerzone tussen het (versterkt) kasteel en de (onversterkte) walsite bevonden spreekt men ook wel van een *maison forte*. In de praktijk blijken redelijk wat van dergelijke *maisons fortes* met de (lage) adel geassocieerd te kunnen worden.⁵¹ De hier aanwezige, aan de militaire sfeer ontleende architecturale elementen waren echter vnl. als statussymbool geconcipeerd en niet in de eerste plaats als verdedigend element aangebracht, hoewel dit uiteraard niet wegneemt dat ze in geval van nood functioneel konden worden gebruikt. Dat was echter niet het belangrijkste

threatened or even hampered by simple moats and what originally was a defense element gradually became an element of fashion, spreading down the social scale. The only difference between Flanders and other parts of Europe appears to be that it spread much further down the social scale than elsewhere. In other words, the old adage 'my home is my castle' seems to have been taken more or less literally even by the middle class farmers of late medieval Flanders."

48 H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 96.

49 Over de discussie tussen functionele en symbolische waarde van architecturale elementen ontleend aan de militaire sfeer, zie R. LIDDIARD, *Castles in context*; p. 39-69 (*Architecture and Power*) en O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65-88. De consensus is dat deze architecturale elementen zowel functioneel als symbolisch bedoeld waren en aldus doelbewust ingezet werden. Belangrijk hierbij is dat de verdedigende functie van een kasteel min of meer gelijkwaardig werd geacht aan de residentiële functie, terwijl bij het *maison forte* het residentiële aspect primeerde op het verdedigende, hoewel dit laatste niet *helemaal* afwezig was.

50 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 185.

51 H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 96-98 en F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 114. Zie hiervoor het exemplarische werk van M. BUR, (red.), *La maison forte au Moyen Age. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai-3 juin 1984*, Parijs, 1986, p. 341, met bijdragen van o.a. F. Verhaeghe en J. De Meulemeester. Ook wat dit fenomeen betreft is de internationale literatuur vrij overvloedig, maar de nationale en lokale literatuur ontoereikend.

doel waarom ze werden aangelegd. Het *maison forte* was (i.t.t. het kasteel) niet ontworpen om een doelgerichte belegering te kunnen doorstaan maar veeleer om de (vermeende) sociale status van de bezitter naar de buitenwereld toe uit te dragen.⁵²

Een deel van deze bescheiden, al dan niet versterkte woningen lijkt te zijn gegroeid uit de rurale residenties van ridders en lage edelen uit de late 12de eeuw.⁵³ Reeds in de 12de eeuw zouden de meeste ridders en de meerderheid van de lage (plattelands-)adel immers op 'versterkte' hoeses op het platteland hebben gewoond.⁵⁴ Een interessante, aannemelijke hypothese stelt dat de walsite oorspronkelijk vanaf de twaalfde eeuw ontstond als een imitatie van de castrale motte waarbij de nadruk veel meer op het residentiële en symbolische aspect lag dan op het defensieve aspect. Op deze manier maakte de (niet noodzakelijk adellijke) lokale elite zich bepaalde symbolische landschappelijke elementen eigen die tot dan toe voornamelijk met de adel werden geassocieerd, om zo de eigen status te vergroten. Deze vroege walsites vormden zo een overgang tussen de castrale mottes – die we als kastelen kunnen definiëren – en de laatmiddeleeuwse, zo goed als algemeen verspreide (onversterkte) site met walgracht. Naarmate de moated site lager doordrong op de sociale ladder en toegankelijk werd voor bredere (boven)lagen van de bevolking verminderde de elitaire sociale betekenis van de walsite, maar zij verdween nooit helemaal.⁵⁵ Dit wijst er nogmaals op dat het fenomeen

52 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 185.

53 *Ibid.*, p. 181-182. Ook binnen ons onderzoeksgebied lijken zich enkele van deze sites te bevinden, zoals de walsites van Beukemare, (West)Cleyhem, Kalvekete, Dierics Vos Wal, Lambrecht Buts Wal, ten Poelle, etc. Wellicht behoorden ook de sites van Messen en Spetelinghewerve tot deze groep. In elk van deze gevallen gaat het om het stamgoed van een familie die in de dertiende eeuw meerdere ridders voortbracht (onder stamgoed verstaan we hier het patrimonium dat vanouds aan een geslacht toebehoorde en waaraan dat geslacht haar naam (ont)leende). In een toekomstige publicatie werken we dit verder uit.

54 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 105. In de twaalfde eeuw zijn adel en ridderschap nog niet met elkaar gelijk te stellen.

55 Deze hypothese werd onder woorden gebracht door F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 114-116 (zie ook voetnoot 47 van deze bijdrage) en verder verfijnd door D. TYS, *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Vrije Universiteit Brussel, 2003, p. 516-522, specifiek p. 521-522. Zie ook idem, 'Medieval moated sites in coastal Flanders: the

meen van 'de' site met walgracht geenszins eenduidig te interpreteren valt en dat het complex geheel aan betekenislagen (meer of minder) subtiel kan verschillen naargelang de invalshoek. Hier stelt zich bijvoorbeeld ook de vraag naar het belang en de verspreiding van en de verhoudingen tussen deze walsites en het kasteel tijdens de late middeleeuwen. Hoewel het kasteel in de historiografie veel aandacht geniet als hét emblematische symbool van de adel en de heerlijke status bij uitstek, schijnt het ons toe dat in de late middeleeuwen het merendeel van de lage adel eerder op (al dan niet 'versterkte') walsites woonde en dat het bezit van kastelen eerder aan de hoge(re), kapitaalkrachtigere adel was voorbehouden.⁵⁶ Als men in rekening brengt dat in laatmiddeleeuws Vlaanderen zo'n 15 à 20% van de adel tot de hoge adel werd gerekend, stelt dit één en ander toch in perspectief.⁵⁷ Daarnaast waren in de late middeleeuwen vele walsites in handen van vrije, eigengeërfde boeren of van kerkelijke instellingen, wat het beeld nog complexer maakt.

Helaas zijn we met de huidige fragmentarische staat van het onderzoek, waarbij geen systematisch interdisciplinair overzichtskader voorhanden is, niet in staat om hierover gefundeerde uitspraken te doen. Hoewel we voor een groeiend aantal walsites over (reeksen) archeologische gegevens beschikken, gebeurt de integratie van deze archeologische gegevens met invalshoeken uit verschillende andere disciplines (geschiedenis, kunstgeschiedenis, archi-

impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early estates of the Count of Flanders', in: K. DE GROOTE, D. TYS en M. PIETERS (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel, 2010, p. 289-301. We danken D. Tys hier uitdrukkelijk voor het ter beschikking stellen van de onuitgegeven versie van zijn proefschrift. De publicatie hiervan is in voorbereiding.

56 De indelingen in 'hoge adel', 'modale adel' en 'lage adel' zijn moderne concepten die toelaten om naar de sociale diversiteit binnen de laatmiddeleeuwse (Vlaamse) adel te peilen. Doorgaans baseert men zich voor het opstellen van deze sociale stratificatie op een viertal criteria: in de bronnen teruggevonden titels (baron, ridder etc.), de grootte van het grondbezit (waarbij speciale aandacht wordt besteed aan het bezit van heerlijkheden), het huwelijk (i.e. status van de huwelijkspartner) en de band met de vorst (d.m.v. het bekleden van functies). Hier kan men nog criteria aan toevoegen, zoals aanwezigheid in de stedelijke samenleving en aanspreekvormen in de contemporaine bronnen. Hierbij dient vermeld dat de bekomen resultaten steeds enigszins relatief zijn en een zekere mate van vertekening niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk is. Zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 213-224.

57 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 222

tectuurgeschiedenis, cartografie etc.) zelden op een manier die het niveau van één walsite overstijgt.⁵⁸ Ongetwijfeld valt dit deels te verklaren door het (noodzakelijk) fragmentarisch karakter van een dergelijk onderzoek: gezien de reusachtige hoeveelheid aan beschikbare gegevens die moeten gelokaliseerd, geïnventariseerd, geregistreerd en bestudeerd worden is het vaak noodzakelijk om keuzes te maken waarbij bepaalde aspecten (zeker wat betreft vergelijkend onderzoek) noodgedwongen onderbelicht blijven. Er is zelden tijd voor vergelijkend onderzoek met andere (opgravings-)sites, daar dit vaak een volledig nieuw detailonderzoek vraagt waar men eenvoudig de tijd, de toelating en vooral het geld niet voor heeft. Deels wordt het gebrek aan een multidisciplinair overzichtskader ook veroorzaakt door het ontbreken van een op onderzoeksvragen toegespitst, doelgericht archeologisch beleid. Het archeologisch beleid in Vlaanderen wordt immers in belangrijke mate bepaald door (noodzakelijk) noodonderzoek, waardoor er weinig ruimte overblijft voor specifieke (archeologische dan wel historische) onderzoeksvragen. Het is duidelijk dat nog veel aanvullend (en vooral multidisciplinair) onderzoek dient te gebeuren. Zo weten we bijvoorbeeld dat er (vele) tientallen walsites gelegen waren in de ruime streek rond Brugge (om over de rest van Vlaanderen nog maar te zwijgen), maar precieze aantallen zijn niet voorhanden, noch een (min of meer bruikbare) inventarisatie

58 Zie bv. het exemplarisch voorbeeld van het kasteel (en de stad) van Middelburg-in-Vlaanderen: W. DE CLERCQ, *et al.*, 'Vivre noblement. The material and immaterial construction of elite-identity in late medieval Flanders: the case of Peter Bladelin and William Hugonet', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), p. 1-31. Eén van de recentste lokale *case-studies* wat een walsite betreft is het Blauw Kasteel te Oostkamp. Zie hiervoor M. DEWILDE en F. WYFFELS, 'Verkenndend archeologisch onderzoek van het Blauwkasteel te Oostkamp (W.-VI)', in: *Archaeologia Mediaevalis*, 25 (2002), p. 19 en M. DEWILDE, N. HOLTHOFF en F. WYFFELS, 'Het Blauwkasteel te Oostkamp', in: *Archaeologia Mediaevalis*, 26 (2003), p. 38-39. Zie ook D. BONAMIE, 'Archeologisch onderzoek Blauw Kasteel Moerbrugge', in: *Heemkundige Kring Oostkamp*, 2 (2001), p. 23-26. Recent werd hier een monografie van verzorgd, zie J. DEMULDER (ed.), *Het Blauw Kasteel in Moerbrugge: de (her)ontdekking van een fascinerend landgoed*, Oostkamp, 2009, p. 160. Op het Blauw Kasteel, zoals dat er aan het begin van de zestiende eeuw uitzag, bevond zich o.a. een ronde traptoren met één schietgat die aansloot op een woontoren die sterk aan een donjon doet denken. Het geheel is echter niet verdedigbaar in de strikte zin van het woord. Voor andere sites, zie de talloze rapporteringen in o.a. de tijdschriften *Archaeologia Mediaevalis* en *Archaeologica Belgica*.

of catalogisering die de volledigheid benadert. Omwille daarvan is het vaak moeilijk om iets te zeggen over de betekenis van deze sites, i.c. de invulling die er wordt aan gegeven.⁵⁹

Met uitzondering van de verdedigende functie konden de belangrijkste walsites, net zoals het kasteel, ook residentieële, agrarische, bestuurlijke en symbolische functies uitoefenen. Ook bij de meeste walsites waren agrarische gebouwen zoals schuren en stallen aanwezig, en enkele beschikten over een eigen molen.⁶⁰ Enkele sites met walgracht – weliswaar zeker niet de meerderheid – vormden ook het centrum van een heerlijkheid.⁶¹ Tenslotte fungeerde

59 Voor de ruime streek rond Brugge zijn er enkele tientallen sites als dusdanig geregistreerd en geïnventariseerd door het VIOE. Niettemin gaat het hier om een fragmentarisch overzicht, omdat enkel die sites die beschermd zijn (of daarvoor in aanmerking komen) opgenomen zijn, en het VIOE uiteraard enkel bevoegd is over het gebied van het huidige Vlaanderen (en niet het historische Vlaanderen). Andere inventariseren en overzichtswerken weerhouden eveneens tientallen sites, maar richten zich vnl. op één aspect van het gebouw, zoals het architectuurhistorische of kunsthistorische aspect met weinig ruimte voor sociale onderzoeksvragen. Zie bv. de (op zich verdienstelijke) reeksen *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*. Inventariseren en overzichtswerken weerhouden eveneens tientallen sites, maar richten zich vnl. op één aspect van het gebouw, zoals het architectuurhistorische of kunsthistorische aspect met weinig ruimte voor sociale onderzoeksvragen. Zie bv. de (op zich verdienstelijke) reeksen *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed in België* en *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*.

60 In het leenregister van 1501 (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519, f. 201 r-v) wordt van een bepaald leengoed, gelegen in de toenmalige parochie St.-Michiels (ressortend onder het ambacht en de heerlijkheid Sijsele) bijv. gezegd dat het gehouden wordt “met allen den huusen ende boomen [...] ende es de hofstede metten walle ende upperhuuze gheheeten Blijdenburch ende metten anderen huuze stallen schueren boomen hagen ende boomghaerden daerup staende liggende beslooten binnen zekeren grachten ende baermen [...]”. Bij de walsite van het ‘goed van Wulfsberge’ bleek aan het begin van de zestiende eeuw een molen te horen of gehoord te hebben, want de site werd toen omschreven als “thof metten walle [...] tupperhof [...] ende tmuelin stic” (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 199v-200r). Ook bij het ‘hof van Beukemare’ bleek in de 15de eeuw een molen te horen (K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu. Deel 1. Aa – Bezuyderbeke*, Gent, 1914; lemma’s 897-898: “An den heerwech die loopt te Beukemare muelne waert. 1429 (Bonis Thosan, 113)”.

61 Dit is bijvoorbeeld het geval met het reeds genoemde ‘goed van Wulfsberge’, waartoe sterfkoop, wandelkoop, een vierschaar met een baljuw, een ‘burgemeester’ en 7 ‘gekozen laten’, en de boeten tot 3 lb. parisisch behoorden “ghenaempt de heerlicheide van Wulfsberge” (1501). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 1r en idem, nr. 1073 (1384), f. 79v-80r. Zie ook SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 199 v en nr. 519 (1501), f. 199v-200r. Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 248r. In het oudste leenregister wordt het ‘goed van Wulfsberge’ ook vermeld, maar zonder heerlijkheid. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 6v. Ook bij het ‘hof van Kalvekete’ hoorde een heerlijkheid met de hoge rechtsmacht en alle boeten, klein en groot (zo wordt althans beweerd). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 34r en nr. 1073 (1384), f. 36v-37r. Zie ook SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 76v en nr. 519 (1501), f. 85r. Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg, nr. 64

de walsite, en in het bijzonder het *maison forte*, net als het kasteel als statussymbool.⁶² Dit verklaart ook grotendeels de populariteit bij bredere (boven)lagen van de (niet-adellijke) bevolking: men kon een opgekocht leen immers evengoed van prestige voorzien door het oude gebouw op de wal te renoveren of er een nieuw op te richten.⁶³ De bouw en het onderhoud van een walsite was (tot op zekere hoogte) ook goedkoper (en dus toegankelijker) dan van een kasteel.⁶⁴ Zowel het kasteel als de walsite hadden dus een aan-

(1468), f. 115v. In het oudste leenregister wordt het 'hof van Kalvekete' ook vermeld, maar zonder heerlijkheid. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 24r. Voor het 'goed van Wulfsberge', zie R.E. MOELAERT, 'De heerlijkheid Wulfsberge te Oedelem en Ursel', in: *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 36 (1985), p. 112-158. Voor het 'hof van Kalvekete', zie M. COORNAERT, *Westkapelle en Ramskapelle. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Westkapelle en Ramskapelle met een studie over de Brugse Tegellerie*, Tielt, 1981, p. 280-284.

62 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 184: "On the other hand, it would be rash to deny that the maison-forte had no symbolic associations for those who lived within its walls. Its *motte*, or earthwork mound, and *tour* distinguished it from the dwellings of the surrounding peasantry and it could represent a defiant statement of nobility by a class of rustic and impoverished squires." En p. 193: "To possess a good war-horse and live in a *maison-forte* was as important an attribute of 'living nobly' at the end of the fifteenth century as it was in 1300."

63 E. THOEN, *Landbouweconomie in Vlaanderen*, p. 515.

64 Het belang hiervan mag evenwel niet overdreven worden, want een walsite kon evengoed aanzienlijke, vrijwel jaarlijkse investeringen vergen. In de rekeningen van kerkelijke instellingen wordt hieromtrent soms een tipje van de sluier opgericht. We citeren hier enkele voorbeelden van walsites in handen van het hospitaal van Sint-Jan te Brugge. Alle hiernavolgende gegevens zijn gebaseerd op de rekeningen van het Sint-Janshospitaal en werden ons zeer welwillend ter beschikking gesteld door L.Vervaeke, die hierover een publicatie voorbereidt.

Het Sint-Janshospitaal bezat meerdere walsites in de ruime omgeving rond Brugge. Bij één ervan, het zgn. 'goed ter Elst' in Oostkamp, werd in 1434 een deel van de gracht opnieuw uitgedolven, wat 22 lb. 14 s. parisise kostte aan werkuren. In 1436 werden herstellingswerken uitgevoerd waarbij een deel van het dak opnieuw met glui (stro) werd bedekt en de poort werd hersteld, voor een bedrag van 42 lb. 18 s. 6 d. parisise aan materiaal en werkuren. Het jaar daarop (1437) werd een ander deel van het dak vernieuwd, voor een kostprijs van 30 lb. 6 s. parisise. In 1439 werd een nieuwe brug over de walgracht gebouwd. De totale kosten hiervan, voor het materiaal, de werkuren, het zagen van het hout, het zinken van de fundamentstenen en het (deels) opnieuw uitgraven van de gracht werden geschat op 86 lb. 12 s. parisise. Toen in 1448 de daken van de oostschuur en de huizen deels opnieuw werden bedekt met glui kostte dit 56 lb. 0 s. 6 d. parisise.

Bij een andere walsite, het 'goed ten Briele' in St. Michiels (bij Brugge) werd in 1430 een deel van het dak opnieuw bedekt met glui en een nieuwe oven gebouwd, ten belope van 54 lb. 5 s. parisise. Het jaar daarop (1431) werd een ander deel van het dak bedekt en werden er werken aan de oven uitgevoerd, goed voor 15 lb. par. In 1437 werd het dak deels opnieuw bedekt met glui en werd er aan een gebouw getim-

tal gemeenschappelijke functies, hoewel er ook aanzienlijke verschillen waren. Uiteindelijk verschilde de onderlinge verhouding tussen elk van deze functies van site tot site, waardoor elke site op zich een uniek gegeven vormde in het (omringende) landschap.

KASTELEN EN WALsites: HET OPSTELLEN VAN EEN (ONDERZOEKS-)POPULATIE

In onze streken had men tijdens de late middeleeuwen geen vastomlijnd begrippenkader waar men zich van bediende bij de beschrijving van kastelen en walsites op het platteland.⁶⁵ Men maakte daarentegen gebruik van een groot, maar eindig aantal onderling min of meer inwisselbare termen die in meerdere of mindere mate de lading konden dekken, maar die niet noodzakelijk overeenkwamen met de verschijningsvorm van het bedoelde gebouw.⁶⁶

merd, hetgeen 53 lb. 19 s. parisis kostte aan materiaal en werkuren. Tussen 1439 en 1442 werd telkens een ander deel van het dak opnieuw met glui bedekt. Het materiaal en de werkuren hiervoor werden in 1439 geschat op 46 lb. 2 s. parisis, in 1440 op 37 lb. 1 s. parisis, in 1441 op 35 lb. 8 s. parisis en in 1442 op 40 lb. 3 s. parisis. In 1446 werden werken aan de poort uitgevoerd ten belope van 14 lb. 9 s. 6 d. parisis.

Bij nog een andere walsite, het 'hof Marimoens' te Zuienkerke, werd in 1455 een deel van het dak opnieuw bedekt met glui. De werkuren en het materiaal hiervoor werden geschat op 26 lb. 7 s. parisis. Twee jaar later, in 1457, moesten na een grote storm herstellingen worden uitgevoerd ten belope van 139 lb. 16 s. parisis (materiaal en werkuren). In 1504 werd een deel van de hofgracht opnieuw uitgedolven voor een bedrag van 7 lb. 12 s. parisis.

Bij het 'goed te Leke' tenslotte werd in 1558 de walgracht (deels) opnieuw uitgegraven, voor een kost van 148 lb. 8 s. 8 d. parisis.

Zie hiervoor OAB, rekeningen Sint-Janshospitaal, nrs. 129 (1430), 130 (1431), 132 (1434), 135 (1436), 136 (1437), 138 (1439), 140 (1440), 142 (1441), 143 (1442), 149 (1446), 154 (1448), 164 (1455), 166 (1457), 229 (1504), 293 (1558). Met dank aan L. Vervaeke voor de referenties.

65 Dit is vergelijkbaar met Brabant, zie M. DAMEN en A. JANSE, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol. 123, nr. 4 (2008), p. 527-529. In Henegouwen bleek men zich wel consequent van dezelfde terminologie te bedienen, zie M. de WAHA, 'Habitats seigneuriaux et paysage dans le Hainaut médiéval', in M. BUR (red.), *La maison forte*, p. 96-97. Zie ook M. de WAHA, 'Châteaux et paysage dans le Hainaut médiéval', in: J.M. DUVOSQUEL en E. THOEN (red.), *Peasants & Townsman in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 463-492. Zie tenslotte M. de WAHA, *Fortifications et sites fossoyés dans le nord du comté de Hainaut. Aspects archéologiques, historiques, monumentaux* (thèse doctorale), Université Libre de Bruxelles, 5 vols, 1983, p. 2202.

66 Over de terminologie betreffende het kasteel in Vlaanderen, zie F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in Vlaanderen*, p. 13 en p. 21. Voor de terminologie betreffende

Voorbeelden van dergelijke termen zijn de (vage) verwoordingen 'stede' en 'met de huizen en bomen', het (iets minder vage) 'manoir' en 'kasteel' en het (in vergelijking) iets duidelijker 'opperhof', 'neerhof', 'huis op de wal' etc.⁶⁷ De gehanteerde terminologie kon door ons dus in een elftal (ruwe) categorieën worden ondergebracht, die we hiërarchisch rangschikten van algemeen naar meer specifiek, van minst nauwkeurig (of vaag) naar iets nauwkeuriger (of iets minder vaag). We hanteerden daarbij het principe dat elke site slechts in één categorie kon worden ondergebracht. In het geval dat een site omschreven wordt a.d.h.v. terminologie die in meerdere categorieën kon worden ondergebracht, plaatsten we deze steeds in de hiërarchisch hoogste categorie.⁶⁸ Hierbij dient nog opgemerkt dat we enkel die sites hebben weerhouden waarvan we relatief zeker waren dat de gebruikte terminologie aan het eigenlijke leengoed toe te wijzen valt.⁶⁹ Zo bekomen we de volgende resultaten.

- de site met walgracht in Vlaanderen, zie F. VERHAEGHE, 'Les sites fossoyés', p. 59.
- 67 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 190v: "Jacop de Zweertvaghere houdt een leengoedt groot zijnde vive ende dartich ghemeten lands en(de) es gheheten goeet Ten Dale liggende inde prochie van Oorscamp [...] dats te wetene inde hofstede Ten Dale" en f. 175r: "Jacob Robrechts houdt een leengoedt groot zijnde viue ende twijntich ghemeten lands metten husen ende bomen diere op staen ende den voorseiden leene toebehoren ende es thof Ten Walle ligghen(de) inde prochie van Zerkeghem [...]"; ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 27r: "Daneel de Buecmare tient en fiefle manoir de Buecmare & XLVIJ mesures de terre"; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 125r: "Mer Jacop van Ghistele [houdt] 2,5 gemeten metten casteele husen ende boomen diere up staen ende den leene toebehooren [...] ligghende ende staende jnt ambacht ende prochie van Dudzeele"; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 137r: "Lodewijc Joris houdt een leengoed groot zijnde viere ende twijntich ghemeten lands metten husen ende bomen der up staende [...] binden ambachte ende binnen der prochie van Vlaerseloo noort vander kerken [...] ter hofstede ten bogaerds ten opperhove ende ten nederhove ende gracht [...] item voorde poorte [...] en tenslotte SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 197r: "Mer Aernoudt van Bourgoinge hout te Leene CXVIIJ gemeten lants onder mersch ende busch metter stede upden wal ende andere edificien ende es gheheeten tghoet Te Rostune [...] ligghende tvoors. ghoet binder prochie van Ziessele [...]".
- 68 Als voorbeeld geven we het kasteel van Meetkerke, dat in 1501 omschreven wordt als "een oudt casteelkin ende andere husen ende boomen daerup staende [...]"; dat we in de categorie 'kasteel' hebben ondergebracht. Voor dit leengoed, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 115av-116v. Een ander voorbeeld is het 'hof van Beverhoutsveld', dat volgens het register van 1501 bestond uit de 'husen [...] den wal metten walgrachten [...] [en een] nederhove [...] en dat we hebben ondergebracht in de categorie 'mote/opperhof/nederhof'. Voor dit leengoed, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 204v-205r.
- 69 Zo is er bijv. herhaaldelijk sprake van een leengoed te Oostkamp, 25 gemeten (11,06 ha) groot "ligghende [...] noort ende west vander stede van Inchout". Zie SAB,

Codenr.	Terminologie / Type	1330	1365	1384	1435	1468	1501
1	Stede/ Hofstede	2	49	49	19	21	10
2	'Met de huizen en bomen'	-	1	1	30	29	38
3	Huis/huizen	-	2	3	7	7	6
4	Woning/Woonst	-	-	-	4	3	2
5	Huis/Stede op de wal	-	-	-	2	2	3
6	Huis/Stede met gracht	-	-	1	3	3	4
7	Huis/stede met wal	-	-	-	5	6	12
8	(wel) behuude stede	-	-	-	4	4	2
9	'Manoir'	28	-	-	-	-	-
10	Mote/ Opper-/ Nederhof	-	-	-	5	5	8
11	Kasteel	-	-	-	1	1	10
-	Totaal	30	52	54	80	81	95

Tabel 1. In de bronnen gehanteerde terminologie (absolute cijfers)⁷⁰

Uit bovenstaande tabel blijkt duidelijk dat de leenregisters uit de 14de eeuw minder uitgebreide informatie leveren dan de 15de -eeuwse registers.⁷¹ De gebruikte terminologie blijft in 1365 en in 1384 opmerkelijk vaag: men bedient zich vrijwel uitsluitend (voor meer dan 90%) van de algemene termen 'stede' en 'huizen en bomen'.⁷² De uitzondering wordt gevormd door het oudste register van de Burg

Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 190r-v. Vgl. met ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 9v: "licghende [...] bi der stede van Inhoud"; nr. 1074 (1384); f. 85v: "licghende [...] bider stede van Inhoud"; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 238v: "licghende [...] noord ende west vander stede van Inhoud" en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 205v: "licghende noord ende west vander stede ten Inhoutte". Cfr. tenslotte J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 465: "[...] stellende voorts daechs daer naer tcaesteel ten Inoute in gloeyen [...]". Aangezien het hier volgens ons de situering van een leengoed betreft (en niet de beschrijving van het leengoed zelf) hebben we deze vermelding (stede [...] ten inhoutte) niet weerhouden.

70 Het leenregister van 1381 is hier niet beschouwd geworden omdat reeds drie jaar later een ander register voorhanden is. Voor het register van 1381, zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1073 (1381).

71 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 565-574 over de stipuleringen van nauwkeurigheid, p. 684-706 over het denombrement (waarop de registers gebaseerd zijn).

72 Bijv. ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 22r: "Mer Trijsteram van Halewijn here van Uutkerke houd een leengoed van mine vors. heere dats te wetene de stede te Uutkerke XLIII) ghemet groot [...]".

van Brugge. In dit leenregister, dat hoofdzakelijk in het middelfrans is opgesteld, maakt men vooral gebruik van de term 'manoir' – in 28 van de 30 gevallen, of 93,33%. Hoewel deze term ons op het eerste zicht weinig meer lijkt te vertellen dan het wel zeer vage begrip 'stede' en we ons ervoor moeten hoeden deze term al te snel gelijk te stellen aan het Engelse (*fortified*) *manor house* en het Franse *manoir* (*forte*), blijkt deze term in de praktijk vooral gebruikt te worden voor (in vergelijking) vrij belangrijke sites.⁷³ In zeven van de achtentwintig gevallen hoorde bij het 'manoir' een heerlijkheid.⁷⁴ In vijf gevallen hoorde bij het leengoed een feodaal ambt dat de bezitter minstens de lage rechtsmacht verleende over een één of meerdere parochies.⁷⁵ Van 21 van de 28 'manoirs' kennen we de oppervlakte die bij de site hoorde; de gemiddelde grootte van deze 21 'manoirs' bedroeg 59,45 gemeten of 26,30 ha en de mediaan bedroeg 44 gemeten of 19,46 ha. Een dergelijke oppervlakte bevond zich op de grens tussen middelgroot en grootgrondbezit (cfr. infra).⁷⁶ Bij enkele van deze *manoirs* wordt later een beschrijving gegeven die sterk aan een *moated site* doet denken. In de leenregisters van 1435 en 1468 wordt van het *manoir* te Beerst gezegd dat het leengoed gehouden wordt "met eenen wal ende husen die op den voors. wal staen".⁷⁷

73 Vgl. met F. VERHAEGHE, *De middeleeuwse landelijke bewoningssites in een deel van Veurne-Ambacht. Bijdrage tot de middeleeuwse archeologie* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Universiteit Gent, 1977; p. 437-438 en IDEM; 'Moated Sites in Flanders, features and significance', p. 111, waar blijkt dat voor de regio van Veurne, met "manoir" in de lijst van inbeslagnames volgend op de slag bij Kassel in 1328 zowel werkelijke versterkte landhuizen worden bedoeld als eenvoudige boerderijen. Enige voorzichtigheid is hier dus geboden.

74 Dit is het geval met de 'manoirs' van Assebroek, Kalvekete (Ramskapelle), Oostkamp, Resinge (Maldegem), Praet, Sijsle en Wulfsberge (Oedelem). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), resp. f. 33r, 24r, 31v, 26v, 3r, 43r, 6r. Vgl. met (het nauwkeuriger) SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 203r-204v, 76v, 188v, 210v, 199r en 199v.

75 Zo hoorde bij het 'manoir' van Oostkamp de ammanie van het ambacht Oostkamp, bij het 'manoir' van Resinge te Maldegem de ammanie van het ambacht Maldegem, bij het 'manoir' van Zedelgem de ammanie van Zedelgem, bij het 'manoir' te Esen de ammanie van Esen en Zarren, Straten en Houtave. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), resp. f. 21v, 26v, 29v, 35v en 50r. Vgl. met (het nauwkeuriger) SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 188v, 210v, 166r, 149r en 185r.

76 Dit cijfer is dan nog eerder conservatief aangezien van de meeste grote heerlijkheden – Sijsle, Maldegem, Praet, Assebroek en Oostkamp – de oppervlakte (nog) niet gegeven wordt.

77 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 139v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 188v.

Het *manoir* te Vlissegem bestond blijkens de registers van 1435 en 1468 uit “tupperhof tnederhof ende boomgaert”, dat van 1501 geeft ons “metten walle ende huuze daerup staende”.⁷⁸ Het *manoir* van Wulfsberge bestond volgens datzelfde register van 1501 uit “thof metten walle [...] tupperhof [...] ende tmuelin stic”.⁷⁹

De leenregisters uit de 15de eeuw kenmerken zich door een gedetailleerder omschrijving van de leengoederen en een nauwkeurigere situering t.o.v. de aangelanden.⁸⁰ We treffen een grotere differentiatie aan in de gebruikte termen, wat aanleiding geeft tot een groter aantal (weerhouden) sites. Tussen 1330 en 1501 bemerken we een verdrievoudiging (!) van het aantal weerhouden sites. Momenteel hebben we (over alle leenregisters heen) iets meer dan 150 sites teruggevonden (een voorlopig totaal van 157). Van deze 157 sites zijn er 110 die in vijf peiljaren voorkomen (1365, 1384, 1435, 1468 en 1501) en 145 die in drie peiljaren voorkomen (1435, 1468 en 1501). De verdrievoudiging valt dus eerder te verklaren door een toename in de nauwkeurigheid van de registratie, en niet zozeer door een forse toename van het reële aantal sites. M.a.w.: het merendeel van de sites die we in 1501 aantreffen, bestond reeds in 1365, doch niet noodzakelijk met dezelfde verschijningsvorm. Hoewel de meerderheid van de gebruikte termen ook in de registers van 1435, 1468 en 1501 nog steeds bestaat uit de vrij vage termen ‘steden’ en ‘huizen en bomen’ – voor 1435 en 1468 bedragen deze beide categorieën samen meer dan 60% en voor 1501 iets minder dan 50% – is de verscheidenheid in de gebruikte termen toch merkbaar groter. In de registers van 1435 en 1468 worden telkens één ‘kasteel’ vermeld, vijf ‘motes/opperhoven/nederhoven’, twee ‘huizen op de wal’, drie ‘huizen/steden met grachten’, vier ‘(wel) behuude steden’ en respectievelijk zes en zeven ‘huizen/steden met wallen’.⁸¹ Het leenregister van 1501 is ongetwijfeld het meest gedetailleerd. Hier worden tien ‘kastelen’, acht ‘motes/opperhoven/nederhoven’, drie ‘steden/huizen op de wal’, vier ‘huizen/

78 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 112v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 157v-158r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 121v-122r.

79 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 199v-200r.

80 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 684-685.

81 Cfr. tabel 1.

steden met grachten', twaalf 'huizen/steden met wallen' en twee '(wel) behuuste steden' vermeld.⁸² De vrij plotse vertienvoudiging van de term 'kasteel' in het leenregister van 1501 is te opmerkelijk om er zomaar aan voorbij te gaan. We hebben er reeds eerder op gewezen dat de gebruikte termen in zowat de helft van de gevallen eerder vaag blijven. Wanneer we nu de beschrijvingen uit de verschillende registers naast elkaar leggen, blijkt duidelijk dat de terminologie niet alleen vaag, maar ook veranderlijk is. Het kasteel van Gistel wordt in 1365, 1384, 1435 en 1468 steeds het "huus" te Gistel genoemd, in 1501 "tcasteel" van Gistel.⁸³ Bij het kasteel van Moerkerke worden in 1365 en 1384 geen structuren vermeld, in 1435 wordt gesproken over de "woenste", in 1468 wordt opnieuw geen structuur vermeld, en in 1501 heeft men het dan over het "casteel".⁸⁴ Te Meetkerke wordt er in 1365, 1384, 1435 en 1468 melding gemaakt van een "stede", tot in 1501 plots sprake is van een "oudt casteelkin ende andere huusen ende boomen daerup staende".⁸⁵ Het duidelijkste voorbeeld is echter een leengoed dat te Vlissegem gelegen is. In het oudste register wordt hier melding gemaakt van een "manoer" (*manoir*), in 1365 en 1384 worden geen structuren vermeld. In 1435 en 1468 is er sprake van "tupperhof tnederhof ende den boomgaert", in 1501 wordt vervolgens gesproken van een leengoed "metten walle ende huuze daerup staende".⁸⁶ Eventuele veranderingen of opwaarderingen aan de bedoelde structuur te na gelaten, toont dit duidelijk aan dat de gebruikte termen weliswaar in meerdere of mindere mate de lading konden dekken, maar doordat ze onderling (min of meer) inwisselbaar zijn vertellen ze ons niet noodzakelijk veel over de werkelijke verschijningsvorm van de bedoelde site.

82 Cfr. tabel 1.

83 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 35r en nr. 1074 (1384), f. 70v; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 171v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 216v en SAB, Leenhof Burg Brugge nr. 519 (1501), f. 175v.

84 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 19r en nr. 1074 (1384), f. 29r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 67r; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 103r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 75r-v.

85 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 23r en nr. 1074 (1384), f. 44r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 105v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 151r-v en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 105av-106v.

86 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925, f. 51 r; nr. 1072 (1365), f. 23r en nr. 1074 (1384), f. 48r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 112v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 157v-158r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 121v-122r.

MICROTOPONIEMEN

Naast structuren komen in de leenregisters van de Burg van Brugge vele microtoponiemen – d.w.z. toponiemen op het niveau van één site – voor, ongeveer evenveel als er structuren worden vermeld.⁸⁷ Meestal wordt dit microtoponiem voorafgegaan door het prefix ‘hof van’ of ‘goed van’. In tabel 2 vindt men een (abstract) overzicht van deze microtoponiemen. In de eerste rij hebben we de structuren weerhouden waarbij geen microtoponiem werd vermeld. In de tweede rij vindt men de microtoponiemen waarbij geen structuren werden weerhouden. In de derde rij vindt men die structuren die wel met een microtoponiem werden geassocieerd. De laatste twee rijen vormen de compilatie van de eerste drie rijen. In de vierde rij lezen we het totale aantal microtoponiemen, hetgeen bestaat uit een combinatie van de tweede en derde rijen. In de laatste rij vinden we het totale aantal structuren (vgl. tabel 1), dat bestaat uit een combinatie van de eerste en de derde rij. Hieruit blijkt dat in de 15de eeuw telkens iets meer dan de helft van de sites met een toponiemen wordt geregistreerd. In de 14de eeuw is dit minder het geval.

Codenr.	Microtoponiemen	1330	1365	1384	1435	1468	1501
1	Structuren – toponiemen	10	33	34	35	37	31
2	Toponiemen – structuur	5	32	35	46	42	37
3	Structuren + toponiemen	20	19	20	44	44	64
-	Toponiemen (tot.)	25	51	55	90	86	101
-	Structuren (tot.)	30	52	54	81	82	96

Tabel 2. Toponiemen en structuren

De aldus weerhouden microtoponiemen kunnen in drie grote groepen worden onderverdeeld. Bij enkele sites deelt het microtoponiem

87 Over het belang en de bruikbaarheid van microtoponiemen, zie: M. DEVOS, ‘Microtoponiemen en agrarische geschiedenis’, in: *Naamkunde*, 32 (2000), p. 69-87: ‘microtoponiemen zijn namen voor kleine landschappelijke entiteiten, met een kleinschalig geografisch bereik. Daaronder worden gerekend de nederzettingnamen (=namen voor bewoningskernen: dorpen en gehuchten), de huis- en boerderijnamen, de veld- of terreinnamen (=namen voor onderdelen van het onontgonnen land en de cultuurgrond), de weg- en straatnamen, de hoogte- en laagtenamen, de namen voor oriëntatiepunten in het landschap (grenspalen, veldkruisen, bruggen en andere waterovergangen, uitkijkposten, alleenstaande bomen, enz.) en lokale waternamen’.

niet alleen de naam met het (adellijk) geslacht, maar verwijst het ook naar de parochie (macrotoponiem). Het is niet verwonderlijk dat het in de meeste gevallen om de belangrijkste lenen of leenhoven in die parochie gaat.⁸⁸ Bij een aantal (andere) sites deelt het microtoponiem de naam met het (adellijk) geslacht, maar verwijst het niet naar de parochie.⁸⁹ Tenslotte zijn er nog een aantal microtoponiemen die noch aan een parochie, noch aan een adellijke familie kunnen gekoppeld worden.⁹⁰ Wat betreft de tweede groep mogen we met enige waarschijnlijkheid veronderstellen dat de laatmiddeleeuwse (adellijke) familie haar naam ontleende aan het leengoed of de heerlijkheid. Doorgaans wordt immers aangenomen dat de (adellijke) familie haar geslachtsnaam ontleende aan het microtoponiem van het belangrijkste leen, kasteel of heerlijkheid in haar (oorspronkelijk) bezit, het zgn. stamgoed.⁹¹ Bij de eerste groep is dit moeilijker in te schatten. Ontleende de (adellijke) familie in dit geval haar naam aan het toponiem van de parochie, of aan het microtoponiem van haar stamgoed, dat toevallig het belangrijkste leengoed in die parochie was? Was het microtoponiem van dat stamgoed ontleend aan de parochie, of aan de familie? Indien we dezelfde gedachtengang volgen zouden we kun-

88 Voorbeelden hiervan zijn het 'hof van Straten', het 'goed van Assebroek', het 'hof van Varsenare', het 'goed van Oostkamp', het 'hof van Zedelgem' etc. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 191r, 195r-196v, 190v-191r, 204r en 186r. Vgl. met SAB, Leenhof Brug Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 184r, 203v-204v, 184v, 188v en 166r en met RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), resp. f. 129v, 253v-255v, 130r-v, 136r en 21r.

89 De voorbeelden hiervan zijn bijzonder talrijk (talrijker dan de eerste groep): het 'goed te Messem', het 'goed te Beukemare', 'Oost- en Westcleyhem', het 'goed ten Poele' en het 'hof ten Poele', het 'goed ten Werve', het 'goed te Upscote', 'Wulfsberge', het 'goed ten Doele', het 'goed ten Velde', het 'goed te Zeggebroek' etc. – de lijst gaat door. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 193r-v, 96r, 108v-109r en 110v, 27v en 84v, 65v, 199v, 199v-200r, 84r, 97r, 186r. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 185v, 88v, 98r en 98v, 19r en 75r, 57r, 203r, 199v, 74r, 77v, 166v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 231v, 131r, 142v en 143v, 36v en 112v, 86r, 251r, 248r, 112r, 116v-117r, 211v.

90 Voorbeelden hiervan zijn het 'hof ten Polre', het 'Bierhuis' te Oostkamp, het 'goed van Zotschore' en het 'goed te Helfmoortele'. Het beste voorbeeld is misschien wel het kasteel van Maldegem, dat 'te Resinghe' werd genoemd. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 59r, 205av, 202r-v, 197r en 212 v. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 59r, 190r, 194r, 205v en 210v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), resp. f. 91v, 238r, 243v, 257r en 265r.

91 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 138-145 (*Familienaamgeving*) en A. JANSE, *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de middeleeuwen*, Hilversum, 2001, p. 244-252 (*Naamgeving – toenames en familienamen*). Hierbij dient opgemerkt dat deze geslachtsnaam geenszins in steen gebeiteld stond en aan veranderingen kon onderhevig zijn. Zie hiervoor de relevante passages.

nen veronderstellen dat de familie ook in dit geval haar geslachtsnaam ontleende aan het (oorspronkelijke) belangrijkste leengoed in haar bezit, dat ook het belangrijkste leengoed in die parochie vormde. In dat geval zou het microtoponiem van de site ontleend zijn aan de parochie, en de geslachtsnaam van de familie verwees dus zowel naar de site als naar de parochie. In beide gevallen is enige voorzichtigheid geboden, omdat de samenstelling van de Vlaamse adel tussen 1200 en 1350 nog enigszins troebel is en allesbehalve op punt staat.

In enkele zeldzame gevallen blijkt het omgekeerde waar te zijn, d.w.z. dat een leenhouder zijn naam gegeven heeft aan een leengoed, dat vervolgens tot een microtoponiem is geworden. In de meeste van deze gevallen kan dit herleid worden doordat deze leenhouder in belangrijke mate verantwoordelijk is voor het belang en aanzien van de site in kwestie. Het beste voorbeeld hiervan is misschien wel 's heer Boudewijnsburg, dat de tweede helft van de 14de eeuw werd samengesteld door de rijke Brugse poorter Boudewijn de Vos uit vrij-eigen percelen, tot één stuk werd samengebracht en vervolgens als leen aan de Brugse Burg opgedragen.⁹² Ook 'Dierics Vos Wal' en 'Lambrecht Buts Wal' ontleenden hun naam aan één van de oorspronkelijke leenhouders, en bleven gedurende de volledige periode als dusdanig bekend staan.⁹³ Dit was ook het geval met 'Kalkaerts' of 'Kalkers leen'.⁹⁴ Tegen het begin van de 16de eeuw stonden deze leengoederen nog steeds onder dat microtoponiem bekend, hoewel het leengoed in elk van deze drie gevallen al vele generaties lang niet meer aan leenhouders met die geslachtsnaam had toebehoord. Een laatste voorbeeld betreft een leengoed dat tot en met het register van 1468 bekend stond als het 'hof ter Lo(o)', maar in het register van 1501 het 'goed van Bouchoutte' wordt genoemd – nota bene verwijzend naar een leenhouder die het leen omstreeks 1384 had bezeten maar wier fa-

92 Zie hierover J. SABBE, 'Het ontstaan van het Leenhof 's Heer Boudewijnsburg en de Brugse poortersfamilie De Vos', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (1968), p. 212-217.

93 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 100r-v en 67v. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 83v en 59r.

94 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 77r. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 129v-130r.

milie al van vóór 1435 niet meer met de site was geassocieerd.⁹⁵ Ook bij de interpretatie van microtoponiemen moet men dus steeds enige voorzichtigheid betrachten. Hoewel deze microtoponiemen in vele gevallen gekoppeld kunnen worden aan de geslachtsnaam van (adellijke) families (waarvan we veronderstellen dat ze hun geslachtsnaam m.a.w. aan het microtoponiem ontleenden), stond dit microtoponiem niet noodzakelijk in steen gebeiteld. In het geval dat het microtoponiem niet alleen gekoppeld kan worden aan een adellijke familie, maar bovendien verwijst naar het toponiëm van de parochie kan dit een indicatie zijn voor het (relatieve) belang van deze sites (bijvoorbeeld in het geval van het 'hof van Varsenare') maar dit is niet bij elk toponiëm even duidelijk.

SOCIALE BETEKENIS VAN KASTELEN EN WALsites VOOR DE ADEL

Door de vermeldingen van *structuren* en *toponiemen* te combineren bekomen we een lijst van meer dan 150 sites die tussen 1365 en 1501 afhingen van de Burg van Brugge. Dit vormde een niet onaanzienlijke minderheid van de lenen die rechtstreeks van dit leenhof afhingen: zo waren er in 1330 zo'n 553 lenen die van de Burg afhingen, tegenover 734 in 1501.⁹⁶ Op basis van de leenregisters van de Burg van Brugge is het niet mogelijk om een betekenisvol onderscheid te maken tussen de kastelen enerzijds en de walsites anderzijds. De gehanteerde terminologie blijkt te weinig specifiek. Gezien de huidige fragmentarische staat van het onderzoek is het vaak moeilijk om van elke site een juiste inschatting te maken. Niettemin blijft het noodzakelijk om deze sites in hun historische context te plaatsen, ook al kunnen we geen valabel onderscheid maken tussen de verschillende typologische verschijningsvormen. Omdat zowel het kasteel als de walsite een aantal gemeenschappelijke functies uitoefenden – er waren natuurlijk ook (niet onbelangrijke) verschillen, en de verhouding tussen elk van deze functies kon sterk verschillen – hebben we er voorlopig van afge-

95 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 15v-16r. Voor de oudere optekeningen, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 17v-18r en RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 34r-v. Reeds in het register 1435 was dit leengoed in handen van (een) Jan van de Walle, en blijkt het register van 1501 was dit nog steeds in handen van diezelfde familie.

96 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 200. De cijfers zijn afkomstig van lic.-hist. L. Janssens.

zien om een verdere onderverdeling te maken van deze meer dan 150 sites. Een dergelijke typologische onderverdeling is noodzakelijk en zou ongetwijfeld interessante perspectieven openen, maar tegelijkertijd zou de fragmentarische staat van het onderzoek het gevaar op vertekening té groot maken. De toewijzing aan één van de categorieën (kasteel of walsite) kan voor een beperkt aantal sites wel gemaakt worden, maar zou voor het overgrote merendeel tentatief blijven en naar onze mening dus weinig zinvol zijn. In de toekomst willen we een dergelijke classificatie wel nastreven.

Omwille hiervan hebben we ervoor gekozen om de meer dan 150 sites in één (onderzoeks-)populatie onder te brengen, en deze populatie als geheel aan een kwantitatief onderzoek te onderwerpen. De hieruit bekomen kwantitatieve resultaten vertellen ons dus iets over de volledige populatie, en zijn niet noodzakelijk representatief voor elk van de beide categorieën afzonderlijk. We veronderstellen daarentegen dat zich voor elk van deze categorieën betekenisvolle verschillen zouden aftekenen, die door dit algemeen perspectief niet onderkend worden. We verkiezen echter om iets zinvol te zeggen over de volledige populatie dan hypothetische uitspraken te doen op basis van tentatieve toewijzingen.

Laten we de hypothese toetsen dat tijdens de late middeleeuwen vele lenen in handen kwamen van niet-edelen, maar dat edelen sterk beslag bleven leggen op de belangrijkste lenen, waarbij ze bij uitstek grootgrondbezitters zouden zijn gebleven.⁹⁷ Om naar de sociale betekenis van de meer dan 150 sites uit onze populatie te peilen zijn er een viertal elementen die ons hier van dienst kunnen zijn: de *status van de leenhouder*, de *oppervlakte van het leengoed*,

97 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, p. 120. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel', p. 23-25. Zie ook R. CASTELAIN, 'Enkele heerlijkheden te Waregem en hun feudale structuren in de 15de en 16de eeuw', in: *Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"*, 2 (1947), p. 47-49 die stelt dat 'vrijwel alle belangrijke leenhoven – zowel wat oppervlakte als wat rechtsmacht betreft – toe[behoren] aan edellieden. [...] Op het 2de plan kwam de burgerij, die het met lenen moest stellen – meestal kleinere goederen, juridisch afhankelijk van de bovenvermelde heren [...]. Alhoewel reeds verscheidene burgers lenen en zelfs heerlijkheden bezaten in de 15de en 16de eeuw, toch bleef de adel de grootgrondbezitter bij uitstek.' Zie ook IDEM, 'De baronie van Pamele, Maerke en Ronne, 16^e eeuw. Feodale structuren', in: *Handelingen van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 18 (1975-1976), p. 53.

het aantal achterlenen en de (*heerlijke*) rechten die bij de site hoorden. Er zijn weliswaar nog andere elementen denkbaar (zoals bv. de *militaire dienstplicht*), maar we weerhouden hier enkel de voor naamste.⁹⁸ We benadrukken nogmaals dat het weinig zin heeft om een absolute of hiërarchische classificatie na te streven op basis waarvan men een omgekeerde categorisering zou kunnen toepassen – i.e. vanuit de overweging dat de kastelen de sites zouden zijn die in leen gehouden worden door edelen, de grootste oppervlakte hadden, over het meeste achterlenen beschikten en steevast met heerlijkheden konden geassocieerd worden – omdat de correlatie tussen de hier onderscheiden elementen en de typologische verschijningsvorm van de site niet absoluut is, maar slechts relatief. Niettemin kunnen we op basis van dit kwantitatief onderzoek een aantal algemene krachtlijnen onderscheiden voor de ganse populatie. Hiertoe hebben we 145 van de (voorlopig) 157 door ons onderscheiden sites bestudeerd. Deze selectie is gebaseerd op de overweging dat niet elke site in elk leenregister wordt weerhouden. Om in de toekomst een vergelijking over de tijd heen te kunnen opstellen, was het noodzakelijk dat de door ons bestudeerde sites in minstens drie peiljaren (1435, 1468 en 1501) voorkwamen. Met dit in het achterhoofd hebben we uiteindelijk twaalf sites niet weerhouden voor de kwantitatieve studie omdat ze maar in één of twee van de drie peiljaren voorkomen.⁹⁹ Het hiernavolgend kwantitatieve onderzoek is uitsluitend gebaseerd op het register van 1501, omdat dit het meest gedetailleerd is en omdat we deze studie in omvang wilden beperken. Men kan de hiernavolgende gedachtingang immers voor elk leenregister opstellen, waarbij zich kleine doch betekenisvolle verschillen zouden voordoen.

Een eerste element van belang voor het reconstrueren van de historische context is de *status van de leenhouder*. Onder deze status

98 In de praktijk bleek aan het begin van de zestiende eeuw aan een zeer klein aantal sites militaire dienstplicht toegeschreven te worden. Omgekeerd bleken ook aan lenen waar geen structuren of toponiemen werden vermeld dergelijke dienstplicht verbonden, waardoor het niet opportuun werd bevonden om dit in het onderzoek op te nemen.

99 De belangrijkste van deze elf sites is ongetwijfeld de heerlijkheid met het kasteel van Middelburg-in-Vlaanderen, dat pas na 1435 tot leen werd gemaakt. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 93r (optekening afgebroken) en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 63r-64r.

kunnen we zowel sociale status (adel of niet-adel) als politieke status (politieke activiteit) verstaan.¹⁰⁰ Hoewel er enkele deelstudies beschikbaar waren voor de late middeleeuwen, beperkte het enige algemene overzichtswerk over de Vlaamse adel zich tot voor kort tot de periode vóór 1300.¹⁰¹ Gelukkig is hier recent verandering in gekomen met de studie van F. Buylaert, die een overzichtswerk heeft opgesteld van de Vlaamse adel voor de periode 1350-1500.¹⁰² Dit overzichtswerk is ten dele gebaseerd op zgn. 'adelslijsten' voor het graafschap Vlaanderen, op basis waarvan de auteur een compendium heeft opgesteld van de Vlaamse adellijke families tijdens de late middeleeuwen.¹⁰³ Van dit werk hebben we gebruik gemaakt voor de kwantificering van de sociale status van de leenhouders, hierbij niet in het minst geholpen door de auteur zelf.¹⁰⁴ Op basis van de 145 sites die we hebben weerhouden voor ons kwantitatief onderzoek, bekomen we de volgende resultaten.

Status leenhouder	Aantal sites			Totaal
	=1	>1		
	1	2	3	
Adel	35	9	6	71
%	36,84%	69,23%	75%	48,97%
Onzeker	11	1	-	13
%	11,58%	7,69%	-	8,97%
Niet-adel	49	3	2	61

100 Er zijn uiteraard nog andere vormen van status voorhanden, zoals juridische status (poorter of vrijlaat) etc.

101 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*. Voor een deelstudie betreffende één adellijke familie (bestaande uit de hoofdtak en de zijtakken), zie bijv. J. VAN ACKER, 'De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk. Bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel na 1300', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nieuwe reeks, 54 (1988), p. 5-242.

102 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 532. Voor de uitgave van dit doctoraat, zie: F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010, p. 338.

103 F. BUYLAERT, J. DUMOLYN, P. DONCHE, E. BALTHAU en H. DOUXCHAMPS (red.); 'De adel ingelijst. "Adelslijsten" voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en de vijftiende eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 173 (2007), p. 47-187.

104 We wensen hier nogmaals F. Buylaert uitdrukkelijk te bedanken voor het beschikbaar stellen van zijn gegevens voor en zijn hulp bij ons onderzoek. Zonder dit onontbeerlijke werkinstrument en zijn hulpvaardigheid was deze studie niet mogelijk geweest.

%	51,58%	23,08%	25%	42,07%
Totaal	95	13	8	145

Tabel 3. Aantal sites en aandelen adel, overgangsfijuren en niet-adel, gebaseerd op het leenregister van 1501

Van de 145 weerhouden sites waren er 95 (65,52%) die door evenzoveel leenhouders in leen werden gehouden. Deze 95 sites werden dus gehouden door 95 leenhouders die één site in leen hielden. Een verdere 50 sites ($13 \times 2 + 8 \times 3$, dus 50 of 34,48% van het totaal) was in handen van 21 leenhouders. Er waren m.a.w. 50 sites in handen van 21 leenhouders die meer dan één site in leen hielden.

Globaal genomen liggen de verhoudingen tussen adel en niet-adel vrij dicht bij elkaar, met een licht voordeel voor de adel: van de 145 sites zijn er 71 (of 48,97%) in handen van de adel, tegenover 61 (of 42,07%) niet-edelen en 13 (8,97%) onzekere figuren (d.w.z. figuren waarvan we niet met zekerheid kunnen zeggen dat ze aan het begin van de 16de eeuw tot de adel behoorden, maar waar rond dezelfde tijd mensen met een gelijkklidende of misschien dezelfde geslachtsnaam veredelden). Bij de onderverdelingen zijn de verhoudingen scherper afgetekend. Van de 95 sites die in handen waren van een leenhouder die één site in leen hield, waren er 35 (of 36,84%) in handen van de adel, tegenover 49 (of 51,58%) niet-edelen. Van de 50 sites die in handen waren van de 21 leenhouders die meer dan één site in leen hielden, waren er 36 (of 72% van 50) in handen van de adel. Met andere woorden: bijna drie vierden van deze sites is in handen van de adel, tegenover iets meer dan een derde van de sites die kunnen toegeschreven worden aan een leenhouder die één site in leen houdt. Concreet impliceert dit dat bij de leenhouders die één site in leen houden de niet-edelen een iets groter aandeel vertegenwoordigen, en dat de adel een (veel) groter aandeel heeft bij de leenhouders die meer dan één site in leen hielden.

Dit is natuurlijk vrij abstract. Elke site wordt immers als één eenheid beschouwd met een gelijk 'gewicht', d.w.z. dat alle sites gelijkwaardig worden geacht. Factoren die van invloed zijn op het (relatieve) belang van de site, zoals de oppervlakte, het aantal achterlenen en de rechten die aan de site verbonden waren wor-

den hier niet beschouwd, terwijl deze wel degelijk van invloed zijn op de relatieve waarde (het 'gewicht') van de sites.

Eén van de belangrijkste elementen bij het bepalen van de (relatieve) sociale betekenis van elke site is de *oppervlakte van de site*. Aangezien de adellijke staat voornamelijk met de inkomsten uit het grootgrondbezit werd bekostigd, is het interessant om eens te kijken welke oppervlakte bij de sites hoorde, en wat de verhoudingen zijn tussen edellieden en niet-edellieden. Er zijn twee verschillende manieren om de onderlinge bezitsverhoudingen tussen adel en niet-adel te berekenen: op het niveau van de site, en op het niveau van de leenhouder. In de voorgaande paragraaf hebben we er reeds op gewezen dat de verhouding tussen de 145 sites uit onze populatie en de leenhouders niet steeds 1:1 bedraagt omdat er leenhouders zijn die meer dan één site in leen houden. Als we de bezitsverhoudingen berekenen op het niveau van de site, wordt elke site als één eenheid geteld (vast). In het geval dat meerdere sites door één leenhouder in één hand worden verenigd, wordt deze leenhouder dus meerdere malen geteld (variabel). Deze eerste manier van berekening laat toe na te gaan welke de oppervlakte is die hoorde bij elke site die in leen werd gehouden door edelen, onzekere figuren en niet-edelen. We kunnen de bezitsverhoudingen ook berekenen op het niveau van de leenhouder, d.w.z. dat de sites die in één hand verenigd zijn worden samengeteld (variabel) en de leenhouder als één eenheid wordt beschouwd (vast). Op basis van deze tweede berekening kunnen we vaststellen hoe groot de oppervlakte was die door een leenhouder uit één van de drie categorieën in leen werd gehouden, althans voor wat betreft de oppervlakte van de grond geassocieerd met een site. De oppervlakte die hier wordt vermeld is overgenomen uit de leenregisters, en slaat op het grondgebied dat rechtstreeks bij de site hoorde (het zgn. *fancier*). Een deel van de oorspronkelijke oppervlakte van het leen kon evenwel verder in leen worden uitgegeven, waardoor die opp. feitelijk aan dat leen werd onvreemd. De oppervlakte die werd ingenomen door achterlenen werd niet consequent vermeld, en hebben we hier ook niet weerhouden.¹⁰⁵ Voor de

¹⁰⁵ Deze oppervlakte kon vrij aanzienlijk zijn en soms groter zijn dan het eigenlijke fancier van dat leen. Zie ook voetnoot 116 van deze bijdrage.

omzetting van gemeten, lijnen en roeden maakten we gebruik van de volgende eenheden: 1 gemet = 3 lijnen = 300 roeden, waarbij 1 (Brugs) gemet gelijk is aan 4423,68m² of 0,44 ha.¹⁰⁶

We weten evenwel niet van alle 145 sites de juiste oppervlakte: van 2 sites weten we deze oppervlakte niet uit de leenregisters. Het gaat hier om de (grote) heerlijkheden Praet en Maldegem.¹⁰⁷ Hoewel we de oppervlakte van deze 2 sites bij benadering zouden kunnen berekenen op basis van gegevens uit andere bronnen en/of extrapolaties uit eerdere leenregisters, meenden we dat het correcter zou zijn om deze sites voor de berekening van de oppervlakte uit de populatie weg te laten. Niet alleen de oppervlakte van de site is van belang, maar uiteraard ook de manier waarop die oppervlakte gebruikt wordt. Helaas worden we hier zelden over geïnformeerd, waardoor het niet mogelijk is om het grondgebruik in de vergelijking op te nemen.¹⁰⁸

Status leenhouder	Totale oppervlakte (ha)
Adel	2438,89
%	69,20%
Onzeker	296,25
%	8,41%
Niet-adel	789,11
%	22,39%
Totaal	3524,24
%	100%

Tabel 4. Aandeel in de totale oppervlakte van adel, overgangsfiguren en niet-adel, gebaseerd op het leenregister van 1501

106 Zie hiervoor P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 82), Gent, 1984, p. 70.

107 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 199r en 212v.

108 Afen toe geeft men wel algemene omschrijvingen, die echter niet toelaten om het landgebruik nauwkeurig te reconstrueren. Van de heerlijkheid Lichtervelde, bijvoorbeeld, werd in het register van 1501 gezegd dat het 150 gemeten (=66,36 ha) groot was en dat die volledige oppervlakte bestond uit "busschen mersschen ende winnende lant [ende] eene groote quanteteyt van velde", maar daarbij wordt niet gespecificeerd hoe groot de oppervlakte was die werd ingenomen door elk van deze vormen van landgebruik, noch wordt vermeld welke gewassen geplant werden op het 'winnende lant' of wat de (jaarlijkse) opbrengst was. Zie SAB, Leenhof Brug Brugge, nr. 519 (1501), f. 211r-v.

Bij 143 van de 145 sites hoorde in totaal zo'n 3524,24 ha. Van deze oppervlakte was meer dan twee derden (69,20%) in handen van de adel, terwijl niet-edelen goed waren voor één vierde tot één vijfde van deze oppervlakte (22,39%). Als we in herinnering brengen dat edelen goed zijn voor net niet de helft (48,97%) van het totale aantal (145) sites en daarbij een licht overwicht vertegenwoordigen op de niet-edelen (42,07%) zijn de verhoudingen m.b.t. de oppervlakte die bij elke site hoorde veel scherper afgetekend. Edelen mogen dan een aandeel van 49% vertegenwoordigen in het totale aantal sites (145), maar zijn goed voor 69% van de totale oppervlakte die bij die sites (143) hoorde, terwijl niet-edelen goed waren voor 42% van het totale aantal sites (145) en maar voor 22% van de totale grondoppervlakte.¹⁰⁹

Deze aanzienlijke verschillen wijzen er mogelijk op dat edelen eerder met grote sites kunnen geassocieerd worden (d.w.z. met een grote oppervlakte) terwijl niet-edelen eerder met kleine(re) sites in verband kunnen worden gebracht (d.w.z. met een kleine(re) oppervlakte). Dit blijkt ook duidelijk wanneer we de gemiddelde oppervlaktes berekenen die bij de sites hoorden, en de gemiddelde oppervlakte die een leenhouder in leen hield (althans, wat betreft de oppervlakte die bij de sites hoorde).

Status leenhouder	Opp. per site	
	Gemiddelde (ha)	Mediaan (ha)
Adel	35,35	21,01
Onzeker	22,79	19,46
Niet-adel	12,94	9,73
Algemeen	24,65	14,64

Tabel 5. Gemiddelde oppervlakte en mediaan, per site, gebaseerd op het leenregister van 1501

Uit boven- en onderstaande tabellen blijkt dat bij één van de 143 sites gemiddeld 24,65 ha hoorde, en dat een leenhouder (ongeacht

109 Deze cijfers zijn nog vrij conservatief voor wat de adel betreft, omdat de (grote) heerlijkheden Maldegem en Praet, die beiden door edelen in leen werden gehouden, in deze cijfers niet zijn opgenomen. De heerlijkheid Praet zou bijvoorbeeld zo'n 197 bunder of 591 gemeten (261,44 ha) groot zijn geweest. Zie hiervoor A. VERHOUTSTRAETE en A. RYSERHOVE, *Leenroerig overzicht van Aalter en Knesselare*, Maldegem, 1965, p. 8-26.

zijn status) gemiddeld 30,38 ha in leen hield (tenminste, voor zover die oppervlakte bij de site werd gerekend). Wanneer we de status van de leenhouder beschouwen blijken deze cijfers aanzienlijk te verschillen van het (algemeen) gemiddelde: bij een site die door een edelman in leen werd gehouden hoorde gemiddeld een oppervlakte van 35,35 ha, tegenover een gemiddelde opp. van 12,94 ha bij een site die in handen was van een niet-edelman.

Status leenhouder	Opp. per leenhouder	
	Gemiddelde (ha)	Mediaan (ha)
Adel	49,77	31,85
Onzeker	24,19	22,12
Niet-adel	14,61	9,95
Algemeen	30,38	15,89

Tabel 6. Gemiddelde opp. en mediaan, per leenhouder, gebaseerd op het leenregister van 1501.

Een adellijke leenhouder bezat gemiddeld 49,77 ha (bij de site) tegenover 14,35 ha voor een niet-adellijke leenhouder. Dit geeft aan dat sites die door edelen in leen werden houden gemiddeld inderdaad over een (redelijk wat) grotere oppervlakte beschikten dan sites die door niet-edelen in leen werden gehouden. Hoewel het aandeel van edelen en niet-edelen vrij dicht bij elkaar ligt wat betreft het totale aantal sites (resp. 48,97% en 42,02%) beschikten de edelen niet alleen over meer dan 2/3 van de totale opp. (tegenover 1/4 à 1/5 voor niet edelen) maar doorgaans ook over een gemiddeld grotere oppervlakte per site dan niet-edelen.

Gemiddelden zeggen natuurlijk niet zoveel. We duiden deze algemene cijfers door ze op te delen in verschillende categorieën naargelang de grootte van de sites. Als basis voor deze onderverdeling nemen we de categorisering in kleingrondbezit (0-10 ha), middelgroot grondbezit (10-25 ha) en grootgrondbezit (25+ ha) zoals dit voorgesteld is door P. Vandewalle voor Veurne-ambacht tijdens de vroegmoderne tijden.¹¹⁰ Deze categorieën zijn aangepast en verfijnd door T. Soens voor zijn onderzoek naar de bezitsver-

110 P. VANDEWALLE, *De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne (1550-1645)*, Brussel, 1986, p. 415, in het bijzonder p. 120-121.

houdingen in de kustvlakte tussen 1280 en 1580, door de categorie kleingrondbezit (0-10 ha) te herleiden tot beperkt grondbezit (0-5 ha) en kleingrondbezit (5-10 ha).¹¹¹ Omdat een vierde van de 143 sites die voor dit onderdeel worden bestudeerd binnen de laatste categorie valt, nl. deze van het grootgrondbezit (25+ha) hebben we deze nog verder willen verfijnen door er de categorieën, 25-50 ha, 50-100 ha en 100+ha aan toe te voegen. Deze laatste opdelingen zijn grotendeels arbitrair, maar hebben het voordeel dat ze het beeld wat betreft de laatste categorie (25+ ha) scherper stellen. De laatste categorie (100+ ha) werd wenselijk geacht vanwege de aanzienlijke oppervlakte van enkele heerlijkheden die het algemeen beeld kunnen vertekenen.¹¹²

Status leenhouder	Oppervlakte per site					
	0-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100+
Adel	6	12	21	16	10	4
%	33,33%	35,29%	42%	64%	71,43%	100%
%	34,61%		"	73,17%		
Onzeker	-	3	6	3	1	-
%	-	8,82%	17,65%	12%	7,14%	-
%	5,77%		"	9,76%		
Niet-adel	12	19	23	6	1	-
%	66,67%	55,88%	46%	24%	7,14%	-
%	59,61%		"	17,07%		
Totaal (sites)	18	34	50	25	12	4

Tabel 7. Oppervlakte van het foncier van 143 sites, gebaseerd op het leenregister van 1501

Iets meer dan een derde (18+34 of 36,36%) van het totale aantal sites (143) bemat een oppervlakte kleiner dan 10 ha. Nog iets meer dan een derde (34,97%) kan onder de noemer middelgroot grond-

111 T. SOENS, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, Gent, 2009, p. 359, in het bijzonder p. 73-74.

112 Zo was de heerlijkheid Assebroek 483 gemeten, 2 lijnen en 79 roeden groot (of 214,08 ha) en bemat de heerlijkheid Oostkamp niet minder dan 700 gemeten (of 309,66 ha). Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 195r-196v en 204r. Ook de reeds eerder vermelde heerlijkheden Praet en Maldegem – waarvan de grootte ons niet werd meegedeeld in het register – vallen binnen deze categorie.

bezit worden geplaatst, en iets meer dan een vierde (25+12+4 of 28,67%) valt onder grootgrondbezit. Er zijn twee duidelijke tendensen merkbaar naarmate de oppervlakte van de site toeneemt: het groeiend aandeel van de adel en het dalend aandeel van de niet-adel. Wat het kleingrondbezit betreft (< 10ha) zijn de niet-edelen duidelijk in de meerderheid t.o.v. de edelen. Van de sites kleiner dan 10 ha is 34,61% in handen van de adel, terwijl 59,61% kan toegeschreven worden aan niet-edelen. Bij de categorie middelgroot grondbezit (10-25 ha) zijn de verhoudingen tussen beide ongeveer gelijk, met een licht voordeel voor de niet-adel (42% adel tegenover 46% niet-adel). In de categorie grootgrondbezit (> 25 ha) valt het overwicht van de adel t.o.v. de niet-adel duidelijk op. De adel is goed voor zowat drie vierden van deze categorie (73,17%), tegenover minder dan een vijfde voor de niet-adel (17,07%). Het klopt dus dat edelen eerder met de grote(re) sites (> 25 ha) kunnen geassocieerd worden en dat niet-edelen eerder de kleine(re) sites (> 10 ha) voor hun rekening namen. In de categorie middelgroot grondbezit zijn de verhoudingen vrijwel gelijk. Men mag deze tendensen echter niet overschatten: 25,09% of één vierde van alle sites die hier in adellijke handen waren vielen nog steeds onder de noemer klein grondbezit (0-10 ha), terwijl 'maar' 43,48% van de sites (25+ ha) die door edelen in leen werden gehouden tot het grootgrondbezit mogen gerekend worden. Omgekeerd viel 50,82% van de sites die gehouden werden door niet-edelen onder de noemer klein grondbezit (0-10 ha) en maar 11,48% kon tot het grootgrondbezit (25+ ha) worden gerekend.

Deze cijfers zijn gebaseerd op een berekening die elke site als één eenheid beschouwt (vast) terwijl de leenhouder als variabele wordt gebruikt. Bovenstaande cijfers vertellen ons dus iets over de oppervlakte die bij elke site hoorde, afhankelijk van wie de site in leen hield (adel of niet-adel). Laat ons vervolgens eens berekenen wat de oppervlakte is die elke leenhouder in leen hield, afhankelijk van zijn status, waarbij de site als variabele wordt beschouwd (bij de leenhouders die meer dan één site in leen hielden wordt de oppervlakte dus samengeteld).

Status leenhouder	Oppervlakte per leenhouder					
	0-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100+
Adel	3	8	13	7	11	7
%	21,43%	29,63%	37,14%	41,18%	73,33%	100%
%	26,83%		"	64,10%		
Onzeker	-	3	5	3	1	-
%	-	11,11%	14,29%	17,65%	6,67%	-
%	7,32%		"	10,26%		
Niet-adel	11	16	17	7	3	-
%	78,57%	59,26%	48,57%	41,18%	20%	-
%	65,85%		"	25,64%		
Totaal	14	27	35	17	15	7

Tabel 8. Oppervlakte die elke leenhouder in leen houdt, gebaseerd op 143 sites uit het leenregister van 1501

Hier doen zich ongeveer dezelfde tendensen voor als in de voorgaande tabel: naarmate de oppervlakte die in leen wordt gehouden toeneemt, stijgt het aandeel van de adel en daalt het aandeel van de niet-adel. In de categorie kleingrondbezit (< 10 ha) hebben de niet-edelen opnieuw een duidelijk overwicht (65,85%), en ditmaal ook een redelijk overwicht (48,57%) in de categorie middelgroot grondbezit (10-25 ha). De adel heeft respectievelijk 26,83% van de opp. van de sites die met kleingrondbezit geassocieerd kunnen worden in handen, en 37,14% van het middelgroot grondbezit. In de categorie grootgrondbezit zijn de aandelen van de adel en de niet-adel ongeveer vergelijkbaar voor wat betreft de oppervlakte tussen 25 en 50 ha (beiden 41,18%), maar vanaf 50+ ha valt opnieuw de dominantie van de adel op. In het algemeen heeft de adel voor de volledige categorie grootgrondbezit (> 25 ha) 64,10% van de sites die hiermee worden geassocieerd in handen, tegenover 25,64% niet-edelen.

De verschillen tussen edelen en niet-edelen zijn hier minder uitgesproken dan bij de eerste tabel, maar nog steeds duidelijk merkbaar. De niet-edelen hebben over het algemeen een minder uitgebreid grondbezit dan de edelen: 50,91% van de niet-adellijke leenhouders bezit een oppervlakte die kleiner is dan 10 ha, tegenover 22,45% van de adellijke bezitters. Omgekeerd bezit 51,02% van de adellijke bezitters een oppervlakte van meer dan 25 ha,

terwijl de niet-adellijke bezitters in die categorie (25+ ha) slechts 16,36% uitmaken. Hieruit besluiten we, weliswaar met enig voorbehoud, dat edelen eerder met grotere sites kunnen geassocieerd worden, en niet-edelen eerder met kleingrondbezit. Deze tendensen zijn echter niet absoluut.

Een ander waardevol element is het *aantal achterlenen* dat bij een site hoorde. Ook dit kan een (indirecte) indicatie zijn voor de (relatieve) sociale betekenis van een bepaalde site, zij het dat dit veel moeilijker te kwantificeren valt dan de vorige elementen (status en oppervlakte).¹¹³ Van de 145 sites die we hebben onderzocht, waren er 65 waar geen achterlenen aan verbonden waren, of waar we geen weet van hebben (er worden m.a.w. geen achterlenen vermeld).¹¹⁴ Van de overige 80 sites werden in totaal 2449 (!) achterlenen gehouden. De waarde en betekenis van deze achterlenen kon aanzienlijk verschillen en is allesbehalve eenvoudig vast te stellen. We hebben er eerder reeds op gewezen dat een heerlijkheid gerust een achterleen kon zijn.¹¹⁵ Verder worden we zelden ingelicht over de oppervlakte die deze achterlenen bestreken. In sommige gevallen kon deze gerust groter zijn dan de oppervlakte die rechtstreeks bij de site in kwestie hoorde.¹¹⁶

113 Zo hoorden bij het kasteel van Gistel 139 achterlenen, bij de heerlijkheid Vladslø (met het kasteel ter Heyde) 124. Van de heerlijkheid Maldegem hingen 131 achterlenen af, bij de heerlijkheid Merkem vinden we 119 achterlenen terug. De heerlijkheid Corvere (Woumen) had 136 achterlenen, het Zuidhof te Koekelare (met de heerlijkheid Pereboom in Kortemark) 69, het Oosthof te Koekelare 120. Bij het 'hof van Straten' te Varsenare hoorden 75 achterlenen, bij het 'Burggravensteen' te Cadzand niet minder dan 141. Bij het kasteel van Dudzele hoorden 72 achterlenen, het 'hof ter Beerst' had er 127, 'Kalkaerts leen' te Leffinge 80. Ook hier weer moet enig voorbehoud gemaakt worden tegen een al te absolute hiërarchische interpretatie: bij de heerlijkheid en het kasteel van Oostkamp, één van de grootste heerlijkheden uit onze onderzoekspopulatie, hoorden 'maar' 18 achterlenen. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 175v, 148r-v, 212v, 156r, 156v-157r, 168r-v, 168v, 191r, 51v-52v, 90r, 148v, 186r en 204r.

114 Bij twee sites worden in het register van 1501 geen of een onbepaald aantal achterlenen vermeld, daar waar dit in 1468 voor deze sites nog wel het geval is. Het gaat hier om het *hof ter Kalvekete* in Westkapelle (48 achterlenen) en het hof van *Meetkerke* in Meetkerke (15 achterlenen). Aangezien beide sites in het register van 1501 in handen waren van edelen mag men het cijfer voor deze categorie gerust conservatief noemen.

115 Cfr. de heerlijkheid Tillegem, bij Brugge. Deze vormde een achterleen van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper, die op haar beurt van de Zale van Ieper afhing. Tillegem komt dus niet voor in de leenregisters van de Burg van Brugge.

116 Volgens het register van 1435 bezat Hector van Vlaanderen een leengoed in de parochie Schoondijke met een oppervlakte van 32 gemeten (14,16 ha). Van dit leen-

Status leenhouder	Totaal aantal achterlenen
Adel	1671
%	68,23%
Onzeker	442
%	18,05%
Niet-Adel	336
%	13,72%
Totaal	2449

Tabel 9. Totaal aantal achterlenen, gehouden van 80/145 sites.
Gebaseerd op het register van 1501

Hieruit blijkt dat meer dan twee derden van het totale aantal achterlenen (68,23%) opnieuw aan edellieden kan toegeschreven worden. Niet-edelen blijken goed voor nog geen 14% van het totale aantal, of iets meer dan een achtste. M.a.w.: van de 2449 achterlenen hield 68,23% van de achterleenhouders hun leen van een edelman, tegenover 13,72% van de achterleenhouders die hun leen hielden van een niet-edelman.

Het kwantificeren van achterlenen is allesbehalve een eenvoudige zaak, zelfs indien we de relatieve waarde van het achterleen buiten beschouwing laten en elk achterleen als één eenheid beschouwen. Er bestaat geen enkele rationele basis waarop een onderverdeling, die het aantal achterlenen per site analyseert, kan worden gefundeerd. Daarom hebben we hier geopteerd voor arbitraire onderverdelingen: geen achterlenen (0), weinig achterlenen (0-5, 5-10), een respectabel aantal achterlenen (10-25), redelijk wat achterlenen (25-50) en veel achterlenen (50+). Zoals gezegd heeft deze onderverdeling geen enkele rationele basis en de aldus verkregen resultaten moeten dan ook met enig voorbehoud worden geïnterpreteerd. Niettemin stelt deze onderverdeling ons in staat om (bij benadering) enig licht te werpen op de onderlinge verhoudingen.

goed waren 51 achterlenen afhankelijk, die samen een oppervlakte van 242 gemeten (107,05 ha) besloegen. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 37r. Datzelfde leenregister beschrijft een leen in Cadzand, gehouden door Adriaan van Reimerswale, dat 72 gemeten 1 lijn en 83 roeden groot is (32,12 ha) en waarvan de achterlenen (een onbepaald aantal) zich over niet minder dan 400 gemeten (176,95 ha) uitstrekten. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518, f. 48r.

Status leenhouder	Aantal achterlenen per site					
	0	0-5	5-10	10-25	25-50	50+
1501	0	0-5	5-10	10-25	25-50	50+
Adel	33	8	3	7	7	13
%	50,77%	38,10%	17,65%	46,67%	70%	76,47%
%	"	28,95%		"	74,07%	
Onzeker	4	1	2	3	-	3
%	6,15%	4,76%	11,76%	20%	-	17,65%
%	"	7,89%		"	11,11%	
Niet-adel	28	12	12	5	3	1
%	43,08%	57,14%	70,59%	33,33%	30%	5,88%
%	"	63,16%		"	14,81%	
Totaal	65	21	17	15	10	17

Tabel 10. Aantal achterlenen, onderverdeeld per categorie.
Gebaseerd op het register van 1501

Zoals gezegd zijn er 65 sites (van de 145) of 44,83% waar geen achterlenen aan verbonden zijn. De verhoudingen tussen adel en niet-adel liggen hier vrij dicht bij elkaar: 50,77% van de sites zonder achterlenen is in handen van de adel, tegenover 43,08% voor de niet-adel. Bij de sites met weinig achterlenen (0-5 en 5-10) vertegenwoordigen de niet-edelen opnieuw een overwicht (63,16%) t.o.v. de edelen (28,95%). Bij 10-25 achterlenen is het aandeel van de edelen (46,67%) hoger dan dat van de niet-edelen (33,33%). Vanaf 25 achterlenen bemerken we opnieuw de zeer sterke aanwezigheid van de edelen (74,07%), terwijl het aandeel van de niet-edelen verder verzwakt (14,81%). Sites met vrij veel achterlenen (25+) zijn dus vaak in handen van edelen. Dit moet evenwel genuanceerd worden, want voor de kleinste categorieën (0 en 0-5) liggen de verhoudingen niet zo heel ver uit elkaar. Edelen hadden dus niet alleen een (relatief) overwicht wat betreft de grote(re) sites (althans wat oppervlakte betreft), maar ook ten aanzien van de sites met de meeste achterlenen.

Als laatste element van belang onderscheiden we de (*heerlijke*) *rechten*. Er kunnen heel wat van deze rechten worden onderscheiden.¹¹⁷

117 Voor een overzicht van de verschillende (soorten) rechten die in leen kunnen worden gehouden, zie R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 219-264. Zie ook A. JANSE, *Ridderschap in Holland*, p. 146-155.

De belangrijkste zijn de justitiële rechten, d.w.z. deze die juridische rechtsmacht aan de bezitter verlenen. Hierbij onderscheiden we eerst en vooral de heerlijkheden, maar ook aan bepaalde ambtslenen waren justitiële rechten verbonden, echter zonder dat dit een heerlijkheid *strictu sensu* vormde. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het recht om een amman of schout voor een bepaald gebied te benoemen.¹¹⁸ Verder, en apart van de justitiële rechten, kunnen nog heel wat andere rechten van vooral economische aard worden onderscheiden: het visrecht binnen een bepaald gebied, het vogelrecht, het recht op patrijzen, het recht om zwanen te houden en het (molen)recht dat de inwoners van een bepaald gebied verplichtte hun graan op de molen van de bezitter van het (molen)recht te (laten) malen.¹¹⁹ Het tolrecht was een belangrijk recht voor edelen (omdat zij hier inkomsten aan ontleenden) maar in de praktijk blijken de meeste tolrechten niet aan sites gekoppeld.¹²⁰ Deze

118 Voor het belang van heerlijkheden voor de adel, zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation'. Over ammans en schouten, zie A.F.C. KOCH, 'De ambtenaren in Vlaanderen in de middeleeuwen', in: A.F.C. KOCH en J. KRUISHEER. (red.), *Tussen Vlaanderen en Saksen: uit de verspreide geschiedkundige geschriften van A.F.C. Koch (1923-1990)*, Hilversum, 1992, p. 80-106.

119 Het economisch belang van dergelijke rechten is niet altijd even makkelijk te peilen. Zie E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, p. 453, 474. Voor het (ban)molenrecht, zie *ibid.*, p. 455-470. Van de vijf hier weerhouden molenrechten waren er vier van *vrije molage*, wat inhield dat de inwoners van het gebied waarvoor de *vrije molage* gold niet enkel verplicht waren hun graan op de molen van de heer te laten malen, maar er bovendien geen graan van buitenaf zonder zijn toestemming mocht worden ingevoerd. Dit was het geval met de molenrechten die behoorden tot de heerlijkheden Assebroek, Lichtervelde, Maldegem en bij het kasteel van Uitkerke, dat de *vrije molage* in Blankenberge bezat. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 195r-196v, 211r-v, 212v en 103r. Een heikel punt is natuurlijk de mate waarin deze rechten theoretisch waren dan wel in de praktijk toegepast werden. Enkel van de *vrije molage* te Blankenberge weten we dat ze in praktijk gebracht werd, omdat er verzet tegen ontstond bij de excessieve molenrechten die de heer van Uitkerke eiste. Zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, p. 270.

Twee van deze molenrechten (waaronder het enige dat niet uit de *vrije molage* bestond) hadden bovendien het *windrecht*, wat impliceerde dat men na toelating van de heer (mits betaling) een molen mocht oprichten binnen diens gebied. Dit is het geval met de heerlijkheden Assebroek en te Walle in Beernem. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 195r-196v en 202v-203r.

120 Voor de betekenis van tollens voor de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel, zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, p. 263-274. Zie ook E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, p. 453. Over het tolrecht te Brugge, zie G. RENSON, 'Het tolrecht te Brugge tot de jaren 1500', in: *Miscellanea J. Gessler*, vol. 1, Deurne, 1948, p. 1044-1060. Een aantal invloedrijke

(vnl. economische) rechten zijn van de justitiële rechten te onderscheiden, omdat ze de bezitter of leenhouder geen rechtsmacht verschafte en dus ook minder prestigieus waren.

De meeste van deze niet-justitiële rechten zijn eerder moeilijk te kwantificeren, niet enkel omdat ze niet steeds (even duidelijk) worden vermeld, maar ook (en des te meer) omdat zelfs als ze worden weerhouden, er een groot verschil is wat de invulling ervan betreft. Het hoeft geen betoog dat het visrecht binnen een niet nader bepaald ambacht, dat heel wat parochies omvatte, heel wat lucratiever was dan het visrecht dat zich uitstreckte over een tiental meters in een lokale waterloop. Echt gefundeerde statistische uitspraken kunnen we hier dus niet over doen. We hebben ze echter wel weerhouden, omdat de meeste van deze rechten in de praktijk gekoppeld blijken aan sites die ook over juridische rechtsmacht beschikten (heerlijkheden of ambtslenen). Ook het recht om zwanen te houden hebben we hier weerhouden, omdat dit wel degelijk als prestigieus werd ervaren.¹²¹ Het dient echter benadrukt dat het hier steeds een selectie aan rechten betreft, want zeker niet elk van deze rechten was aan een site verbonden.

Bij een recente peiling zijn in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen tussen de 40 en 60 heerlijkheden geattesteerd.¹²² Niet elk van deze heerlijkheden werd direct van de Brugse Burg in leen gehouden.¹²³ Voor een vijftiwintigtal heerlijkheden is dat wel het

adellijke geslachten dankten hun opkomst, rijkdom en invloed niet in het minst aan lucratieve tollens, bv. de familie van Gistel (Grote Tol van Brugge), de familie van Gruuthuse (gruutrecht in Brugge en het Vrije), de baronnen van Pamele (tolrecht op de Speie). Zie hiervoor de analyse van F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, in het bijzonder p. 271. Bij het kasteel van Gistel hoorde de tol in Gistel en Gistel-ambacht (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 175v). Bij de heerlijkheden Maldegem en Pereboom in Kortemark hoorde de tol binnen die respectieve heerlijkheden (*ibid.*, f. 202v en 168r-v). De heer van Assebroek had recht op de derde penning van het "calsijde ghelde" die geheven werd op de (geladen) wagens die Brugge binnenreden via de Gent- en Katelijnepoort (*ibid.*, f. 195r-196v).

121 Zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 10. Dit werd reeds geciteerd bij R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 255.

122 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 17-18. Een (verouderd) overzicht van de heerlijkheden vindt men ook bij E. VAN DEN BUSSCHE, 'Les seigneuries de la cour féodale du Bourg de Bruges', in: *La Flandre*, 16 (1885), p. 57-76.

123 De heerlijkheid Tillegem, gelegen in de buurt van Brugge, was bijvoorbeeld een achterleen van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper. Cfr. J. DE SMET, 'De verkoop

geval. Die heerlijkheden die verbonden waren aan een site hebben we hier weerhouden. Een klein aantal (tussen de 5 en 10) hebben we niet weerhouden omdat we ze noch aan structuren, noch aan microtoponiemen kunnen koppelen.¹²⁴ Hoewel dat wel degelijk relevant is voor de invulling van de justitiële rechtsmacht hebben we hier de verschillende soorten rechtsmacht (laag, middel, hoog) niet in rekening gebracht omdat dit niet altijd duidelijk wordt omschreven in de registers. In de praktijk blijken redelijk wat van de bezitters van deze heerlijkheden te beweren dat ze de hoge rechtsmacht hebben, hetgeen natuurlijk niet noodzakelijk een volledig accurate weerspiegeling is van de werkelijkheid. Naast de heerlijkheden waren er zeven sites (negen met de heerlijkheden erbij) waar een ambtsleen, in de vorm van een ammanie (het recht om een amman te benoemen) voor één of meerdere ambachten aan was verbonden.¹²⁵ We hebben deze rechten, samen met de niet-

van de Heerlijkheid Tillegem in 1285', in: *Brugs Ommeland*, 2 (1965), p. 66 en IDEM, 'Twee akten over de verkoop van de heerlijkheid Tillegem 1285', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (1968), p. 204-212.

124 Een voorbeeld van een heerlijkheid die we niet hebben weerhouden is de heerlijkheid St.-Joris-ten-Distele, die volgens het leenregister van 1501 in leen werd gehouden door mer Jan de Baenst, heer van St.-Joris. Deze was ook heer van de heerlijkheden Zotschore en Ter Walle in Beernem, en in die hoedanigheid hebben we hem wel (tweemaal) weerhouden. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 203v, 202r-v en 202v-203r. Een ander voorbeeld is de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen, die in 1468 en 1501 voorkomt, maar niet in 1435. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 93r (optekening afgebroken) en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 63r-64r.

125 In het leenregister van 1501 vinden we de volgende terug: bij de heerlijkheid Oostkamp hoorde de ammanie van het ambacht, bij de heerlijkheid Maldegem hoorde de ammanie van dat ambacht. De ammanie van Varsenare hoorde bij het 'hof van Straten' in die parochie, de ammanieën van Straten en Houtave hoorden dan weer bij het 'goed van Straten' te Straten. De ammanie van Meetkerke hoorde bij het 'hof van Meetkerke', de ammanie van Esen en Zarren hoorde bij een site in de parochie Esen. De ammanie van Zedelgem hoorde bij het 'hof van Zedelgem', terwijl bij het 'hof van Uitkerke' de ammanie van Uitkerke ambacht hoorde, alsook het schoutdom van Blankenberge. De ammanie bij Dudzele hoorde niet bij het kasteel van Dudzele, maar wel bij een andere site in die parochie. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 204r, 212v, 191r, 193r, 155av-156r, 161r, 186r, 103r, 93r. Tot en met 1468 was de ammanie van 's Heer Woutermansambacht bovendien verbonden aan het stamgoed van de familie 'van Gent' in dat ambacht. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 167v-168r. De ammanieën van de meeste andere ambachten werden ook in leen gehouden, maar deze waren niet aan sites gekoppeld. Het valt op dat elk van de hier vermelde ammanieën gekoppeld was aan het stamgoed van een adellijke familie, hetgeen suggereert dat ze dit recht op een bepaald tijdstip verworven of gekregen hebben en er misschien (deels) hun adellijke status

justitiële rechten in onderstaande tabel weerhouden. De letters H en A staan respectievelijk voor 'heerlijkheid' en 'ammanie'. M staat voor molenrecht, Vi voor Visrecht en Vo voor vogelrecht. P staat voor patrijsrecht, en Z voor zwaanrecht. Tol staat uiteraard voor tol. We benadrukken nogmaals dat de voornaamste rechten (voor de status van de eigenaar) de justitiële rechten waren, en dat de overige rechten eerder vanuit economisch dan sociaal belang belangrijk zijn. Dan nog mag de betekenis van deze vnl. economische rechten niet overschat worden.¹²⁶

Status leenhouder	(Heerlijke) rechten verbonden aan sites							
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	Tol
Adel	16	7	4	16	6	2	4	4
Onzeker	4	1	-	-	-	-	-	-
Niet-adel	-	1	-	-	-	-	-	-
Totaal	20	9	4	16	6	2	4	4

Tabel 11. (Heerlijke) rechten, verbonden aan sites uit het leenregister van 1501

Minstens drie vierden van de heerlijkheden blijkt in handen van edelen te zijn, een kleine 20% is in handen van niet-edelen (interessant is dat het hier alle figuren betreft die we niet zonder meer niet-edelen kunnen noemen, maar waarvan rond die tijd mensen met een gelijkkluidende of misschien dezelfde geslachtsnaam tot de adel gingen behoren). Hetzelfde fenomeen doet zich voor bij de ambtslenen die aan sites waren gekoppeld. Wat betreft de andere rechten is het overwicht van de adel eveneens duidelijk, doch hier moeten we ons hoeden voor al te verregaande extrapolaties. Eerst en vooral is het zo dat het merendeel van de hier beschouwde an-

aan ontleenden, vergelijkbaar met het belang van de justitiële rechtsmacht in de vorm van heerlijkheden voor de adellijke status in de late middeleeuwen (cfr. F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', *ter perse*). We plannen een bijdrage over dit fenomeen.

126 Opnieuw worden we hier geconfronteerd met een ernstig gebrek aan onderzoek. Zo kan men de vraag stellen naar de aanwezigheid van molens (en molenrechten) op het platteland en het verband met eventuele machtsstructuren. Hoewel van een aantal molens geweten is dat ze middeleeuwse voorlopers hadden, is er tot op heden geen systematisch overzicht naar middeleeuwse molens gevoerd. Voor een overzicht van de West-Vlaamse molens, zie L. DEVLIEGHER, *De molens in West-Vlaanderen*, Brugge, 1984 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 9), p. 447. Zie verder het tijdschrift *Molenecho's*.

dere rechten gekoppeld waren aan heerlijkheden, en anderzijds laat de precieze (economische dan wel sociale) betekenis van vele van deze niet-justitiële rechten zich raden door hun specifieke invulling.

In onderstaande tabel hebben we de verschillende rechten even uitgesplitst per locatie. We hebben alleen die sites weerhouden waar minstens één recht aan verbonden was. We hebben ook de grootte en het aantal achterlenen van deze sites weerhouden om het belang ervan duidelijk te maken.

Locatie/micro-toponiem	Heerlijkheden en heerlijke rechten, grootte en achterlenen									Grootte (ha)	Achterleen
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	T			
Lichtervelde	X		X	X	X	X	X			66,36	72
Assebroek	X		X					X		214,08	58
Westcleyhem (Zuikerkerke)	X			X	X		X			14,65	13
Koekelare				X	X	X	X			176,95	120
Boneem (St. Kateline bij Damme)				X			X			20,24	5
Maldegem	X	X	X	X	X			X		-	131
Erkegem (Oostkamp)	X			X						44,24	-
Oostkamp	X	X		X						309,66	18
Te Walle (Beernem)	X		X	X						27,28	2
Hof te Straten (Varsenare)		X		X						26,54	75
Kasteel van Gistel				X	X			X		26,54	139
Pereboom (Koekelare)	X			X				X		22,12	69
Merkem	X			X						107,05	119
Meetkerke		X		X						18,14	-
Kalvekete (Westkapelle)	X			X						44,24	-
Moerkerke	X			X						50,11	25
Uitkerke		X	X							80,04	11
Zedelgem		X								1,77	20
Esen		X								17,69	103
Dudzele		X								31,85	-

Locatie/micro-toponiem	Heerlijkheden en heerlijke rechten, grootte en achterlenen									Grootte (ha)	Achterleen
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	T			
Cornere (Woumen)	X									68,65	136
Aveschoot (Lembeke)	X									112,80	-
Praet (Oedelem)	X			X	X					-	100
Ruddervoorde	X									22,12	12
Gentbrugge (Ruddervoorde)	X									44,24	-
Zotschore (Beernem)	X									33,47	-
Koudebroek (Ruddervoorde)	X									35,39	1
Vladslo	X									24,33	124
Wulfsberge (Oedelem)	X									22,56	7
Goed van Straten (Straten)		X								22,12	-
Totaal	20	9	5	16	6	2	4	4		1711,86	1360

Tabel 12. Heerlijkheden en heerlijke rechten, gekoppeld aan grootte en aantal achterlenen, gebaseerd op het leenregister van 1501

Van de dertig sites die we hier hebben weerhouden, kunnen er 18 in de categorie grootgrondbezit (> 25 ha) worden ondergebracht. Nog eens negen sites kunnen we tot het middelgroot grondbezit (10-25 ha) rekenen. Van twee sites weten we de oppervlakte niet, en slechts één site behoort tot het klein grondbezit (< 10 ha). Van deze dertig sites beschikten er 13 over meer dan 25 achterlenen, en nog eens vijf over meer dan tien achterlenen. Vier sites hadden minder dan tien achterlenen, en nog eens acht sites hadden geen achterlenen (of we weten het juiste aantal niet). Als we de totale grootte en het totale aantal achterlenen van deze sites bekijken valt het collectieve belang ervan op: de totale grootte van deze (28 van de 30) sites bedraagt 1711,86 ha. Als we dit vergelijken met de totale oppervlakte die bij alle (143 van de 145) sites samen hoort (3524,24 ha), valt op dat deze 28 sites niet minder dan 48,57% van de totale oppervlakte uitmaken! Met andere woorden: bij 19,58% van de sites (28 van 143) hoort niet minder dan 48,57% van de op-

pervlakte. Een gelijkaardig beeld krijgen we uit het aantal achterlenen: van deze 30 sites worden samen 1360 achterlenen gehouden, tegenover 2449 voor alle (145) sites. Deze dertig sites, 20,69% van het totale aantal sites (145) vertegenwoordigen 55,53% van de achterlenen die van die sites worden gehouden.

Hieruit blijkt o.i. duidelijk dat de adel dan misschien een kleine meerderheid van het totale aantal sites mag vertegenwoordigd hebben (49% tegenover 42%), ze niettemin vooral sterk vertegenwoordigd is bij de grootste sites, met het meeste aantal achterlenen, en die sites waar (heerlijke) rechten aan verbonden waren.

BESLUIT

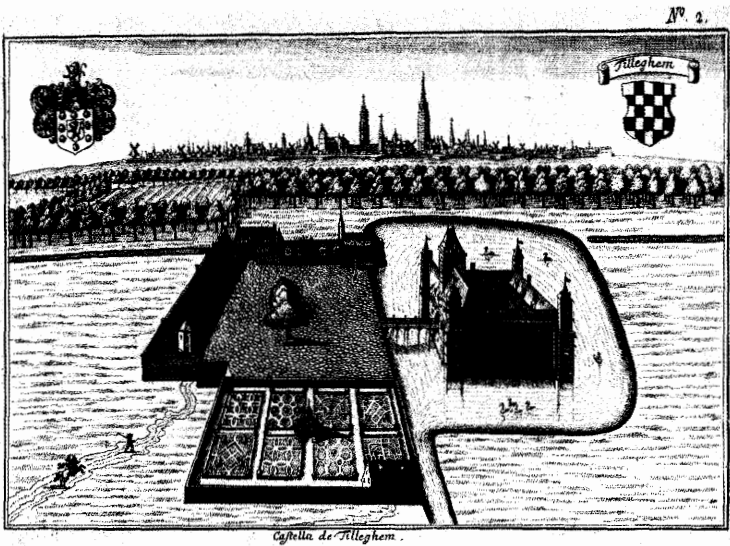
Tijdens de late middeleeuwen waren vele lenen in handen van niet-edelen, die door dit leenbezit geenszins tot de adel gingen behoren.¹²⁷ Deze bijdrage ondersteunt de hypothese dat de belangrijkste lenen hoofdzakelijk aan de adel bleven toebehoren¹²⁸, d.w.z. de lenen met justitiële rechtsmacht, met de grootste oppervlakte en met het grootste aantal achterlenen. Van de 145 door ons bestudeerde sites was net niet de helft (49%) in handen van de adel, tegenover 42% niet-edelen. Dit wijst erop dat de walsite, net als het kasteel, voor laatmiddeleeuwe edelen nog steeds belangrijk was, maar dat niet-edelen ook hier een belangrijke aanwezigheid hadden weten te verwerven. Wegens de fragmentarische staat van het onderzoek kunnen we helaas niet veel zeggen over de precieze verhouding tussen beiden voor wat betreft het kasteel enerzijds en de walsite anderzijds. Als we de sociale betekenis van deze sites beschouwen zijn de verhoudingen veel scherper afgetekend. Van de totale oppervlakte die bij 143 van de 145 sites hoorde, was 69% in handen van de adel, tegenover 22% van de niet-adel. Van de 145 sites waren er 80 die één of meerdere achterlenen hadden, waarvan 69% hoorde bij een site die door een adellijk figuur in leen werd gehouden, ten opzichte van 18% voor de niet-adel. Bij de 65 sites waar geen achterlenen aan verbonden waren bleken

127 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 80-95, 361-373 en R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 125-128.

128 Zie ook voetnoot 35 van deze bijdrage.

de verhoudingen minder scherp: 51% edelen tegenover 43% niet-adel. De waarschijnlijkheid dat de site door een adellijk figuur in leen werd gehouden nam bovendien toe naarmate de oppervlakte van de site toenam, alsook het aantal achterlenen.

Deze cijfers bieden een algemeen sociaal overzichtskader voor het geheel aan sites dat we voor deze kwantitatieve studie hebben gebruikt. We hebben daarbij geenszins willen pleiten voor een mechanistische of kwantitatief-deterministische analyse waarbij een absolute classificatie werd nagestreefd. We houden daarentegen voor ogen dat elke site dan wel een aantal functies kon cumuleren die (in meerdere of mindere mate) gemeenschappelijk waren (residentieel, agrarisch, bestuurlijk, symbolisch), er niettemin ook verschillen waren en dat de verhouding tussen elk van deze functies voor elke (individuele) site verschilde. We hebben geen betekenisvol onderscheid kunnen maken tussen de verschillende types (kasteel of walsite), wat meteen het voornaamste zwakke punt van deze bijdrage vormt. Bij een verdere uitwerking van deze beide categorieën zullen ongetwijfeld nog interessante vondsten aan het licht komen. Ook al zijn onze resultaten eerder algemeen van aard en niet specifiek op één type toegespitst, menen we niettemin op deze manier een nuttige bijdrage te hebben geleverd tot de (verdere) appreciatie van deze fascinerende monumenten, en hopen we dat deze bijdrage mag leiden tot verder en diepgaander onderzoek.

Het kasteel van Tillegem. Gravure uit: A. Sanderus, Verheerlykt Vlaandre, deel I, Leiden 1735 (privé verzameling, Sint-Andries-Brugge).

Van koopman tot edelman. De Brugse familie de la Villette in de 17de eeuw

Op 4 maart 1700 koopt Pierre de la Villette de heerlijkheid Moerkerke. Een maand later koopt zijn oom Josse de heerlijkheid Altena, een leen in Moerkerke. Deze aanschaf van twee naburige heerlijkheden door eenzelfde familie wekte onze interesse. De de la Villettes bleken succesvolle ondernemers die werden geadeld. In dit artikel gaan we na hoe en waarom de familie tot de adel opklom en hoe dit hun leven veranderde.

JEAN DE LA VILLETTE, EEN KOOPMAN-REDER UIT DUINKERKE

Jean¹ was de eerste de la Villette die zich in Brugge vestigde. Hij stierf er in 1662² als een steenrijke burger, zeven jaar vóór zijn oudste zoon Robert in de adelstand werd opgenomen. Jean had fortuin gemaakt in de handel in koloniale waren. Zijn vader Julien was een reder in Duinkerke³. Jean was in Duinkerke geboren en getogen en ook zijn kinderen en twee oudste kleinkinderen zagen er het levenslicht, maar vanaf 1658 werd zijn nageslacht in Brugge geboren.⁴ Jean emigreerde midden 17de eeuw⁵ met zijn hele familie naar Brugge. Dit valt te verklaren uit de politieke en familiale situatie. Jean was

- 1 De officiële documenten van de stad waren in het Nederlands. *Jean* werd vertaald naar *Joannes* en *Josse* naar *Judocus*, want de tijdgenoten hadden de gewoonte ook de voornamen te vertalen.
- 2 Jean overleed op 18/4/1666 cfr. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten (de reeks heet 'Staten', niet 'Staat'. Verder heb ik dit overal veranderd, zonder nog in het rood te zetten) van goed, 2° reeks, nr 1604.
- 3 Julien de la Villette huwde wel in Rijsel met Catherine de la Sessoy. cfr. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604.
- 4 Louis de la Villette werd op 26/4/1658 als zoon van Robert gedoopt in de Onze-Lieve-Vrouwparochie; cfr. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, doopboeken. Wanneer hij stierf blijkt niet uit de begrafenisboeken, maar wellicht vóór 1672, want toen liet Robert weerom een Louis dopen. Hij wordt niet vermeld bij J. GAILLARD, *Bruges et le Franc ou leur Magistrature et leur noblesse*, dl IV, Brugge, 1860, p. 339. Wij hebben hem daarom evenmin in de stamboom opgenomen. Dat geldt overigens voor alle jong gestorven kinderen.
- 5 Volgens J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, dl IV, p. 329 verhuisde de familie rond 1620, maar wij zijn van mening dat de verhuis meer dan 30 jaar later plaatsvond: kort vóór of kort na de geboorte van Roberts dochter Jeanne-Adrienne (die volgens Gaillard in 1654

getrouwd met Cornélie de Meulebeke en onderhield nauwe banden met zijn schoonbroer Robert de Meulebeke jr., beiden uit Duinkerke. Hun vader, Robert de Meulebeke sr. overleed er in 1638,⁶ maar toen Duinkerke in 1652 voorgoed bij Frankrijk werd ingelijfd verkoos Robert de Meulebeke jr. te emigreren omdat hij als intendant van de Spaanse marine meer kansen had in Spaans gebied. Dat leiden we althans af uit zijn adelsverheffing in 1659 die hij aan dat intendant-schap dankte.⁷ Dat Robert de Meulebeke Brugge koos, houdt verband met de Brugse familie van zijn moeder, Madelaine de Meulebeke-de Melgar⁸ en het feit dat onder Filips IV (1633-1663) Albert de Meulebeke schepen van het Vrije was⁹. Robert de Meulebeke volgde hem op¹⁰ en schepenen van het Vrije moesten zich minstens 6 maanden per jaar in Brugge vestigen.¹¹ Het lijkt ons aannemelijk dat Jean de la Villette in het kielzog van zijn schoonbroer verhuisde: hij volgde Robert de Meulebeke om diens functie van intendant van de marine te kunnen overnemen. De functie van intendant van de Spaanse kroon woog blijkbaar op tegen de verhuis uit Duinkerke waar hij geïnvesteerd had. Die trouw aan de kroon kan door meerdere overwegingen ingegeven zijn: dankzij de intendantsfunctie zou de familie de la Villette net als de de Meulebekes tot de adelstand opklimmen, maar door naar Brugge te verhuizen, dat dank zij het nieuwe kanalennet een draaischijf werd voor de overzeese handel, kon Jean de la Villette zijn handel met de Spaanse kolonies verderzetten. Als hij in Duinkerke bleef, waren die contacten waardeloos. Of de sociale dan wel de economische motieven doorwogen is voer voor speculatie.

in Duinkerke gedoopt werd) en vóór de eerste Brugse doopvermelding in 1658. Reden van vertrek was de definitieve aanhechting van Duinkerke bij Frankrijk in 1652.

6 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...* deel IV, p. 329.

7 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel*, Brussel, 1992, deel 3, p. 755.

8 Deze link wordt benadrukt door zowel GAILLARD *Bruges et le Franc...* deel IV, p. 329, als A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, die consequent spreekt van *de Meulebeke-de Melgar*. De familie de Melgar stamde af van Pedro de Melgar, de Castiliaanse consul in Brugge die in 1580 in de St-Jacobskerk begraven werd.

9 BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Jaer-boeken van de Landen van den Vrijen*, Brugge, 1785, p. 265.

10 In 1664 was Robert de Meulebeke schepen van het Brugse Vrije. zie A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars...*

11 A. VAN DEN ABEELE, *In Brugge onder de accacia*, Brugge, 1987, p. 275.

Over Jean de la Villette zijn we goed ingelicht dank zij een staat van goed.¹² Toen Jean in 1666 - het jaar dat de pest ongenadig in Brugge toesloeg - stierf, moest een boedelinventaris opgemaakt worden want twee van zijn zes kinderen waren toen nog geen 25 en dus 'onbejaard'. Als voogd trad o.m. hun oudste broer Robert op. Op basis van de inventaris en bijkomende rekeningen moesten zij als de wezen volwassen werden, verantwoording afleggen aan de stedelijke voogdijkamer.

WELSTELLENDEN BURGERS

Uit de boedelbeschrijving komt een erg vermogende familie naar voren. Zowel Jean als zijn vrouw Cornelia van Meulebeke hadden van huis uit gronden geërfd, maar de meeste goederen hadden ze tijdens hun huwelijk gekocht. Bij zijn overlijden bezat Jean meer dan 100 ha, waaronder landerijen met verschillende hofsteden en een zomerverblijf in Alveringhem: *Eene schoone bewalde hofstede met den huuse van plaisance*.¹³ Zijn goederen situeerden zich in de driehoek Duinkerke-Oostende-Ieper, behalve de kersentuin die Jean samen met zijn oudste zoon Robert bij Brugge kocht: *elck voor den helft eenen schoonen keersenboomgaerd... ghenamnt Daverloo*.¹⁴ De gronden en o.i. vooral de kersentuin in Assebroek, een boomgaard van 2,5 ha waren niet enkel veilige beleggingen, maar vervulden ook de functie van kredietinstrument, want in het Ancien Régime was "het krediet waarvan een ondernemer kon genieten meestal recht evenredig met de omvang van zijn onroerend bezit."¹⁵ Thuis¹⁶ omringde de familie zich in 1666 met luxe volgens de laatste mode. Ze had een eigentijds kruisbeeld, *een groot cruicifix*

12 BRUGGE, *Stadsarchief* (als je dit in vorige noten cursiveert, moet je dit ook verder doen. Ik heb het verder overal gecorrigeerd, zonder in het rood te zetten), Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604.

13 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604.

14 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604. Naar Daverloo werd een straat in het huidige Assebroek genoemd.

15 H. SOLY, 'Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers.' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1973, p. 262.

16 Jean de la Villette huurde in Brugge een herenwoning in de Heilige-Geestsstraat, het huidige hotel de Castillon. zie B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant, Sint-Jansstraat 13*, Brugge, 2001 (onuitgegeven cahier van de werkgroep huizengeschiedenis, VZW Levend Archief) p. 69.

van schiltpaadde met eene ghesneden Christus daaranne van ijvoor constlick ghemaect. Zo'n kruisbeeld is een typisch Antwerps exportproduct uit midden 17de eeuw, kenmerkend voor de barokke tijdsgesest: het lijden van Christus in de kostbaarste exotische materialen gevat en te pronk gezet. Een ander pronkstuk ten huize Jean de la Villette was *het schoon schilderij met swarte ende vergulde moluren in de groote salette boven de schouwe*. Tussen het talrijke zilverwerk troffen we ook een *silveren cloterspaen* aan: de zilveren rammelaar voor de baby's de la Villette.¹⁷

RISICOVOLLE HANDEL

Jean de la Villette had zich al deze luxe kunnen veroorloven dank zij de grote winsten die hij boekte met overzeese handel. Hij liet zijn erfgenamen 13.927 pond Vlaams na.¹⁸ Ter vergelijking: het jaarloon van een meester metselaar bedroeg toen 50,4 pond Vlaams.¹⁹ Bij de baten was er 6075 pond Vlaams aan wisselbrieven; de *Baeten van coopmanschepen ende cargaisoenen soo in wesen ten sterfhuysse bevonden als versonden synde* werden geschat op 5000 pond Vlaams. In zijn magazijn lagen bij zijn afsterven nog *Rijsselse stoffen, eene tonne met 24 hoeden spaans fatsoen* (hoeden volgens de Spaanse mode), *stucken damast, . . .* Dat hij ook koloniale handel dreef blijkt uit meldingen als: *diversche andere fijne cargaisoenen van Cadix nar Indije versonden; aan Sr Pedro den Roo in Teneriffe diversche ghelijckke costelicken cargaisoenen tot den waarde van vijf duijsent ponden grooten*. We komen zelfs te weten wat hij zoal invoerde: *canarie-wijn, suiickers van Caribes, een block palisant hout*, m.a.w. wijn uit de Canarische eilanden, suiker uit de Caraïben en palissanderhout.

Jean de la Villette was niet enkel handelaar in koloniale waren, maar ook reder: in de rubriek *baeten ten causen van . . . zeemanschepen tot coopmanschepen* vermeldt de boedelinventaris nog o.m. *dreientsestigh parten in het schip ghenaeamt de Stadt Brugge daer capitain ofte schipper principael op is Bartolomeus Contales en een vierde part in schip Carolus Quintus*.²⁰ Typisch is dat de in-

17 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archieff, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604.

18 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archieff, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604, p. 98 e.v.

19 Met dank aan dr. Heidi Deneweth.

20 BRUGGE, *Stadsarchieff*, Oud Archieff, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604, p. 103.

vesteringen in de risicovolle zeehandel gespreid werden over verschillende schepen en verschillende partners. De koopman-reder bezat nooit het volledige schip, zodat de verliezen bij een eventuele schipbreuk, een kaping door zeerovers, of maandenlange vertraging in oorlogstijd door meerdere deelnemers gedragen werden. Schipbreuk, piraterij en oorlogsschade waren in de 17de eeuw scheuring en inslag. Maar Jean had ook andere kopzorgen.

DE VRIJE DOORVAARTE EN HET INCIDENT VAN 1664

De koopman-reder Jean de la Villette wilde het 'last breken' afschaffen. Alle goederen die door Brugge moesten, werden door de Brugse schippers op hun schepen overgeladen en door hen naar de volgende stad gevaren. Sinds de sluiting van de Schelde was dat Gent of Oostende. Daar mocht het plaatselijke schippersambacht weerom de last breken. Dat betekende uiteraard een meerkost en tijdverlies voor de handelaars. "De centrale overheid, de lokale besturen, de reders en de handelaars waren allen gewonnen voor de vrije doorvaart, maar telkens opnieuw moesten ze inbinden voor de vastberaden schippers, die voor niets terugdeinsden om hun aloude voorrechten te behouden."²¹

De vrije doorvaart was een oud zeer. In de jaren 1650 waren er verschillende relletjes geweest²²; in mei 1664 werden Jean en zijn schoonbroer persoonlijk aangevallen. "De schippers organiseerden een waar volksoproer. Toen een paar schepen, met zout geladen, uit Oostende gesignaleerd werden met bestemming Gent, besloten ze de grote middelen aan te wenden. In de nacht van 12 mei werd de kaai aan de Gruuthusebrug in het water gegooid en werden aan de Eekhoutbrug en de Meebrug lichters tot zinken gebracht: de doorvaart voor grotere schepen was tijdelijk onmogelijk gemaakt. In de Heilige-Geeststraat, bij de koopman Jean de la Villette, tevens intendant voor de Spaanse marine in het Brugs kwartier, en bij zijn zwager en schepen van het Brugse Vrije Robert

21 A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars. ...*, p. 30.; Antoon VIAENE, 'Oproerige politieke biljetten op de Burg te Brugge', in: *Biekorf*, LXI, 1959, pp. 257-263.

22 J. DE SMET, 'La situation économique de la ville de Bruges pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle. Tables du commerce et de la navigation du port de Bruges 1675-1698', in: *Bulletin de la commission Royale d'Histoire*, t.X 1930, pp. 103-244.

de Meulebeke-de Melgar in de St.-Jansstraat, werden nachten na elkaar de ruiten ingegooid. Revolutionaire biljetten werden aan-geplakt. Op sommige werd ermee bedreigd *huysen te pillieren van de magistraet bijaldien zij den deurvaert niet en beletten.*"²³

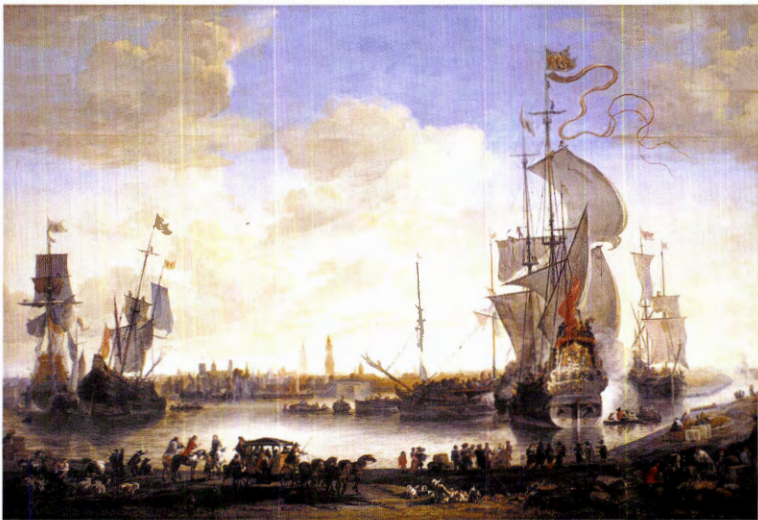
De reactie van de overheid op deze oproer was tweeledig. Enerzijds ging ze verder met de uitdieping van het kanaal Oostende-Brugge-Gent, zodat voortaan schepen tot 300 ton konden door-varen. Anderzijds werd in ijltempo de Handelskom gegraven. "Die moest aan de reders een zodanige infrastructuur aanbieden, dat ze Brugge als draaischijf voor de distributie van hun goederen zouden verkiezen en aan de Brugse schippers het werk zouden verschaffen dat ze opeisten." De ruime nieuwe handelskom aan de Dampoort was al een jaar na de rellen, op 14 september 1665, klaar. Voor de financiering zorgde hoofdzakelijk Brugge. Eerst werden de reserves aangesproken van de kas van het maalderij-recht in het Brugse kwartier en vervolgens werden leningen uit-geschreven. Toen dat niet volstond, leenden burgemeesters en schepenen van Brugge en vele Bruggelingen persoonlijk geld om het werk te kunnen voltooien.²⁴ Het ligt voor de hand dat ook de familie de la Villette investeerde: ze was kapitaalkrachtig en nauw betrokken bij de doorvaartproblematiek. Toch komt ze niet voor op de lijst met meer dan 180 particulieren, kloosters en ambachten die 71.373 pond Vlaams voorschoten toen de werken in juli 1665 wegens geldtekort dreigden stil te vallen.²⁵ In de boedels vonden we evenmin renten bezet op deze werken.²⁶

23 A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars. ...*, p. 30; A. VIAENE, 'Oproerige politieke biljetten op de Burg te Brugge 1653-1703', in: *Biekorf*, jg. 60 (1957), p. 261.

24 J. DE SMET, 'La situation économique de la ville de Bruges pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle. Tables du commerce et de navigation du port de Bruges, 1675-1698', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, t. X 1930, p. 113; ID., 'De doorvaart voor de binnenscheepvaart te Brugge in de XVIIe eeuw', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, CVIII, 1971, pp. 192-208.

25 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 301, Handel en Scheepvaart, 1659-1666, n° 21. Zie ook: J. DE SMET, 'La situation économique ...', p. 114.

26 In 1706 liet Josse de la Villette wel renten *Beset op den Com ende nieuw ghedelf van Brugghe naer Slijkens* na, maar die dateerden van 1678 en had hij pas tussen 1680 en 1685 overgekocht. cfr. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 6552. Robert de la Villette had *ter cause van sijne huysurauwe* voor 98 pond Vlaams jaarrenten bezet op de maalderijrechten in het kwartier van Brugge, maar ook die renten dateren van later (zie voetnoot 129).

De Brugse Handelskom, 1666. Eén van de propagandaschilderijen van de hand van de marineschilder Hendrik van Minderhout, die in 1663 tot de Brugse Sint-Lucasgilde toetrad.

Verzameling: Groeningemuseum Brugge. Foto: Lukas – Art in Flanders vzw

De eerste Brugse generatie, Jean en Cornелиe de la Villette-de Meulebeke waren dus rijke burgers. De tweede generatie zette een stap hoger op de sociale ladder. Twee zonen, Robert en Josse, werden geadeld. Van een adelsverheffing van Louis-Ignace, een veel jongere zoon,²⁷ maakt het Wapenboek geen melding.²⁸ Louis-Ignace de la Villette zou evenwel ook in adellijke kringen verkeren. Hijzelf huwde Isabelle, de dochter van François de Costenoble, procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen.²⁹ Louis-Ignace de la Villette zetelde op zijn beurt in de Raad van Vlaanderen in Gent, werd er in 1728 begraven en zijn kleindochter huwde een d'Hane-de Steenhuyze, de absolute top in Gent.³⁰ Deze Gentse

27 Louis-Ignace (°1654-†1728) was meer dan 25 jaar jonger dan zijn oudste broer Robert en even oud als Roberts dochter Jeanne-Adrienne (°1654-†1719).

28 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel*, Brussel, 1992, deel 4, p. 756.

29 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 334. De familie de Costenoble wordt niet vermeld in L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek...*

30 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 330.

tak zullen we verder buiten beschouwing laten. Naast deze drie zonen had Jean de la Villette ook nog drie dochters: Jacquemine die ongehuwd bleef en Marie en Catherine die ambtsedelen huwden.³¹ Wij beperken ons hier tot Robert en Josse.

ROBERT, DE EERSTE GEDELDE DE LA VILLETTE

Robert de la Villette ontving zijn adelsbrief in 1673. In 1679 werd hij bovendien ridder.³² Deze eretitel was persoonlijk en kon hij dus niet aan zijn nakomelingen doorgeven; zij erfden enkel zijn adellijk statuut. Roberts broer, Josse de la Villette viel een twingtigtal jaren later dezelfde eer te beurt. Een adelsverheffing en een riddertitel waren niet zo maar te koop. Toch moest er ook een niet onaardige som voor worden betaald. Circa 1675 was er een vaste taks van 3.200 realen voor een adelsverheffing; een ridderbrief kostte ongeveer evenveel.³³ Dat bedrag kwam overeen met 133 pond Vlaams. Ter vergelijking: in 1666 kreeg elk van Jeans zes kinderen een erfdeel van 2321 pond Vlaams. Naast de 133 pond Vlaams moest ook de agent die het dossier in Madrid begeleidde worden betaald. Adelbrieven kostten een smak geld; de vraag is dan ook: wat er stond tegenover?

ADELDOM BRACHT VOORAL SOCIAAL PRESTIGE

“Adel betekende in de eerste plaats erkenning van de sociale rang, die een familie in de samenleving innam. Deze vond een veruitwendiging in adellijk vertoon, meer bepaald in kenmerkende uiterlijkheden op het vlak van aanspreek- en aanschrijftitulatuur, het familiewapen, de wapendracht, familiale plechtigheden zoals begrafenissen, de klederdracht, de woning en de voertuigen.”³⁴
“De essentiële betekenis van het toegekende of verworven prestige blijkt onder meer uit het succes van adellijke titels waaraan geen

31 Zie verder Tabel: huwelijken familie de la Villette, gesloten tussen 1625 en 1700.

32 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, vermeldt wel wanneer iemand een riddertitel ontving, maar niet diens adelsverheffing! Die staan wel in het Wapenboek van L. DUERLOO & P. JANSSENS.

33 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 93, Gemeentekrediet, s.l., 1998, p. 277

34 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 150

voorrechten waren verbonden. Dit was vooral voor de riddertitel het geval. In het begin van de 17de eeuw omschreef de Madrileense Raadsheer voor de Nederlanden de riddertitel als volgt: "een eretitel die aan edelen is voorbehouden en die toegewezen wordt op grond van afkomst en verdienste, of één van beide. Om die reden is de titel zeer gewaardeerd en heeft men voor ridders veel eerbied. Dezen kunnen met meer gezag door de koning worden ingezet, waar de noodzaak zich voordoet. Zij worden als ridder aangeschreven of aangesproken. Hun echtgenote wordt als *Mevrouw* aangesproken en niet langer als *Juffrouw*, wat minder is."³⁵ Robert had er zes jaar na zijn adelsverheffing nog eens 133 pond Vlaams voor over om een riddertitel te bemachtigen; zijn broer Josse startte beide procedures gelijktijdig, want hij ontving de riddertitel op 2 januari 1699, drie dagen nadat hij op 30 december 1698 tot de adelstand was togetreden.

ADELLIJK VERTOON BIJ DE FAMILIE DE LA VILLETTE

We gaan hier in op twee objecten waaruit blijkt hoezeer de familie er op stond haar adellijke status tentoon te spreiden: het familiegraf en het familiewapen. In 1666 was Jean de la Villette in het koor van de Sint-Walburgakerk begraven onder een eenvoudige zerk, zonder wapen. Ook Josse en 35 andere familieleden werden er in bijgezet.³⁶ Voor de eerste geadelde, Robert was dit blijkbaar te min. Na zijn overlijden in 1686 zocht zijn weduwe een gepaste laatste rustplaats. Pas na vier jaar kreeg ze haar zin. Het prestigieuze graf voor de geridderde en zijn familie kwam op een ereplaats in de parochiekerk: achter het hoogaltaar in de Sint-Jacobskerk. Daarvoor moest een middeleeuwse burgemeester het veld ruimen.³⁷ Tot dan lag er "*een witte zerck met metael . . . van de heer Jacob van de Vageviere Pieters Sone, welcken steen ten jaere 1690 door de prochiepape verkogt wierd aan vrouwe Joanne Baessens weduwe Mheer Robert dela Villette voor 25 pond Vlaams*" Het is moeilijk in te schatten of 25 pond Vlaams veel was voor zo'n ereplaats; het

35 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 153

36 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 329.

37 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 337.

feit dat de prijs expliciet vermeld werd, laat vermoeden van wel. Hoe dichter bij het altaar, hoe dichter bij het heilige, hoe duurder de ligplaats. De grafsteen was al even prestigieus. Op een witmarmeren steen prijkte boven Roberts naam en al zijn ronkende titels het wapen van de la Villette en dat van zijn echtgenote, mevrouw Jeanne Baessens. Daarboven was een adellijke helm met breed uitwapperend dekkleed afgebeeld.³⁸

HET ADELLIJKE WAPEN

In de 17de eeuw onderscheidde het adellijke wapen zich van burgerlijke familiewapens door de uitwendige versierselen rond het wapen. De wapendekking was het privilege van de adel en hoe meer versierselen, hoe hoger de adellijke rang. Het wapen van een jonker werd 'getimbreerd' met een helm; dat van de getitelde edelman kreeg daarbij schildhouders en een rangkroon van baron, graaf, hertog,... Het wapenschild zelf bleef als herkenningsteken de kern, maar de prestigieuze adellijke versierselen namen de overhand. Bij het adellijke wapen van de la Villette wordt het schild haast bedolven onder het dekkleed.

Dat de familie al een wapen had vóór de adelsverheffing leiden we af uit het feit dat het wapen afgebeeld staat op een armenpenning uit 1668. Op de éne zijde staat het wapen van Josse de la Villette en op de andere zijde het wapen en sterfdatum van Livine Van Auweghem, zijn eerste vrouw. Ter gelegenheid van haar overlijden liet ze een 100-tal penningen slaan voor de armen van de parochie Sint-Walburga.³⁹ Livine stierf in 1668, dertig jaar vóór Josse zelf in de adelstand werd verheven en vijf jaar voor zijn broer hem hierin voorafging. Het betreft hier dus het burgerlijk wapen van de familie de la Villette. "De meeste families die in de adel-

38 DE HOOGHE, *Versaemelinghe van alle de sepulturen, epitaphien, besetten, wapens ende blasoenen, die gevonden worden in alle de kercken, kloosters, abdyen, capellen ende godshuysen, binnen de stad van Brugge, Brugge, Openbare Bibliotheek*, ms. 449 deel III, p. 153.

Achter het hoogaltaar van de Sint-Jacobskerk is er nu wel nog een witte steen te vinden, maar alle letters zijn ervan gewist.

39 B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant...* p. 69. De penning werd jammer genoeg niet afgebeeld.

stand werden opgenomen, gebruikten al gedurende enige tijd een burgerlijk familiewapen. Ze hadden het in de loop van hun geleidelijke klim op de maatschappelijke ladder aangenomen.”⁴⁰

Toen de familie de la Villette in de adelstand werd opgenomen, mocht ze boven haar wapen een helm plaatsen. De zilveren helm met gouden tralie was getooid met een wrong, een vlucht als helmteken en een groot dekkleed, alles in wit en keel. Het familiewapen zelf was eenvoudig en klassiek: een schild van zilver met een keper in keel, met drie roosjes van hetzelfde geknopt van goud op sinopel. Het samenstellen van een wapen was aan strikte regels onderworpen en de nieuwe, getimbreerde wapens werden nauwgezet te boek gesteld.⁴¹ Toen Josse de la Villette in 1698 zijn adelsbrief kreeg, werd zijn wapen er op afgebeeld.⁴² Merkwaardig is dat dit wapen niet helemaal strookt met alle andere bewaarde wapens: met de twee obiits uit het kasteel van Moerkerke⁴³ en de twee uit de Sint-Jacobskerk, de al genoemde dispenning en een paar zilveren koffielepeltjes,⁴⁴ evenmin als met de obiits en Roberts grafplaat afgebeeld in het handschrift De Hooghe.⁴⁵ Al deze Brugse wapens hebben drie roosjes op een stengel, terwijl het wapenboek drie klassieke heraldische roosjes zonder stengel afbeeldt: wilde roosjes met vijf bloemblaadjes waaronder de groene kelkblaadjes priemen.⁴⁶ Blijkbaar had de opsteller van het

40 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ... deel 1, p. 32.

41 Robert de la Villette ontving op 19 februari 1673 de adelsverheffing. Zijn wapen werd in de registers als volgt beschreven: [Escu] d'argent, au chevron de gueules, accompagné de trois roses de même, boutonnées d'or, feuillé[e]s et soutenues de sinople ... timbre d'argent, grillé et liseré [d'or], et sommé d'une rose pareille a celle de l'escu, entre un vol d'argent et de gueules au bourlet et hachemens de mesme. Het wapen van zijn broer Josse, die zijn adelsbrief in 1698 kreeg, werd afgebeeld in datzelfde wapenboek. Het gaat om hetzelfde wapen, hoewel de beschrijving lichtjes anders geformuleerd werd.

42 Een kopie van de adelsbrief van Josse de la Villette in 1698 werd bewaard in de registers van het archief van Buitenlandse Zaken in Brussel en gepubliceerd in L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel, Brussel*, 1992, deel 4, plaat 1333.

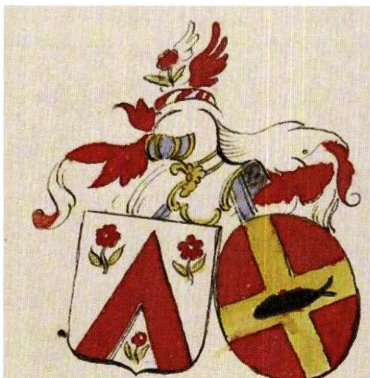
43 Tot in de jaren 1960 hingen ze in de parochiekerk, maar bij de hervormingen van het Tweede Vaticaans Concilie dreigden ze verloren te gaan en daarom kregen ze toen een plaats in het kasteel. Met dank aan Michel Van den Broeck voor de tip.

44 D. MARECHAL, *Meesterwerken van de Brugse edelsmeedkunst*, Brugge, 1993, cat.nr. 309.

45 DE HOOGHE, *sepulturen...* boek V, p. 186.

46 H.K. NAGTEGAEL, *Heraldisch vademecum*, Den Haag, 2003, p. 123.

wapenboek het wapen op het officiële diploma volgens de regels van de wapenkunst, dus zonder stengel, afgebeeld, maar nam de familie de la Villette het zo nauw niet met de heraldische codes. Hun burgerlijk wapen had vanouds roosjes op een stengel en zij bleven vasthouden aan hun roosjes op stengel, zonder zich om de finesses van de heraldiek te bekommeren.

Links: het heraldisch correcte familiewapen zoals afgebeeld op de kopie van de adelsbrief van Josse de la Villette in 1998.⁴⁷

Rechts: het familiewapen met bloemetjes op stengel, zoals afgebeeld op de grafplaat van Robert de la Villette en Jeanne Baessens na 1690 en overgenomen in het handschrift De Hooghe.⁴⁸

AEDELDOM BOOD GEEN POLITIEKE VOORRECHTEN OF FISCALE VRIJSTELLING

In het Vlaanderen van de 17de eeuw bood adelsverheffing in de eerste plaats sociaal prestige en het recht om adellijk vertoon tentoon te spreiden. Directe financiële voordelen of politieke macht waren niet aan de adelsverheffing verbonden. De Tweede Stand in de Provinciale standenvergadering was er voorbehouden aan een selecte groep vermogende oud-adellijke families.⁴⁹ In het sterk geurbaniseerde Vlaanderen lag de beslissing over het bedenverzoek trouwens bij de Vier Leden: adel en clerus konden slechts een vrijblijvend advies uitbrengen. Edelen - in tegenstelling tot de cle-

47 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel*, Brussel, 1992, deel 4, plaat 1333.

48 DE HOOGHE, *sepulturen...* boek V, p. 186.

49 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 152.

rus - genoten in Vlaanderen geen fiscale vrijstelling.⁵⁰ Vanaf 1671 moesten ze er ook de stedelijke verbruiksbelastingen betalen.⁵¹

Geadelden kregen evenmin van rechtswege een mandaat op lokaal en gewestelijk vlak. Toch bekleedden ook vele geadelden zo'n functie. De overgrote meerderheid van de magistraten was trouwens van adel.⁵² Zelfs in Vlaanderen - waar de adel minder machtig was dan bij voorbeeld in Brabant - had de ambtsadel in de ondergeschikte besturen de macht in handen.⁵³ De familie de la Villette trad vlot toe tot de ambtsadel. Dat komt later aan bod. Eerst bekijken we hoe ze de adelsverheffing bekwam.

VOORWAARDEN TOT ADELSVERHEFFING

In de 17de eeuw controleerde de vorst de toegang tot de adel.⁵⁴ Voordien was adelsverheffing het resultaat van sociale assimilatie.⁵⁵ In de middeleeuwen werd een familie in de adelstand opgenomen als ze al enkele generaties vermogend genoeg was om er een eerbare, adellijke levenswijze op na te houden en als ridder feodale krijgsdienst te vervullen. Enkel rijken konden zich een paard en een volledige wapenuitrusting veroorloven om ermee ten strijde te trekken voor de vorst. Na enkele generaties kon zo'n familie een heerlijkheid met hogere rechtsmacht kopen, huwde ze met adellijke families en werd ze door de adel tot hun gelijken gerekend. Er was een constante, maar trage toename. De nieuwe families vervingen verarmde - en daarom uitgestoten - families of families die uitstierven bij gebrek aan mannelijke opvolgers. De nieuwelingen hielden de adelstand op peil.

Vanaf de 16de eeuw raakte het evenwicht verstoord. Door de nieuwe koloniale handel kwamen vele rijken bij. Ze kochten grond

50 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 138.

51 JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), p. 455.

52 Tussen 1772 en 1789 waren 64% van de magistraten van adel; voordien lag hun aandeel nog hoger. Zie: K. DEGRYSE, 'Stadsadel en stadsbestuur te Antwerpen in de 18e eeuw. Een sociaal-economische benadering,' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), p. 466.

53 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 463.

54 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 469.

55 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 469.

met heerlijke rechten en eigenden zich de adellijke statussymbolen toe als het dragen van een zwaard. Omdat de adel geen feodale krijgsdienst meer moest verlenen, konden ze louter door het usurperen van de adellijke uiterlijkheden voor edelen doorgaan. Sinds de intrede van de vuurwapens was de adellijke cavalerie als “de speerpunt van het leger”⁵⁶ immers vervangen door een met kanonnen bewapend beroepsleger. De adel wilde echter niet langer alle burgers met een groot vermogen in haar rangen opnemen omdat ze vreesde dat de adellijke privileges zouden gelijkgesteld worden aan vermogen.⁵⁷

Met de adelsedicten van 1595 en 1616 kwam de vorst tegemoet aan hun verzuchtingen, maar eiste meteen ook het alleenrecht op het verlenen van adellijke onderscheidingen op.⁵⁸ Wie adellijke symbolen gebruikte, moest voortaan vorstelijke adelsbrieven kunnen voorleggen. In de eerste helft van de 17de eeuw werden een hele reeks adelserkenningen afgeleverd aan families die al van adel waren. Naast de erkenningen schreef de vorst ook adelsverheffingen uit. Het Spaanse en later het Oostenrijkse regime schreven duizenden adelsbrieven. Toch vormden “op het einde van het Ancien Régime de geadelden van de 17de en 18de eeuw een minderheid binnen de adelstand.”⁵⁹

VOORWAARDEN TOT ADELSVERHEFFING SINDS DE ADELSEICTEN VAN 1596 EN 1916

Wie in de adelstand wenste opgenomen te worden moest een aanvraag indienen. Dat er meer gegadigden waren dan uitverkorenen blijkt uit de afwijzing van honderden dossiers: in de laatste decennia van de eeuw ving één burger op drie met adellijke ambities bot.⁶⁰ Robert de la Villette voldeed wel aan de voorwaarden. In se waren er drie criteria: vermogen, afkomst en vorstelijke dienst.

56 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ..., deel 1, p. 20.

57 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ..., deel 1, p. 22.

58 “Door de edicten van 1596 en 1616 werd in de Spaanse Nederlanden het verlenen van adellijke onderscheidingen voorbehouden aan de soeverein.” L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ..., deel 1, p. 21.

59 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ..., deel 1, p. 25.

60 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel* ..., p. 280.

Vermogen was een *conditio sine qua non*. Onvermogenen kwamen niet in aanmerking. Voor Robert de la Villette was vermogen geen probleem: hij had van zijn vader een mooi startkapitaal geërfd en kreeg als schepen en zelfs burgemeester van het Brugse Vrije een mooi jaarsalaris.⁶¹ Het tweede criterium - een adellijke afkomst via vrouwelijke verwanten - was een pluspunt, maar geen dwingende vereiste. In de 17de en 18de eeuw had slechts 10% tot 20% van de geadelden een adellijke moeder, echtgenote of schoonmoeder.⁶² De vorstelijke dienst was het derde en meest doorslaggevend criterium voor een adelsverheffing in de 17de eeuw.

Tijdens de eerste helft van de 17de eeuw behoorden tot drie kwart van de geadelden tot de openbare sector: militairen, ambtenaren, financiers. Al in de middeleeuwen werd de ridder, die als vazal ten dienste van zijn leenheer stond, met adelsverheffing beloond. Nadien werd wat als vorstelijke dienst werd beschouwd, uitgebreid. Aanvankelijk was dit nog overwegend de militaire dienst, zij het dan in het vorstelijke beroepsleger. In de loop van de 17de eeuw kwamen echter ook ambtelijke functies in aanmerking: voornamelijk de bevoorrechte machten, maar ook ambtenaren uit de financiële sector, gerecht & administratie.⁶³

ALGEMEEN BESTUURDER VAN DE OORLOGSVLOOT

De de la Villetes danken hun adelbrieven aan jarenlange vorstelijke dienst. Zowel Robert in 1673 als Josse in 1698 waren Algemeen bestuurder van de oorlogsvloot van de Spaanse Nederlanden.⁶⁴ Deze functie was geen stap in de militaire carrière, maar een functie die de Spaanse overheid aan militaire ondernemers uitbesteedde. Allerlei openbare ambten, waaronder ook oorlogsvoering, kolonisatie, het innen van belastingen,... werden aan particuliere personen overgedragen.⁶⁵ De overheid verkoos privatisering: ze wilde geld in de kas

61 Concrete informatie over zijn vermogen hebben we evenwel niet. Over dat van zijn geadelde broer Josse zijn we veel beter ingelicht (zie verder).

62 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 266.

63 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 322.

64 *Surintendant- et directeur-général des vaisseaux de guerre et des convois de l'armée navale de S.M. aux Pays-Bas*. J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 337.

65 P. LENDERS, 'De ambtenaar in de ondergeschikte besturen op het einde van het Ancien Régime. Het statuut van openbaar ambt', in: *Handelingen van de*

en geen last van een zware administratie; de ondernemer kreeg in ruil een monopoliepositie en vorstelijke bescherming bij het uitoefenen van zijn taak. En bij trouwe dienst kans op een adelsverheffing. De familie de la Villette maakte daar tot tweemaal toe gebruik van, nadat een verwante familie het hen had voorgedaan. Robert de Meulebeke, hun oom langs moederszijde, was al in 1659 omwille van zijn verdienste als hoofd van de marine in de adel opgenomen. Vervolgens gaf hij de bestuursfunctie van de oorlogsvloot aan zijn schoonbroer Jean de la Villette door.⁶⁶

Het organiseren van de oorlogsvloot kwam de belangen van de koopman-reder Jean de la Villette ook persoonlijk ten goede, want de handelsvloeten werden in vreedstijd begeleid door fregatten.⁶⁷ Toen Jean in 1666 stierf, nam zijn oudste zoon Robert de functie van bestuurder over. Hij behield ze ook nog 13 jaar na zijn adelsverheffing. Toen hij in 1686 stierf, was het niet zijn zoon Pierre die deze functie overnam, maar wel Roberts broer Josse. Blijkbaar was het niet nodig dat zoon Pierre deze functie bekleedde omdat hij als zoon van Robert toch al de adeltitel geërfd had.⁶⁸ Zeker is dat Josse zijn adelsverheffing in 1698 en zijn riddertitel in 1699 dankte aan zijn jarenlange functie als *Surintendant- et directeur-général de la marine militaire*.

DE ADELLIJKE LEVENSWIJZE VAN DE FAMILIE VAN JOSSE DE LA VILLETTE

Waarom Josse de la Villette - 25 jaar na zijn broer Robert - edelman werd, weten we al: hij deed het niet omwille van specifieke privileges, maar wel omwille van het prestige en de machtsdeelname. Hoe hij het deed, weten we eveneens: hij trad in het voetspoor van zijn broer. Hij volgde hem op als bestuurder van de oorlogsvloot om na 12 jaar trouwe dienst aan de kroon de adelsverheffing aan te vragen. Zo werd ook een tweede tak van de familie de la Villette in

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en letterkunde, 29 (1975), p. 116

66 De overname leiden we althans af uit de feiten.

67 A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars...*,

68 Of Jeans derde zoon Louis op zijn beurt deze weg van adelsverheffing gevolgd heeft en hoe hij in de adelstand werd opgenomen hebben we niet kunnen achterhalen. L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek...*, vermeldt enkel Robert en Josse de la Villette.

de adelstand opgenomen. Welke impact dit had op zijn leven is de volgende vraag die we ons stellen. Een ideale bron voor de kennis van de persoonlijke levenssfeer zijn staten van goed. Van Josse de la Villette hebben we twee inventarissen: één van vóór en één van na zijn adelsverheffing. De eerste werd opgemaakt toen zijn eerste vrouw stierf en een tweede na de dood van zijn tweede vrouw.⁶⁹ De eerste boedel, uit 1668, beschrijft een jong gezin uit de rijke burgerij met voor die tijd zeer verfijnde omgangsvormen en een hang naar praalvertoon.

EEN BURGER MET ADELLIJKE STATUSSYMBOLEN EN OMGANGSVORMEN

Omgangsvormen zijn net als statussymbolen tijd- en plaatsgebonden. Om zich te onderscheiden van de burgerij eigende de adel zich bepaalde weelde-uitgaven toe, maar in hun drang naar sociale mobiliteit spiegelde de burgerij zich aan de adel. Daardoor waren de adellijke statussymbolen aan een verburgeringsproces onderhevig.⁷⁰ Voor de wapenofficieren die moesten toezien op usurpatie van het adelsrecht was dat een grote bron van ergernis. *“Les petits et les grands à l’imitation de la noblesse, portent des habits de velours ou galonnés d’or et d’argent, portent l’épée à garde d’argent qui de tous temps n’a été permise qu’au nobles seulement, se servent à leur enterrements et services de cierges de cire blanches, ...*

⁷¹ De begrafenisrekening van Josses eerste vrouw in 1668 vermeldt *14 keersen en 16 witte flambeeuwen van twee pond wasch het stuck*. Nadien werden in de parochiekerk Sint-Walburga een jaar lang missen opgedragen. Dat kostte *2-8-0 aan wijn ende missenbroot en 6-10-2 voor het wit licht aenden autaeer ende tombe gedurende*

69 Toen zijn eerste vrouw in 1668 stierf en hij met twee zoontjes achterbleef, werd een eerste keer een uitgebreide inventaris opgemaakt. (BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staten van goed, 2^e reeks, nr. 1957.) Na de dood van Josse in 1703 kwam er geen boedelbeschrijving; daarmee werd gewacht tot zijn tweede vrouw in 1706 overleed. Er moest weerom een staat van goed opgemaakt worden omdat twee kinderen nog geen 25 jaar waren. (BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staten van goed, 2^e reeks, nr. 6552)

70 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 162.

71 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 162.

*het celebreren van de missen.*⁷² Als Livine Van Auweghem behoorde tot de familie d'Alegambe d'Auweghem⁷³ die al vóór 1600 tot de adelstand verheven was, hadden ze het recht witte kaarsen en wit licht te gebruiken, zoniet was er sprake van usurpatie, want Josse was nog lang niet van adel.

Nog makkelijker te imiteren dan statussymbolen, waren de adellijke omgangsvormen. Om zich te blijven onderscheiden van de burgerij moest de adel haar omgangsvormen steeds verder verfijnen. Zo ontstond het 'civilisatieproces'.⁷⁴ Het kopieergedrag van de lagere sociale groepen is de motor achter het steeds maar bijschaven van de beschavingsregels als tafelmanieren. Een beschavingsinstrument bij uitstek is de vork. Tussen het zilverwerk van Jean de la Villette in 1666⁷⁵ en van diens zoon Josse in 1668⁷⁶ troffen we telkens *twalf silveren forcquetten* aan. Vorken waren in 1666 nog heel exclusief. Eten deed je met de handen. Om netjes te eten sneed je alles fijn op je bord en bracht het met de vingertoppen naar de mond. Pas begin 18de eeuw werden vorken in het standaardbestek opgenomen. Midden 18de eeuw raakten ze - letterlijk - ingeburgerd. Een eeuw voordien werd de vork enkel door zeer 'precieuzen' gebruikt om bv. ingelegde vruchten op te prikken. Het bezit van vorken in 1666 duidt er op dat de familie de la Villette goed op de hoogte was van de etiquette van de hoogste klasse en er geld voor over had om mee te doen aan die nieuwerwetse mode die door sommige tijdgenoten nog in het belachelijke getrokken werd. Zelfs aan het hof van Lodewijk XIV was de vork nog geen evidentie.⁷⁷

Jaren vóór haar opname in de adelstand had de familie de la Villette al zeer verfijnde tafelmanieren; zij het misschien enkel aan de feestdis. De adellijke levenswijze was evenwel een com-

72 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 1957.

73 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* ... deel 1, verwijst bij Auweghem naar d'Alegambe d'Auweghem.

74 N. ELIAS, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Antwerpen, 1983.

75 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 1604.

76 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 1957.

77 C.TERRYIN, *Eenvoud en delicatete. Norm en realiteit van de 18de eeuwse tafelgewoonten in Gent*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1986.

plex geheel. Edelen onderscheidden zich door hun woning, hun eetgewoonten, hun tijdsbesteding, hun kleding, hun cultuur,... maar bovenal onderscheidden ze zich toen van de actieve bevolking door professioneel inactief te zijn.⁷⁸ In de jaren 1660 mocht de familie de la Villette dan wel rijk zijn en heel verfijnd met zilveren vorken eten, edelen waren ze geenszins, want ze hadden geer adelbrieven en vooral: ze dreven actief handel.

HET STOPZETTEN VAN DE HANDEL: DE ULTIEME STAP VAN BURGER NAAR
EDELMAN

Tot laat in de 17de eeuw bleef adeldom onverenigbaar met de uitoefening van lucratieve werkzaamheden. Edelen werden verondersteld te leven van de inkomsten uit hun vermogen. Een adellijke familie die haar stand niet kon ophouden en uit armoede genoodzaakt was te werken, deed de stand oneer aan. Ze werd uitgestoten en officieel uit de adelstand ontheven. Deze procedure heette adelsderogatie.⁷⁹ Enkel de ambtenarij en de landbouw in de vorm van het beheer van landgoederen, ontsnapten hieraan.⁸⁰ In de 17de eeuw werd de derogatieregul versoepeld: edelen mochten commerciële, industriële en financiële activiteiten uitoefenen, maar enkel voor zover ze rechtstreeks ten goede kwamen aan de vorst. Toch verkozen de meeste edelen toen een ambtelijke loopbaan.⁸¹ Pas in de 18de eeuw ontstond naast de ambtsadel ook een zakenadel. Door de doorbraak van de mercantilistische denkbeelden, die het belang erkenden van de economische bedrijvigheid voor de uitbouw van de Staat en voor de verhoging van de levensstandaard, kwamen er meer en meer zakenlui voor adellijke gunsten in aanmerking. Ook waren de zakenlui niet langer verplicht hun economische activiteiten op te geven en een adellijke levenswijze aan te nemen. Of de derogatieregul voorheen ook de groothandel trof, blijft onduidelijk.⁸²

78 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 322

79 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek ... deel 1*, p. 23.

80 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 482

81 JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), p. 460.

82 JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel... (1980)', p. 460.

De familie de la Villette stopte met haar groothandel toen ze in de adelstand verheven werd. Zoveel is duidelijk. Wanneer juist de boeken gesloten werden is dat minder. Vooral over Robert de la Villette, de eerste geadelde, tasten we in het duister. Meest logisch is dat hij de zaak al volledig overliet aan zijn broer Josse toen hun vader in 1666 stierf en hijzelf schepen van het Brugse Vrije werd. Minder plausibel is dat hij het schepen- en zelfs burgemeestersambt⁸³ combineerde met groothandel én met de functie van intendant van de marine. Die laatste functie bleef hij trouwens vervullen tot aan zijn overlijden in 1686, 13 jaar na zijn adelsverheffing. Roberts broer Josse, Jeans tweede zoon, startte zijn loopbaan als groothandelaar. Volgens de boedelbeschrijving van 1668 had hij voor meer dan 3.000 pond Vlaams openstaande rekeningen, bezat aandelen in verschillende schepen, dreef handel met Suriname, Martinique, de Canarische Eilanden, Cadiz, Riga en had stapels in Lissabon, Malaga, Rouen, Amsterdam, Middelburg...⁸⁴ Wie zijn huis in de Heilige-Geeststraat binnenkwam via *de grote saele* zag meteen verschillende landkaarten hangen. Kortom, in 1668 was Josse een koopman-reder in opvolging van zijn vader zaliger. Hij zat ook in het bestuur van de vernieuwende kamer van koophandel.⁸⁵

In de boedelbeschrijving van Josses weduwe, uit 1706, treffen we geen sporen meer aan van actieve handel: er was geen magazijn met koopwaar; de rekeningen vermeldden geen transacties in het genre van 'baeten van coopmanschap'. We kunnen ervan uitgaan dat Josse, toen hij drie jaar voordien, op hoge leeftijd overleed, geen koopman-reder meer was.⁸⁶ Mogelijk had hij zich uit de zaak

83 Bij gebrek aan een overzicht van de bestuurders van het Brugse Vrije verlaten wij ons hier op J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 327. J. GAILLARD is weliswaar niet altijd even betrouwbaar, maar in dit geval wordt hij bevestigd door de bronnen want in 1666 werd Robert de la Villette, als voogd van zijn minderjarige broer en zus, omschreven als *burghemeester ende schepen slants vanden Vrije: BRUGGE, Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 1604.

84 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 1957; zie ook B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant...* p. 69.

85 A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY., *Makelaars en handelaars...*, p. 199.

86 Zoals van de meeste tijdgenoten kunnen we Josses geboortjaar enkel afleiden uit andere jaartallen. Aangezien hij bij het overlijden van zijn vader in 1666 meerderjarig was, dus meer dan 25 jaar, was hij bij zijn overlijden in 1703 zeker ouder dan 60 en voor die tijd hoog bejaard.

teruggetrokken vanwege zijn hoge leeftijd, maar blijkbaar had hij de handelsfirma niet aan familieleden overgelaten. We vinden althans in geen enkele andere, latere Staten van goed van de familie dergelijke sporen van handelsbedrijvigheid.⁸⁷ Zijn kinderen behoorden, zoals zal blijken, tot de ambtsadel. Het kan best dat Josse al een tijdje vóór zijn adelsverheffing in 1698 de boeken neergelegde. Mogelijk liquideerde hij zijn zaak al in 1679, want toen had hij veel geld nodig om de pacht van belastingsontvanger te kunnen betalen. Zijn oudste zoon volgde hem op in die functie. Zeker is dat de familie de la Villette eind 17de eeuw de overzeese handel vaarwel had gezegd.

WAAROM DE FAMILIE DE LA VILLETTE HAAR HANDELSACTIVITEITEN STOPZETTE

Waarom pleegde de familie de la Villette het 'verraad van de burgerij'? Met 'la trahison de la bourgeoisie' wordt de overschakeling van ondernemende burger naar rentenierende edelman aangeduid: in plaats van zijn winst weer in commerciële en industriële activiteiten te investeren en zo bij te dragen aan economische groei, belegt hij in opbrengsteigendommen, gaat van zijn rente leven en distantieert zich als edelman van hard werkende burgers. Sinds Braudel deze term in 1948 populariseerde⁸⁸ is over dit historisch waardeoordeel al heel wat inkt gevloeid.⁸⁹ Toch houdt de term stand.⁹⁰ Als we dan toch in termen van verraad spreken, kan de familie de la Villette zelfs 'dubbel verraad' verweten worden: zij verraadde niet alleen haar eigen klasse, maar ook haar streek van herkomst, want ze trok met haar knowhow en kapitaal naar Brugge om daar in de adelstand te worden opgenomen en toen dat lukte, zette ze haar handelszaak stop om te investeren in ambten, renten en vastgoed. Of wij dat nu als verraad moeten interpreteren

87 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 7849, 8446, 17807, 10695, 10880, 10168, 16704, 11038.

88 P. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Parijs, 1949 geciteerd in P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 185.

89 H. SOLY, 'Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij...', p. 262; P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel...*, p. 185.

90 F. BUYLAERT, 'Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge,' in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2007, nr. 2, p. 47.

laten we in het midden. Zijzelf zullen dat zeker zo niet aangevoeld hebben; integendeel zij zagen zich wellicht als loyale dienaars van hun vorst en genoten onbezwaard van zijn gunsten.

Het is moeilijk in te schatten welke redenen bij deze omschakeling primeerden: sociale, politieke of vooral economische? Specifiek voor Josse is het best mogelijk dat hij de boeken sloot omdat toen meer winst te halen viel uit rentenieren en belastingen innen dan met overzeese handel: hij liet zijn kinderen alvast meer na dan zijn vader had gedaan. Voor de hele familie geldt zeker ook een andere economische verklaring. Beleggen in renten, gronden en hoge ambten bood op termijn meer financiële zekerheid. Zo werd het gemaakte fortuin veilig gesteld. Met de verkoop van koloniale waren konden wel grote winsten geboekt worden, maar investeren in de handel was niet zonder gevaar: vele kostbare vrachten gingen bij storm verloren of werden gekaapt door zeerovers. Handel drijven in oorlogstijd was ook niet zonder risico: met Lodewijk XIV als buur waren er constant schermutselingen, afgewisseld met regelrechte oorlogen.⁹¹

De sociale factor bij het stopzetten van de handel is zeker niet te onderschatten: een edelman genoot in de 17de eeuw meer aanzien dan de rijkste burger. De derogatieregels gold nog voor handelaars die voor eigen rekening werkten, alhoewel dat blijkbaar nog niet zeker is.⁹² Een derde motief, de politiek, kan ook gespeeld hebben. Mogelijk leefde bij de familie bewust de ambitie om deel te nemen aan het bestuur. En aangezien de hoge functies door de ambtsadel bekleed werden, was het zaak zich aan de adellijke levenswijze aan te passen. De wil van de familie om zich in de ambtsadel te integreren blijkt alvast uit haar partner- en studiekeuze. De meeste huwelijken uit het einde van de 17de eeuw werden met zonen en dochters van de ambtsadel gesloten.⁹³ En drie zonen van Josse de la Villette werden licentiaat in de rechten. Of nu economische, so-

91 De Devolutieoorlog (1667-1669), de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697).

92 JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel...' (1980), p. 460.

93 Zie tabel 3: huwelijken familie de la Villette, gesloten tussen 1625 en 1700.

ciale of politieke motieven primeerden, feit is dat de familie zich conformeerde aan de adellijke levenswijze: de handel stopzette en haar fortuin investeerde in ambten, renten en vastgoed.

DE AMBTSADEL

Vele edelen waren ambtenaar. Het bekleden van een ambt viel niet onder de derogatieregel, integendeel het strekte edelen tot eer een bestuursfunctie uit te oefenen als 'hoogwaardigheidsbekleder'. In de 17de eeuw waren bijna alle hoge ambten in handen van edelen. Zelfs in Vlaanderen had de ambtsadel in de ondergeschikte besturen de macht in handen.⁹⁴ De ambten boden naast sociaal prestige en een machtspositie, ook financieel voordeel. Een vermogensanalyse van de Antwerpse 18de eeuwse ambtsadel wees uit dat vooral de minder vermogende edelen een carrière in de ambtenarij nastreefden.⁹⁵ Zij begonnen meteen na hun juristenopleiding aan een lange loopbaan. De ambtswedde was broodnodig voor edelen met een klein vermogen; enkel zo ontsnapten ze aan de derogatieregel. Was het vermogen iets groter, dan kon met het extra-inkomen een luxueuzere levensstijl met adellijke statussymbolen - een karos met paarden⁹⁶, een grote stadswoning, een hof van plaisance en meerdere meiden en knechten - gefinancierd worden.

Voor rijkere edelen was de wedde bijkomstig, tenzij het ging om een topambt. Topambtenaren werden immers zeer goed betaald. Schepenen verdienden ruim dertien maal zoveel als de meeste geschoolde ambachtslieden; een burgemeester had tot 60% meer dan een schepen en de ontvanger generaal zelfs drie maal zoveel.⁹⁷ Bovendien werden de wedden rijkelijk aangevuld door *emolu-*

94 JANSSENS, P., 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek,' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), p. 463.

95 K. DE GRUYSE, 'Stadsadel en stadsbestuur te Antwerpen in de 18de eeuw. Een sociaal-economische benadering,' in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 93, 1980, p. 466.

96 Merkwaardig genoeg maakt geen enkele staat van goed melding van paard en koets.

97 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly, studie van een ambtsadellijke familie in de 18de eeuw (1718-1807)*, Brussel, 2002, p. 343.

menten, een verzamelnaam voor zitpenningen, geschenken, vaste rechten, ... Onkostenvergoedingen als koetsen en livreeën voor lakeien, werden ruim toegekend, want hoogwaardigheidsbekleders moesten immers waardig voor de dag kunnen komen.⁹⁸ Daar tegenover stond dat magistraten ook werden verondersteld bepaalde onbezoldigde functies, zoals bestuurslid van de Bogaardenschool, op zich te nemen.⁹⁹

Bij de Antwerpse 18de eeuwse ambtsadel bekleedden rijkere edelen meestal slechts één of enkele jaren zo'n topfunctie, als een *acte de présence* omwille van de bevestiging van de familiale machtspositie¹⁰⁰. In het Brugse Vrije was de situatie totaal anders: de schepenen werden er voor het leven, *ad vitam* benoemd; de kandidaten postuleerden zelf en stortten openlijk geld voor de functie.¹⁰¹ Bij aanvang van een schepenambt moest men zowel een ambtstaks betalen als een lening bij de hogere overheid afsluiten. De ambtstaks kan beschouwd worden als een 'koopsom' en bedroeg doorgaans een halve jaarwedde.¹⁰² Het bedrag van de gedwongen staatslening kon hoog oplopen. Uit de familiearchieven van Le Bailly blijkt dat *coming man* Joseph-Adrien in 1724 maar liefst 9000 pond Vlaams in pand gaf aan de hogere overheid.¹⁰³ Hierop kreeg de schepen een interest van 4% per jaar.¹⁰⁴ Zijn erfgenamen kregen bij de beëindiging van het ambt het bedrag teruggestort van zijn opvolger.¹⁰⁵ Levenslange functies, zoals het schepenambt van het Brugse Vrije, werden strictu sensu niet 'overgeërfd' maar wel 'overgenomen', want de volgende kandidaat moest het leenpand overnemen. De staat had het benoemingsrecht, maar kon in Vlaanderen slechts

98 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly*..., p. 344.

99 Bestuurder van de Bogaardenschool, het stedelijke jongensweeshuis, was zo'n onbezoldigde functie. Josse zat toen hij Brugs raadslid was (1675-76), ook in het schoolbestuur. De erfgenamen van zijn zoon Philippe moesten een lidmaatschap (doodschuld) aan [het bestuur van]de school betalen (BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staat van goed, 2° reeks, nr. 8446)

100 Tenzij een familie pas geadeld was, dan bleef men langer aan om de machtspositie te vestigen: zie K. DE GRUYSE, 'Stadsadel...', p. 474.

101 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly*..., p. 78.

102 Vandaar de term 'medianaat'. Cfr.: P. LENDERS., 'De ambtenaar ...', -', p. 97.

103 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly*..., p. 88.

104 P. LENDERS., 'De ambtenaar ...', -p. 134.

105 P. LENDERS., 'De ambtenaar ...', -p. 132.

tussen drie kandidaten kiezen en koos doorgaans de favoriet van de vorige magistraat. Meestal was dit een familielid.¹⁰⁶ Bij de stedelijke magistratuur waren de ambtstermijnen korter, maar ook in de stad Brugge regelden de schepenen onderling hun opvolging¹⁰⁷ en bleven de hogere ambten in een beperkt kringetje. Binnen die ambtsadel waren er wel clans, meestal familieclans; de tijdgenoten spraken van 'coteries'.¹⁰⁸

DE DE LA VILLETES ALS SCHEPENEN VAN HET BRUGSE VRIJE

Vier generaties lang - van 1666 tot 1745 - bleef een schepenambt binnen de familie. Robert, Jeans oudste zoon, werd schepen van de Oostkant. Jarenlang was hij zelfs Burgemeester van de Oostkant.¹⁰⁹ Burgemeester van het Vrije was het hoogste ambt op gewestelijk vlak. In 1679 was hij bovendien ook thesaurier van het Brugse Vrije; dat stond althans op zijn diploma van ridder.¹¹⁰ Dat Robert de la Villette als dertiger¹¹¹, zoon van een inwijkeling uit Duinkerke en al in 1666, zeven jaar vóór zijn adelsverheffing (!) schepen van het Brugse Vrije werd en zo vlot carrière maakte is merkwaardig. Is het te verklaren door zijn trouw aan de kroon, financiële(?) inzet of spelen vooral familiebanden? Via zijn oom Robert de Meulebeke hoorde hij tot een lokaal netwerk. Zijn oom kwam weliswaar net als vader Jean de la Villette uit Duinkerke, maar hij hoorde via zijn moeder tot de Brugse familie met Spaanse roots de Melgar¹¹² Via deze verwantschap en gesteund door goede connecties met de Spaanse overheid, volgde Robert de Meulebeke-de Melgar Albert

106 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly...*, p. 78.

107 A. VANDEWALLE, 'De benoeming van een stadspensionaris, testcase voor de invoering van de ambtstak in Brugge 1673-1674,' in: *Een privilege voor iedereen*, Brugge, 2008.

108 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly...*, p. 80 & 148.

109 Van 1669 tot 1672 en van 1675 tot 1684, zie J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 337.

110 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek...* deel 3, p. 755. Jammer genoeg vonden we nergens een overzicht van ambtsperiode van de magistraten van het Brugse Vrije. BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Jaer-boeken...* beperkt zich tot een alfabetisch lijstje per vorst. GAILLARD, *Bruges et le Franc...* geeft wel per familie aan welk lid wanneer welke functies bekleedde, maar geeft geen algemeen overzicht.

111 In 1666 was hij vermoedelijk een dertiger, want zijn tweede kind Jeanne-Adrienne werd geboren in 1654.

112 zie voetnoot 8.

de Meulebeke op als schepen van het Brugse Vrije.¹¹³ Dankte Robert de la Villette zijn schepenambt eveneens aan familiebanden?¹¹⁴ Of hield zijn aanstelling verband met de rol van de familie bij de aanleg van de Handelskom? Is het toeval dat in 1664 Jean de la Villette persoonlijk aangevallen werd als grote voorstander van de vrije doorvaart, dat in 1665 in ijlt tempo de Handelskom werd gegraven en dat in 1666, na Jeans overlijden, Robert de la Villette, Jeans oudste zoon, schepen van de Oostkant werd?¹¹⁵

Wat er van zij: in 1666 startte Roberts twintigjarige carrière in het Brugse Vrije. Na zijn dood in 1686 bekwam zijn zoon Pierre het schepenambt, en behield het dertig jaar, tot hij in 1716 stierf. Na de kinderloos gebleven Pierre ging het ambt niet naar de kinderen van diens jongere broer Jacques, - want - die was Eerste Raadspensionaris van het Brugse Vrije.¹¹⁶ Het schepenambt ging over van de tak van Robert naar die van Josse. Diens derde zoon was misschien Roberts petekind, want hij droeg zijn naam. Robert de la Villette jr. was net als twee van zijn drie broers licentiaat in de rechten.¹¹⁷ Een juristenopleiding werd begin 18de eeuw als een pluspunt aanzien om magistraat te worden, maar een vereiste was het niet.¹¹⁸ In 1737 was neefje Louis-Josse de la Villette jr., aan de beurt om - al meteen na zijn rechtenopleiding - het achtenswaardige schepenambt van het Brugse Vrije te bekleden.¹¹⁹ Tien jaar later, na de Oostenrijkse Successieoorlog (1745-1748) verloor de familie evenwel het schepenambt. Louis-Josse de la Villette jr. had tijdens de oorlog al te enthousiast de kant van de Franse bezetter gekozen:

113 BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Jaer-boeken van de Landen van den Vrijen*, Brugge, 1785, p. 265.

114 zie voetnoot 8.

115 Deze hypothese hebben we binnen het bestek van dit artikel niet kunnen uitwerken. Zie ook voetnoot 23.

116 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 11038. zijn zoon Pierre zou hem in die functie opvolgen. Zie: J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 342

117 Drie van Josses zonen waren licentiaat in de rechten. Robert jr. moest toen in 1706 zijn moeder, Jeanne de Bock stierf zijn juristenakte nog terugbetalen. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 6552.

118 Raadspensionarissen moesten wel jurist zijn omdat ze de schepenen moesten adviseren. : A. VANDEWALLE, 'De benoeming van een stadspensionaris,...' p. 186.

119 Hij was de zoon van de jong overleden Louis-Josse, de vierde zoon van Josse.

de Oostenrijkers konden het bij hun terugkeer niet appreciëren dat hij belastingontvanger was geweest voor de Fransen.¹²⁰

DE DE LA VILLETES ALS BELASTINGONTVANGERS

De drie zonen van koopman Jean de la Villette werden hoogwaardigheidsbekleder. Ze zetelden op verschillende niveaus: Louis-Ignace in de Raad van Vlaanderen in Gent, Robert in het Brugse Vrije en Josse in de stad Brugge. Josse was wel een buitenbeentje want hij legde in 1679 zijn Brugs schepenambt neer om belastingontvanger te worden.¹²¹ Het innen van belastingen werd verpacht aan de meestbiedende. Naast de pacht moest de pachter ook een waarborg stellen voor als hij op oneerlijke praktijken betrapt werd of failliet ging. De “vele falingen bewijzen ten overvloede hoe gerechtigd deze voorzorgsmaatregel was”.¹²² “In het geval van oorlogen, overstromingen, misoogsten, pestepidemieën, e.d.m. kon van de bevolking niet verwacht worden dat ze de volledige belasting voor een normaal jaar zouden betalen. Ze mochten dat vaak over meerdere jaren afbetalen. Hierdoor kwamen sommige belastingontvangers in de problemen als ze de volledige begrote som toch moesten ophoesten en hierbij eigen vermogen moesten aanspreken. Sommige faillissementen vloeiden wel voort uit oneerlijke praktijken of slecht management.”¹²³ Op fraude bij het innen van de belastingen was er minder controle. Pas in de 18de eeuw zou de hogere overheid daar werk van maken.¹²⁴

Josse de la Villette inde verschillende belastingen, zowel stedelijke als provinciale. Op fiscaal vlak was Vlaanderen in de 17de eeuw¹²⁵ verdeeld in vier kwartieren (Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije), waar telkens drie commiezen drie kassen beheerden: die

120 A. VAN DEN ABEELE, M. CATRY, *Makelaars en handelaars...*, p. 276.

121 Josse de la Villette was van 1670 tot 1672 schepen van Brugge. In 1675 en 1776 zetelde hij in de raad, maar in 1678 werd hij terug schepen, maar slechts totdat hij *wert commijs* zie BRUGGE, Stadsarchief, handschrift 6, p. 441 e.v. Zijn zoon François volgde eenzelfde parcours (zie verder).

122 P LENDERS, ‘De ambtenaar... p. 138.

123 Met dank aan dr. Heidi Deneweth.

124 P LENDERS, ‘De ambtenaar... p. 138.

125 De realiteit was iets complexer en evolueerde. zie NUYTTEENS M., *Inventaris van het Archief van de Staten van Vlaanderen*, Brussel, 1986, p. 12 e.v.

van de oude impost, waarmee oude schulden afbetaald werden, die van de nieuwe impositiën op invoer en verbruik van bier, wijn, brandewijn en slachtvee, waarmee de buitengewone beden van de vorst werden betaald. Uit de derde kas, die van het maalderijrecht, werden openbare werken gefinancierd.¹²⁶ Al van bij aanvang in 1616 was deze belasting op het malen van graan¹²⁷, bestemd voor het delven en onderhouden van de vaarten Gent-Brugge-Oostende *ende werken daeraen dependerende*.¹²⁸ Het is geen toeval dat de windmolens zo helder en groot werden afgebeeld op de promotiekaart die naar aanleiding van de opening van de Handelskom werd uitgegeven.¹²⁹ Vanaf 1679 tot aan zijn dood in 1703 was Josse de la Villette *commis van het maalderijrecht van het kwartier van Brugge*. Jaarlijks legde hij de rekeningen voor.¹³⁰ Hieruit blijkt dat hij een vast jaarsalaris van 228 pond Vlaams kreeg, ongeacht de inkomsten van de taks.¹³¹ De belasting op het graanmalen volstond niet voor de infrastructuurwerken.¹³² Extra inkomsten werden gehaald uit de kanalen zelf - pacht van de barge, kaaigeld en vaten-geld¹³³ - en uit de verkoop van renten bezet op het maalderijrecht. De *commis* was ook verantwoordelijk voor het uitbetalen van de renten waarmee zijn kas was belast.

126 NUYTENS M., *Inventaris van het Archief van de Staten van Vlaanderen*, Brussel, 1986, p. 12.

127 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nrs 1391-1399. *Middelen op de graenen: zes stuyvers op elcken Genthischen sack graen opghestelt tot het delven van de riviere ende nieuwe vaert tusschen de stadt van Brugge ende Ghendt ende van daer naer de stadt van Oostende*.

128 E. VAN DEN BUSSCHE, *Inventaires de l'Etat à Bruges. Franc de Bruges*, Brugge, 1884.

129 Cornelis van Coukerken, *Bruga Flandrorum urbs et imporium mercatu celebre*, 1665, The British Library Londen. Afgebeeld in o.m. V. VERMEERSCH, *Brugge*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2002, p. 110.

130 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nrs 1391-1399.

131 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nrs 1391-1399. Boven zijn jaarsalaris kon hij de onkosten voor de inning en het aanstellen van de 16 onderpachters inbrengen. Zijn jaarsalaris was even hoog als dat van zijn voorganger Jan Van de Walle. Het werd niet verminderd als er geen inkomsten waren, toen delen (bv Veurne Ambacht in 1683) door Frankrijk bezet werden. Uit deze bron blijkt niet of de belastingontvanger de gederfde belasting moest voorschieten of bijpassen.

132 E. VIVEY, *De nieuwe Riviere of het kanaal van Plassendaele naar Nieuwpoort*, s.l., 2010, p. 52.

133 De barge, die regelmatig naar Gent voer, werd in 1672 in de vaart genomen om het kanaal te laten renderen; het vatengeld was een belasting op de vaten die op de kanalen getransporteerd werden.

Van 1683 tot 1701 inde Josse de la Villette revens de nieuwe impositiën in het kwartier van Brugge.¹³⁴ Ook hiervoor streek hij een vast jaarsalaris van 228 pond Vlaams op.¹³⁵ Deze provinciale belastinginningen hielden dus weinig risico in; mogelijk iets meer dan een ander hoger ambt, want we weten niet hoeveel hij bij aanvang aan pachtgeld had betaald; evenmin hoe hoog zijn leenpand was, maar dat laatste geldt voor de andere ambten evenzeer. De commiezen werkten erg autonoom, er was onvoldoende controle en in de praktijk kwam er slechts een gedeelte in de koninklijke schatkist terecht.¹³⁶ Als er aan de correcte inning van de provinciale belastingen getwijfeld kan worden, dan geldt dat nog meer voor de lokale. "De stedelijke belastingpachters hadden intense contacten met de hogere en lagere ambtenaren en de magistraat, maar hoorden thuis in de kleine wereld van ondernemende en avontuurlijke zakenlieden. Zij namen het niet zo nauw met de wettelijkheid. Zij kregen dan ook soms een kwalijke naam: *fraudeur de profession*."¹³⁷ In 1690 pachtte Josse ook de stedelijke belasting van '4£ per vat wijn/brandewijn'. Kort nadien spande hij een proces aan tegen de vorige ontvanger, omdat die 320.000 pond Vlaams aan belastinginkomsten zou hebben achtergehouden. Bij gebrek aan bewijzen draaide het op niets uit.¹³⁸ Het ging nochtans om een aanzienlijk bedrag. Zo'n proces stelt Josse de la Villette in een ander daglicht. Meer dan zijn broer die als hoogwaardigheidsbekleeder naar voren treedt, blijft hij een avontuurlijke ondernemer, die evolueert van groothandelaar naar belastingontvanger.

Of was het innen van de (provinciale) belastingen toch niet zo 'oneerbaar' als hun imago en bijnaam *fraudeur de profession* laten vermoeden? Josse de la Villette werd in 1698 gealdeld en zijn oudste zoon François volgde eenzelfde parcours: eerst was hij en-

134 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nrs 1601-1607.

135 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nrs 1236-1241. *Salaris over het doen van de particuliere verpachtinge binnen zijn district het kwartier van Brugghe*. Zijn jaarsalaris was even hoog als dat van zijn opvolger Antoon Van Steelant.

136 NUYTTENS M., *Archief van de Staten van Vlaanderen*, p. 16.

137 P LENDERS., 'De ambtenaar ...', -p. 92.

138 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, processen 1140049 doos 159 jaar 1694.

kele jaren¹³⁹ schepen van Brugge, dan volgde hij zijn vader op als belastingsontvanger.¹⁴⁰ En hij ging er nog prat op ook, want toen François in 1707 als getuige optrad bij een huwelijkscontract liet hij expliciet vermelden dat hij *commis van de maelderie in het quartier van Brugghe ende van het nieuw gedelf* was, terwijl dat er voor het huwelijkscontract uiteraard niets toe deed.¹⁴¹

DE DE LA VILLETES ALS RENTENIERS

Rentenieren was als bron van inkomsten meer conform de adellijke levenswijze. De rentekoop was in de middeleeuwen ontstaan om het verbod op interesten bij leningen te omzeilen. Geld mocht immers geen geld opbrengen, maar het was wel toegestaan een som geld te verkopen in ruil voor een jaarlijkse rente van een vastgesteld percentage. Lenen bij banken was nog niet ingeburgerd en gebeurde tegen woekerintresten.¹⁴²

De boedels van Jean en Josse de la Villette bieden relevant vergelijkingsmateriaal. Beide werden opgesteld na een rijkgevulde carrière: de vader als koopman-reder, de zoon als geadelde belastingontvanger. Het is duidelijk dat Josse meer rentenierde dan zijn vader: zijn jaarinkomen uit rentes betrof meer dan 2083 pond Vlaams t.o.v. 316 pond Vlaams. Bovendien lagen zijn renteinkomsten niet alleen in absolute cijfers hoger, maar ook verhoudingsgewijs: terwijl hij zijn kinderen 'slechts' 1,4 keer meer naliet dan zijn vader, lag zijn jaarinkomen uit rentes 6,5 keer hoger.

139 Van 1699 tot 1703. Zie BRUGGE, *Stadsarchief*, handschrift 6, p. 441 e.v.

140 François nam wel de taksen op het het maalderijrecht over, maar niet de nieuwe impositiën in het kwartier van Brugge: vanaf 1701 werden die geïnd door Ignatius Van Steelant. Merkwaardig is dat deze in 1704 een obligatie van 15.800 gulden courant afsloot bij de weduwe van Josse de la Villette. Cfr. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 6552, p.132v.

141 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 7849.

142 M. VAN DER HEYDEN, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650*, Amsterdam, 2006, p 47.

Tabel 1: vergelijking jaarinkomen uit renten 1666 en 1706¹⁴³

Jaarinkomen uit renten in pond Vlaams courant ¹⁴⁴	Jean de la Villette 1666	Wwe Josse de la Villette 1706
Bezette renten ¹⁴⁵	156 pond Vlaams	519 pond Vlaams
Onbezette renten	160 pond Vlaams	-
Obligaties ¹⁴⁶	-	1574 pond Vlaams
TOTAAL	316 pond Vlaams	2083 pond Vlaams
<i>Totaal erfenis</i>	<i>13.927 pond Vlaams</i>	<i>20.459 pond Vlaams</i>

Er was ook nog het onderscheid particuliere en publieke renten. Deze werden afgesloten op overheidsinkomsten (bv. op accijnzen).¹⁴⁷ De stedelijke elite investeerde in publieke renten omwille van de inkomsten, maar ook uit plichtsbesef om de overheid in geldnood bij te staan en om hun relaties te onderhouden. Beleggen in publieke renten gold als bevestiging van het netwerk waarin ze zich bevond en waarvan ze op tal van vlakken profiteerde.¹⁴⁸ Al in de late middeleeuwen behoorden de grote geldschietters van de lokale overheid tot een klein kringetje kapitaalcrachten die ook de politieke macht in handen had.¹⁴⁹ In Gent verschaften de stadsbestuurders als rentekopers toen krediet aan de stad, maar als handelaren, ambtenaren en ontvangers van belastingen vloeyde het geld van de stad net zo hard in hun eigen zak terug.¹⁵⁰

Zo'n¹⁵¹ vervlechting van geld en macht zien we ook bij de familie de la Villette in de 17de eeuw. Zowel Jean als Josse de la Villette be-

143 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604 & 6552.

144 De bedragen die in 1706 aangeduid werden in wisselgeld, werden omgezet naar courant geld.

145 Deze rentes hadden doorgaans vastgoed als waarborg.

146 Met obligaties werden hier onbezette renten, renten zonder waarborg, aangeduid.

147 M. VAN DER HEYDEN, *Geldschietters van de stad*..., p. 24.

148 M. VAN DER HEYDEN, *Geldschietters van de stad*..., p. 228.

149 M. VAN DER HEYDEN, *Geldschietters van de stad*..., p. 53.

150 BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990, p. 208. Hierbij mag wel worden aangestipt dat publieke renten ook risico's inhielden (zie verder).

151 De vraag kan uiteraard gesteld worden in hoeverre de bevindingen van de Noorderlijke Nederlanden en het middeleeuwse Gent op de Brugse situatie van toepassing zijn.

legden in publieke renten. Bij zijn overlijden, meer dan 10 jaar na zijn verhuis naar Brugge kwam nog 26 % van Jeans jaarinkomen uit renten uit beleggingen in de steden Sint-Omaars, Duinkerke en Ieper. Josses beleggingsportefeuille was 6,5 keer groter, maar iets minder gespreid: 19 % in publieke t.o.v. 81% in particuliere renten.

Tabel 2: vergelijking particuliere en publieke renten in 1666 en 1706¹⁵²

	Jean de la Villette 1666	Wwe Josse de la Villette 1706
Particuliere renten	74 %	81 %
Publieke renten	26 %	19 %
TOTAAL	100 %	100 %

Rentenieren hield een zeker risico in. Achterstallige renten waren geen uitzondering, maar uit de boedel van Josses weduwe met meer dan honderd rentes, blijkt dat achterstallen bij particulieren zich beperkten tot enkele jaren, terwijl die bij publieke - althans die m.b.t. het kanalenet - tot verschillende decennia konden oplopen. Zo kocht Josse de la Villette op 2/6/1693 een rente van 31-5-0 aan *penninghe 16 [6,25%] tot laste van de stad Brugge ende midde-len van het nieuw ghedelf van Plasschendaele naer Duynkercke* uitgeschreven op 3/8/1641, die al was *verachtert sedert july 1675*. In 1706 was ze nog steeds niet uitgekeerd.¹⁵³ Dat was dus al meer dan 30 jaar! De rente van 98 pond Vlaams die Robert de la Villette *ter cause van sijne huysvrouw* had bezet op de maalterijrechten in het kwartier van Brugge, werd evenmin stipt uitbetaald. De *com-mis*, haar schoonbroer Josse de la Villette betaalde haar – ze was ondertussen al weduwe geworden – in 1689 de rente uit van het jaar 1679, dus 10 jaar later. De weduwe mocht zich nog gelukkig prijzen, want slechts een tiental van de meer dan 400 achterstal-len werd dat jaar uitbetaald.¹⁵⁴

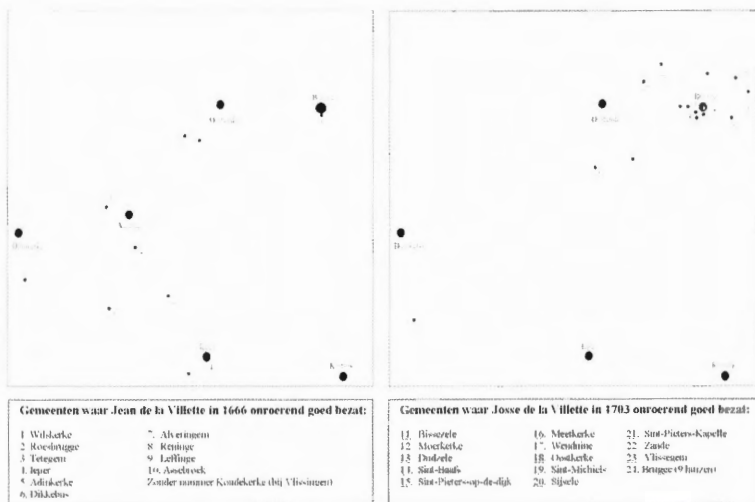
¹⁵² BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604 & 6552.

¹⁵³ BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 6552.

¹⁵⁴ BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, nr. 1423, p. 97.

DE DE LA VILLETES ALS GROOTGRONDBEZITTERS

De belangrijkste bron van inkomsten voor de meeste edelen was grondbezit en opbrengsten uit eigendommen. Beleggen in vastgoed liep het minste risico. Omdat de staten van goed landerijen en woningen, zoals de herenwoning, slechts pro memorie vermelden, is het niet mogelijk om het aandeel vastgoed in het hele vermogen in te schatten.¹⁵⁵ Een vergelijking tussen twee boedels is wel mogelijk. Josse de la Villette liet zijn erfgenamen meer dan 300 ha na, zo'n drie keer meer dan zijn vader Jean, terwijl de erfenis slechts 1,4 keer groter was.¹⁵⁶ Josse belegde dus zowel absoluut als relatief meer in vastgoed dan zijn vader. Josses gronden lagen binnen een straal van 25 km rond Brugge, terwijl die van Jean in de driehoek Duinkerke-Ieper-Oostende gesitueerd waren.

Kaarten: vergelijking gemeenten waar Jean en Josse de la Villette onroerend goed bezaten.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Een jaarinkomen uit pacht- en huurgelden is evenzeer moeilijk te becijferen omdat die niet steeds vermeld worden.

¹⁵⁶ BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604 & 6552. En tabel 1.

¹⁵⁷ BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1604 & 6552.

Terwijl Jean in Brugge een herenwoning huurde¹⁵⁸, kocht Josse er een luxueuze woonst, naast nog 8 andere huizen in Brugge. De herenwoning Sint-Jansstraat 13 wordt nu met *Het huis Coppieters 't Wallant* aangeduid. De koopakte uit 1676 beschreef het als een mooi huis met een grote poort, een groot ommuurd erf en een zijuitgang in de Engelsestraat. Deze zijuitgang bestond toen uit twee huisjes. In de loop van de 18de eeuw zou de familie de la Villette ze vervangen door een koetshuis met stallingen.¹⁵⁹ Het huis stond naast dat van Pieter-Balthasar van Caloen, schepen van het Brugse Vrije, voorwaar een buurman met klasse. Ook in de 18de eeuw werden de aanpalende huizen door hoge magistraten bewoond. Een blik op de stadsplannen van Brugge toont dat de kavels in de Sint-Jansstraat erg ruim waren vergeleken met de percelen elders. Het prestigieuze huis in de Sint-Jansstraat bleef tot in 1772, drie generaties lang, de stadswoning van de familie van Josse de la Villette.¹⁶⁰

DE DE LA VILLETES ALS GRONDHEREN

Als de de la Villetes in 1700 de heerlijkheden Moerkerke en Altena kopen, past dat in het beeld dat de tijdgenoten hadden van een adellijke familie. De meeste rijken bezaten zowel een stadswoning voor 's winters als een buitenverblijf voor 's zomers, maar het strekte edelen tot eer niet zomaar een hof van plaisance te bezitten, maar wel een kasteel dat van oudsher de spil was van een feodaal leen. Heerlijkheden hadden een grote aantrekkingskracht op de adel omwille van de inkomsten, maar vooral omwille van het prestige dat uitging van het uitoefenen van de heerlijke macht.¹⁶¹ De heer heerste over de inwoners van zijn heerlijkheid. Hij zat de rechtspraak en het bestuur voor of delegerde deze macht aan ambtenaren die door hem waren benoemd.¹⁶² Het belang dat men hechte aan de waardigheid van zo'n heerlijkheid blijkt uit het feit

158 Jean de la Villette huurde in Brugge een herenwoning in de Heilige-Geeststraat, het huidige hotel de Castillon. zie B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant*..., p. 69.

159 B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant*..., p. 77.

160 B. BEERNAERT e.a., *Het huis Coppieters 't Wallant*..., p. 77.

161 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly*..., p. 328.

162 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly*..., p. 357.

dat de edellieden de naam van hun heerlijkheid lieten volgen op hun familienaam.¹⁶³

Naast macht en prestige verschaftte een heerlijkheid ook inkomsten. Zo had de heer recht op de tiende penning (= 10 %) bij verkoop van een achterleen en de vijftiende penning (= 7 %) bij elke mutatie van een niet feodaal onroerend goed gelegen binnen zijn heerlijkheid. Verder kon hij er heerlijke belastingen heffen, zoals accijnzen op de bier- en wijnconsumptie. Enkel in zijn molen kon graan gemalen worden en op het slachten en verkopen van elk rund, varken, schaap of geit was hem een recht verschuldigd.¹⁶⁴ Niet alle heerlijkheden hadden evenwel dezelfde rechten.

DE DE LA VILLETES ALS HEREN VAN MOERKERKE EN VAN ALTENA

Op 4 maart 1700 kocht Pierre de la Villette - naar men zegt voor veel geld, 15.000 pond Vlaams¹⁶⁵ - de heerlijkheid Moerkerke. Het was een vrij groot gebied (ca 50 ha), waar 29 achterlenen van afhingen. De heer had het privilege op jacht en visvangst, maar zijn bevoegdheden beperkten zich tot de controle op de rekeningen van gemeente, parochie en watering. Hij had geen rechtspraak. Bovendien was het middeleeuwse kasteel vervallen.¹⁶⁶ Op 6 april 1700 kocht Josse de la Villette, de oom van Pierre, de heerlijkheid Altena, dat onder de parochie en ammanie van Moerkerke viel; het was 21ha groot en telde 10 achterlenen.¹⁶⁷ Altena was al sinds de 14de eeuw een geliefd buitenverblijf voor Brugse poorters.

Deze heerlijkheden waren bedoeld als nalatenschap want Josse liep al tegen de zestig en zou drie jaar later overlijden.¹⁶⁸ Pierre de la

163 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly...*, p. 357.

164 B. D'HOORE, *De familie Le Bailly...*, p. 332.

165 DE HOOGE, *sepulturen...*, deel III, p. 153 en 154.

166 Idem.

167 Altena werd beschreven als *eene casteelgoed ende hofstede groot 42 ghemeten ... dan of ghehouden worden thien manschepen ofte achterlenen*. Deze leenheerlijke afhankelijkheid beperkte zich in feite tot het betalen van een som telkens het goed verkocht of geërfd werd.

168 Zoals van de meeste tijdgenoten kunnen we Josses geboortjaar enkel afleiden uit andere jaartallen. Aangezien hij bij het overlijden van zijn vader in 1666 meerderjarig was, dus meer dan 25 jaar, was hij in 1700 zeker ouder dan 59.

Villette had enkele jaren voordien zijn vrouw in haar eerste kraambed verloren en zou niet hertrouwen.¹⁶⁹ Bij aankoop stond al vast dat Moerkerke zou gaan naar de oudste zoon van zijn zus Jeanne-Adrienne die met een d'Hanins was getrouwd. Na de erfenis liet deze familie zich *d'Hanins de Moerkerke* noemen. Josses zoon, François de la Villette liet zich *d'Altena* noemen, hoewel hijzelf Rustenburg kocht als buitenverblijf en Altena verhuurde. De aankoop van twee zo dicht bij elkaar gelegen heerlijkheden door zo'n nauwe verwanten lijkt geen toeval, te meer dat Pierres broer, Jacques de la Villette in het zelfde jaar 1700 via zijn vrouw Gertrude de Bock de heerlijkheid ter Torre in Oedelem erfde.¹⁷⁰ Met drie heerlijkheden in de buurt leek het wel of de familie de la Villette al eeuwen heer was in de streek. Dit kon alleen maar bijdragen tot hun prestige.

DE FAMILIE DE LA VILLETTE EN HAAR CONTACTEN MET DE ADEL

Dat de familie zeker eind 17de eeuw door de adel in haar kringen werd opgenomen valt af te leiden uit hun huwelijkspartners. Uit onderstaande tabel blijkt dat na 1650, na de verhuis naar Brugge, de meeste partners uit de ambtsadel kwamen.

Tabel 3: huwelijken familie de la Villette, gesloten tussen 1625 en 1700.

Familieid de la Villette	Huwelijkspartner	Beroep vader van partner	Vermelding aangetrouwde familie in Wapenboek ¹⁷¹	Huwelijk gesloten in het jaar
Jean	Cornelie de Meulebeke	Koopman-reder in Duinkerke	Adel: 1659	[± 1625]
Robert	Jeanne Baessens	Kapitein van de Spaanse marine in Duinkerke ¹⁷²		[± 1650]
Josse	Liviena Van Auweghem	173	Ridder: 1600 ¹⁷⁴	± 1664

169 Van Pierres zus Jeanne-Adrienne kennen we bij uitzondering wel het geboortjaar: ze werd in 1654 geboren. Haar oudere broer Pierre was derhalve in 1700 minstens 45 jaar oud.

170 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 17807.

171 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek* De titel van ridder of baron, vereist een vroegere adelsverheffing.

172 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc*..., deel 4, p. 329.

Familieid de la Villette	Huwelijkspartner	Beroep vader van partner	Vermelding aangetrouwde familie in Wapenboek ¹⁷¹	Huwelijk gesloten in het jaar
Josse	Jeanne-Thérèse de Bock ¹⁷⁵			± 1670
Marie	François Vandevelde	<i>Griffier van de Weesen in Brugge</i> ¹⁷⁸	(Adel: 1671 ¹⁷⁷)	
Catherine	Philippe Imbert	<i>Mr. secretaris v.d. Grote Raad in Mechelen</i> ¹¹	Adel: 1604	[± 1670]
Jeanne-Adrienne	Philippe d'Hanins	179	Ridder: 1699	± 1677
Louis-Ignace	Isabelle de Costenoble	Procureur-generaal Raad van Vlaanderen in Gent ¹⁸⁰		[± 1680]
Jacques	Gertude de Bock			
Catherine	Jacques Anchemant	<i>Heer van Ponselee, Schepen en burgemeester van het Brugse Vrije</i> ¹⁸¹		1692
Pierre	Marie de Draeck		Baron: 1781	1693
François	Marie Bellero	182		1700

Een andere indicator voor de integratie van de familie in de lokale adel is haar deelname aan het verenigingsleven. Verenigingen

- 173 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 1957; De moeder van Liviene, Josyne Arents, werd aangeduid met 'jonkvrouwe'
- 174 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek ...*, deel 1, verwijst bij Auweghem naar d'Alegambe d'Auweghem.
- 175 1700 de heerlijkheid ter Torre in Oedelem erfde (BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr 17807) Ook Josse was in zijn tweede huwelijk getrouwd met een de Bock: Marie-Thérèse de Bock.
- 176 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 16704; de griffier van de wezenkamer was een jurist die de schepenen adviseerde en was een hoge functie; zie : A. VANDEWALLE, 'De benoeming van een stadspensionaris, ... p.186.
- 177 L. DUERLOO & P. JANSSENS, *Wapenboek ...* deel 3, meldt de adelsverheffing in 1671 van David Vandevelde, ontvanger-generaal van de Staten van Brabant in het kwartier van Brussel. Verwantschap met François Vandevelde is mogelijk.
- 178 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 4257.
- 179 Philipe D'Hanins was *commis van de maalderijrechten in het Brugse Vrije* van 1685 tot 1707. Zie BRUGGE, Rijksarchief, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, 135
- 180 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p. 334.
- 181 J. GAILLARD, *Bruges et le Franc...*, deel 4, p.330.
- 182 Guillaume Bellero wordt vermeld *als heer ende meester* en was dus jurist. Zie BRUGGE, Rijksarchief, Oud Archief, Registers van het Brugse Vrije, 131, nr. 1422.

vroegen geen jaarlijks lidgeld, maar de leden “tekenden bij hun intrede in de gilde een *doodschuld*, een soort verbintenis die elke confrater aanging om bij zijn dood een bepaalde som te schenken aan de gilde”.¹⁸³ Omdat de erfgenamen de doodschuld moesten vereffenen, werd ze ook genoteerd in de staat van goed. We vinden pas vermeldingen van doodschuld bij de derde generatie: noch in Jeans, noch in Josses boedel komt er zo’n vermelding voor, maar voor deze laatste kan dat te verklaren zijn doordat het eigenlijk de boedel van zijn weduwe is en de doodschuld mogelijk al vereffend was.¹⁸⁴ De derde generatie trad toe tot verenigingen die strikt voor de adel waren voorbehouden. Josses oudste zoon François (° 1675-†1725) was aangesloten bij de Gilde van de Heilige aartsengel St-Michiel, de adellijke schermclub.¹⁸⁵ Een andere zoon, Philippe de la Villette (° 1681-†1725), was in de Rederijkerskamer van de Heilige Geest, de literaire vereniging waar ook nagenoeg enkel edellieden toe behoorden en die in de Poortersloge samenkwam.

Philippe, een vrijgezel die een rijkge vulde wijnkelder naliet,¹⁸⁶ was ook lid van minder exclusieve verenigingen. Als jongeling had hij met de kruisboog leren omgaan in de juniorafdeling van de Sint-Jorisgilde, de *Gilde van de Jonghen hove*; later trad hij ook toe tot hun *Gilde van den Ouden hove*. De Sint-Jorisgilde was de ontmoetingsplaats bij uitstek van de Brugse adel en van de leden van de patriciërsfamilies die zich een status verworven hadden gelijkwaardig aan die van de adel.¹⁸⁷ Van de talrijke leden hanteerde slechts een minderheid de kruisboog. De meesten – en in de eerste plaats de dames – beperkten hun lidmaatschap tot het deelnemen aan de society-activiteiten van de vereniging: tuinfeestjes, bals, feestmalen, ...¹⁸⁸ Philippe de la Villette was als jager - hij liet twee

183 B. D’HOORE, *De familie Le Bailly* ..., p. 363.

184 Na de dood van Josse in 1703 kwam er geen boedelbeschrijving; daarmee werd gewacht tot zijn tweede vrouw in 1706 overleed. (BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staat van goed, 2^e reeks, nr 6552.)

185 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staten van goed, 2^e reeks, nr. 8446.

186 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staten van goed, 2^e reeks, nr. 8426, p. 84.

187 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, Staten van goed, 2^e reeks, nr. 8426.

188 VAN DEN ABELE, *In Brugge onder de accacia*, p. 117.

jachthonden, *bracken*¹⁸⁹ na - waarschijnlijk wel een echte schutter want hij was tevens bij de Sint-Sebastiaansgilde, waartoe ook de betere middenklasse behoorde. Van de meer volkse handboogschuttersgilden, als de Vrije Archiers op Sint-Kruis was hij geen lid.

BESLUIT

Welstellende burgers die in de 17de eeuw in Vlaanderen tot de adelstand toetraden, deden dat omwille van de sociale status en ook om deel te nemen aan het bestuur, want zelfs in Vlaanderen had de ambtsadel in de praktijk de macht in handen. Privileges of fiscale voordelen genoot de adel hier niet, enkel prestige. Hoezeer de adelsverheffing bij de familie de la Villette een prestigekwestie was, blijkt uit de interesse van de pas geadelden Robert en Josse voor de bijkomende eretitel van ridder. Hun vader Jean de la Villette heeft het niet meer mogen meemaken dat zijn oudste zoon in 1673 officieel in de adel werd opgenomen. De adelsverheffing was ook al zijn ambitie geweest; dit helpt althans verklaren waarom Jean twintig jaar eerder met zijn hele familie zijn geboortestad Duinkerke verliet. Hij was er een succesvol koopman-reder, had er geïnvesteerd in publieke renten en in de omgeving gronden gekocht. Toch emigreerde hij naar Brugge. Hij volgde zijn schoonbroer Robert de Meulebeke, die na de definitieve aansluiting van Duinkerke bij Frankrijk in 1652, zijn carrière van intendant van de Spaanse marine in Brugge wou verder zetten, omdat hij rekende op een adelsverheffing als beloning voor jarenlange dienst aan de Spaanse kroon. Toen Robert de Meulebeke in 1659 in de adelstand werd opgenomen, nam zijn schoonbroer Jean de la Villette de functie van intendant over, om ze door te geven aan zijn zonen Robert en Josse, zodat die op hun beurt in 1673 en 1698 de fel begeerde adelsbrieven konden aanvragen. In de 17de eeuw was het immers niet voldoende om vermogend te zijn en er een adellijke levensstijl op na te houden; rijken met adellijke ambities moesten ook in dienst van de vorst treden, want de edicten van 1595 en 1616

189 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Staten van goed, 2° reeks, nr. 8426, p. 7 en 60.

vereisten vorstelijke adelsbrieven. De adel beperkte zo de toevloed nieuwe edelen en de vorst verabsoluteerde zijn macht.

De verhuis naar Brugge en de functie van intendant van de Spaanse marine kwam de koopman-reder Jean de la Villette ook op economisch vlak goed uit, want vanuit Brugge kon hij via het nieuwe kanalennet zijn overzeese handel met Spaanse contacten verderzetten en als intendant van de oorlogsvloot ook de handelsvloten organiseren. De familie stond gekend als voorstander van de vrije doorvaart, maar het is nog niet duidelijk wat hun inbreng was in de aanleg van de Handelskom in 1665. Uit de boedelbeschrijvingen van de jaren 1660 blijkt dat Jean en zijn zoon Josse de la Villette een aanzienlijk fortuin vergaarden met internationale handel. Later zette de familie de groothandel stop om het gemaakte fortuin minder risicovol te investeren en deel te nemen aan het bestuur. Ze conformeerde zich als dusdanig aan de adellijke levenswijze. Een zakenadel zou pas in de 18de eeuw ontstaan; voordien oefenden edelen geen lucratieve activiteiten uit: ze leefden van inkomsten uit renten en gronden en bekleedden een ambt. In 1666 kon Jeans oudste zoon, Robert de la Villette, om nog onduidelijke redenen, schepen van het Brugse Vrije worden. Het ambt zou vier generaties in de familie blijven. De familie werd grootgrondbezitter in het Brugse. Josse de la Villette, Jeans tweede zoon, had bij zijn overlijden in 1703 veel meer gronden dan zijn vader toen die in 1666 stierf. Zijn jaarinkomen uit renten lag eveneens beduidend hoger. Toch was Josse als meervoudig belastingsontvanger een buitenbeentje in de ambtsadel.

Op uiterlijk vlak gedroeg de familie zich al midden 17de eeuw heel voornaam. Ze leefde in luxe en volgde nieuwerwetse etiquette-regels als eten met vorken. Dat ze toen al de adellijke status ambieerde blijkt uit haar familiewapen. Vanaf 1673 mocht ze boven haar burgerlijk wapen een adellijk dekkleed draperen. Vanaf 1679 moest de geridderde Robert de la Villette statig met *mijnheer* worden aangesproken, wat meer was dan *jonker*. Jeans kleinkinderen groeiden op temidden de Brugse jeunesse dorée. Na hun rechtenstudie bekleedden de jongens een hoog ambt; de meisjes huwden ambtsedelen. Ze waren lid van exclusieve verenigingen als

de Sint-Michielsgilde. De kers op de taart kwam in 1700 toen de familie de la Villette de heerlijkheden Moerkerke, Altena en Ter Torre verwierf. De hoogbejaarde Josse, die in Duinkerke als burgerzoon geboren was, kon zijn feodale erfgenaam de naam *de la Villette d'Altena* nalaten. Samen met zijn familie had hij trede per trede de sociale ladder beklommen.

Jean de la Villette
 (°?- †1666)
 ∞
 Cornélie de Meulebcke
 (°?- †1660)

Robert de la Villette
 (° ?- †1686)
 ∞ [± 1652]
 Jeanne Baessens
 (° ?- †1692)

Jacqueline
 de la Villette
 (°?- †>1666)
 ongehuwd

Josse de la Villette (° ?- †1703)
 1° ∞ (± 1664)
 Livine Van Auweghem
 (° ?- †1668)
 2° ∞ (± 1670)
 Jeanne-Thérèse de Bock
 (° ?- †1706)

Marie
 de la Villette
 (° ?- †1714)
 ∞
 François
 Vandevelde
 (° ?- †<1714)
 Kind(eren)

Catherine de la Villette
 (°1649- †1710)
 1° ∞
 Philippe Imbert
 2° ∞ 1692
 Jacques Anchement
 (° ?- †1718)
 kinderen

Louis- Ignace
 de la Villette
 (°1654- †1728)
 ∞
 Isabelle de
 Costenobie
 kinderen

Pierre de la Villette
 de Moerkerke
 (° ?- †11.12.1716)
 ∞ 1694
 Marie de Draeck
 (° ?- †1695)
 kinderloos

Jeanne-Adrienne
 de la Villette
 (°1654- †1719)
 ∞ (<1677)
 Philippe d'Hanins
 de Moerkerke
 (°?- †<1712)
 kinderen

Jacques-Ignace
 de la Villette
 de Zuydote
 (° ?- †2.12.1716)
 ∞
 Certude de Bock
 (° ?- †1737)
 6 kinderen

Maximilien
 de la Villette
 (°1666-
 †1689)
 ongehuwd

Louis
 de la Villette
 (°1668-
 †1672)
 ongehuwd

Marie
 de la Villette
 (°1671- †1746)
 ongehuwd

François-Josse
 de la Villette
 (° 1675- †7.10.1725)
 ∞ 1700
 Marie Bellero
 (° ?- †16.5.1725)
 5 kinderen

Catherine
 de la Villette
 (°1676- †1729)
 ongehuwd

Robert
 de la Villette
 (° 1679- †1720)
 ∞ (>1705)
 Isabelle Gellinck
 1 kind

Philippe
 de la Villette
 (°1681- †1725)
 ongehuwd

Louis-Josse
 de la Villette
 (° ±1689- †1729)
 ∞
 Marie du Jardin
 kind(eren)

Stamboom van de familie de la Villette
 Beperkt tot de kinderen die hun ouders overleefd hebben:
 bv. Josse de la Villette heeft 19 kinderen laten dopen,
 maar slechts 6 waren in 1706 nog in leven.

De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'. De *Etappenkommandantur* Kortrijk als deel van het Duitse *Etappengebiet* tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Bismarck had voorspeld dat “een of andere stommiteit in de Balkan de eerstvolgende oorlog [zal] veroorzaken”.² Deze ‘stommiteit’ vond plaats op 28 juni 1914 in Sarajevo, toen de Oostenrijkse aarts-hertog Franz-Ferdinand en zijn echtgenote Sophie Chotek er werden vermoord. Het was de aanleiding tot een oorlog waarin alle Europese grootmachten betrokken raakten. Duitsland zag zijn kans schoon om eeuwige rivaal Frankrijk aan te vallen, maar kon dat niet zonder het neutrale en onschendbare België onder de voet te lopen. Dreigend pakten de *feldgraue* wolven zich samen aan de Belgische grens en toen het ultimatum negatief werd beantwoord, stak op 4 augustus 1914 het Duitse Tweede Leger de grens over richting Luik. De snelheid waarmee volgens het gemodificeerde von Schlieffenplan werd opgerukt, was verbluffend. Op 20 augustus 1914 viel Brussel, waar de wetgevende organen niet meer samenkwamen, in Duitse handen. Aangezien *de facto* de bezetter de wetgevende macht overnam, diende het Verdrag van Den Haag (1907) te worden toegepast. Artikel 43 stipuleerde immers dat “Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van degene die het gebied bezet heeft, zal deze alle maatregelen nemen die in zijn vermogen staan, om zoveel mogelijk van de openbare orde en het publieke leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens bepaalde verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten”.³

1 Het artikel is gebaseerd op S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebiet tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Onuitgegeven Masterproef (promotor prof. dr. D. Heirbaut), UGent, 2010.

2 B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, 2000, p. 93.

3 Art. 43 Verdrag van Den Haag (IV), Nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land.

De continuïteit van de publieke diensten en de politiehandhaving moesten worden verzekerd, industrie beschermd en dies meer.⁴ Toen de troepenbewegingen in de Westhoek stopten, werd het ook uit militair oogpunt noodzakelijk het land te organiseren en te besturen. Parallel met de nog bestaande Belgische instellingen werd een Duits bestuursapparaat opgezet dat langzaam een wurg-greep op het dagelijkse leven zou leggen.

In het hierna volgende artikel wordt het Duitse bezettingsapparaat en de invloed ervan op de bestaande maatschappelijke structuur onderzocht in de grote stad Kortrijk en in de kleine plattelandsgemeente Tiegem. Tijdens de bezetting werd Kortrijk geconfronteerd met een *Kommandant*, terwijl Tiegem niet onder rechtstreeks militair gezag viel, al behoorden beiden tot de *Etappe* Kortrijk.⁵

DE DUITSE INDELING VAN BELGIË

Volgens het militaire recht, onder meer geformuleerd in het militaire handboek *Kriegsbrauch im Landkriege*, behoorde de uitoefening van het bestuur over het bezette gebied de legeroversten toe.⁶

- 4 A. MERINGHAC en E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, s.l., 1921, p. 352.
- 5 Kortrijk was tijdens de oorlogsjaren een belangrijk handelscentrum van om en bij de 37.000 inwoners; Tiegem was een typisch plattelandsdorp met ongeveer 1.800 inwoners. Tiegem had tijdens de 19de eeuw een enorme groei gekend onder impuls van Vital Moreels, die als mecenas het dorp had verfraaid en ervoor had gezorgd dat de Sint-Arnoldusverering er opnieuw bloeide. Algemene literatuur over Kortrijk: N. MADDENS, *Geschiedenis van Kortrijk tot 1945 in vogelvlucht*, Vichte, 1983; N. MADDENS, *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt, 1990; E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Kortrijk, 1994. Algemene literatuur over Tiegem: S. STREUVELS, *Tieghem het Vlaamsche Lustoord*, Tielt, 1908; T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem*, Tielt, 1945; G. VAN DE MEULEBROEKE, *Terugblik op Tiegem*, Heule, 1992.
- 6 Het boek werd in 1902 uitgegeven door de Duitse Generale Staf ter instructie van de officieren en bevatte alle oorlogsgebruiken aan te wenden bij een overwinning. De bevelhebbers kregen ruime bevoegdheden en de enige - vrijwillige en zelf opgelegde - beperkingen waren "nobeke overwegingen; christelijke opvattingen, hogere beschaving en overwegingen die tot eigen voordeel strekten". Oorlogswetten werden door gewoonten en gebruiken bepaald, niet door internationale rechtscodes of humanitaire idealen die "maar al te vaak onttaarden in sentimentaliteit en weekhartigheid" en aldus in tegenspraak waren met de aard en het doel van oorlogsvoering. Zie J.H. MORGAN, *The War Book of the German General Staff, being "the usages of war on land" issued by the Great General Staff of the German Army*, New York, 1915, p. VII; L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 61.

Zij hadden onbeperkte macht, wat wil zeggen dat ze niet afhingen van de toestemming van de *Bundesrat* of de *Reichstag*.⁷ Mede hierdoor en uit militaire overwegingen werd vanuit het leger vrij snel de vraag naar het oprichten van een Generaalgouvernement gesteld. Een Gouverneur-Generaal kreeg de duidelijke opdracht "im belgischen Gebiete Ruhe und Ordnung aufrecht zu erhalten".⁸ Hoewel benoemd door de rijkskanselier en de minister van Oorlog, kon hij alleen maar van de keizer orders ontvangen en was hij alleen aan hem verantwoording verschuldigd. Zijn beleid kon niet door het parlement worden gecontroleerd, wat op verzet stuitte bij de linkse fracties in Duitsland. De Gouverneur-Generaal was de hoogste gezaghebber. Om een degelijk beleid te voeren kon hij wetten en uitvoeringsbesluiten uitvaardigen die tegenover de Belgische wetten een derogatoire of opheffende werking hadden. Verder diende hij te waken over de regelmatige voortgang van de rechtspraak en kon hij over de benoeming en het ontslag van Belgische ambtenaren beslissen.⁹ Tijdens de bezettingsjaren waren er in België drie Gouverneurs-Generaal, namelijk von der Goltz¹⁰ (september 1914-november 1914), von Bissing¹¹ (december 1914-april 1917) en von Falkenhausen¹² (april 1917-november 1918).

7 F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik der Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 20-21.

8 *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung* 1, 2, p. 1.

9 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete. Erster Band, Belgien*. Stuttgart, 1927, p. 22; P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, 1916, p. 17; F. WENDE, *Die belgische Frage*, p. 21.

10 Colmar Freiherr von der Goltz (1843-1916) werd in augustus 1914 Gouverneur-Generaal, maar werd eind november van datzelfde jaar verzocht om de Turkse troepen aan te voeren. Zie B. VON MUDRA, F. VON DER GOLTZ, e.a., *Zum Gedenke an Colmar Freiherr von der Goltz, königlich Preußischer Generalfeldmarschall, kaiserlich Ottomanischer Marschall*, Berlin, 1936, p. 32-33.

11 Moritz Ferdinand Freiherr von Bissing (1844-1917) werd op 2 december 1914 Gouverneur-Generaal en zou dat blijven tot aan zijn dood op 18 april 1917. Hij zag zichzelf als de nieuwe vorst van België en ontpopte zich tot de "véritable bourreau de la Belgique". Hij was voorstander om België binnen de Duitse machtsfeer te houden en zo mogelijk in te lijven. Onder zijn regering begonnen de systematische opeisingen, ook van Belgische arbeiders. Hij voerde onder meer de Flamenpolitiek in. Zie F. WILLICH, 'Bissing, Moritz Ferdinand Freiherr von', *Neue Deutsche Biographie, Zweiter Band: Behaim- Bürkel*, Berlin, 1955, p. 278-279; A. MERIGNHAC en E. LEMONON, *Le droit des gens*, p. 371.

12 Ludwig Freiherr von Falkenhausen (1844-1936) werd op 22 april 1917 aangesteld als Gouverneur-Generaal en trok de lijn van zijn overleden voorganger von Bissing

Omwille van juridische, maar vooral praktische redenen kon geen volledig Duits bestuur worden geïnstalleerd. Er waren onder meer onvoldoende gekwalificeerde Duitse ambtenaren voorhanden. Om toch vlot de middelen en voorraden van het land ter beschikking te krijgen, werd een systeem opgebouwd rond de nog resterende Belgische overheidsinstellingen met hun ambtenaren.¹³ De onderafdelingen van de *Zivilverwaltung*¹⁴ zochten daartoe aansluiting bij de bestaande Belgische ministeries.¹⁵ Uiteindelijk werd de macht uitgeoefend zoals onder de normale Belgische burgerlijke overheid.¹⁶

Vele bronnen vermelden dat er naast het Generaalgouvernement nog een *Etappengebiet* en een *Operationsgebiet* bestonden. De drie werden respectievelijk vergeleken met het paradijs, het vagevuur en de hel.¹⁷ Deze driedeling moet echter genuanceerd worden. Het is beter te spreken over het Generaalgouvernement en het *Sperrgebiet*; dit laatste viel immers uiteen in onder andere het *Operationsgebiet*, het *Marinegebiet* en het *Etappengebiet*.¹⁸ De grenzen tussen de zones waren afhankelijk van de oorlogsgebeurtenissen, zodat niet steeds precies kon worden bepaald welke gemeenten tot welke omschrijving behoorden. Eind 1915 ondernam von Bissing “zur Beseitigung von Zweifeln” een poging tot

door. Niettemin wist hij het vertrouwen van de Belgische bevolking toch terug te winnen door zijn evenwichtige en gematigde oordeelsvorming. Zie H. GACKENHOLZ, 'Falkenhausen, Ludwig Alexander Friedrich August Philipp Freiherr von', *Neue Deutsche Biographie, Fünfter Band: Falck-Fyner*, Berlin, 1961, p. 11.

13 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 15.

14 Deze onderafdelingen waren: de Allgemeine Verwaltung, Finanzverwaltung, Unterrichtsverwaltung, Handel und Gewerbe, Innere Verwaltung und Medizinalwesen, Justizverwaltung, Landwirtschaftliche Verwaltung und Lebensmittelversorgung en Bauverwaltung und öffentliche Arbeiten.

15 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 24; C. ROOLF, *German science in occupied Belgium during World War One (1914-1918)*. Manuscript voor symposium 'La collection Allemande' op 10 februari 2006 aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel (consulteerbaar op <http://www.kikirpa.be/uplofads/files/Actu2006-Clich%EgsAllemands.pdf>).

16 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Parijs, 1929, p. 10.

17 B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, 1, London, 1919, p. 296.

18 Er waren verder nog het *Grenzgebiet* en de *Grenzstreife*; zie: *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 5, *Verordnung* 44, B, 31 augustus 1915, p. 56-58.

omschrijving van het Generaalgouvernement.¹⁹ Met uitzondering van de provincie Luxemburg, een deel van Henegouwen en bepaalde gemeenten in West- en Oost-Vlaanderen, ressorteerde de rest van België onder de bevoegdheid van de Gouverneur-Generaal. Verder vielen Franse gebieden rond Givet en Fumay, en tot 1 oktober 1916 Maubeuge eveneens onder diens gezag.

Het *Sperrgebiet* was de zone waar het Duitse Vierde Leger, dat front hield van de Belgische kust tot aan Armentières, heerste. Het bevel lag bij hertog Albrecht von Württemberg²⁰ die na overplaatsing naar Elzas-Lotharingen, werd opgevolgd door infanteriegeneraal Friedrich Bertram Sixt von Arnim²¹.

Het Operatiegebied was de ongeveer 25 kilometer brede frontzone waar de krijgswet gold. Het werd administratief beheerd door de *Etappen-Inspektion* of het militaire bestuur van het Vierde Leger.

Het noorden van West-Vlaanderen was Marinegebied. In een kuststrook met Brugge en 52 omliggende gemeenten golden dezelfde regels als in het Operatiegebied. Het **Marine korps Flandern** dat onder bevel stond van admiraal August Ludwig von Schröder, bezette het gebied maar ontving zijn orders van het Vierde Leger.

Het *Etappengebiet* bekleedde een aparte plaats in het bezettingsregime. Volgens de *Kriegsetappenordnung* van 12 maart 1914 diende het “der Heeresversorgung durch Zuführung von

19 O. SPENGLER, *Handausgabe des Gesetz- und Verordnungsblattes für die okkupierten Gebiete Belgiens (4. September 1914 bis 31. Dezember 1915), mit Verweisungen und Abdruck der angezogenen Gesetze und Verordnungen nebst einem Anhang*, I, Brussel, 1916, p. 374.

20 Hertog Albrecht von Württemberg was de zoon van prins Philippe von Württemberg en de Habsburgse aartshertogin Maria-Theresia. De erfgenaam van de Württembergse troon huwde met Margaretha Sophie van Oostenrijk, de zus van aartshertog Franz-Ferdinand. Zoals het een goed edelman betaamde, bouwde von Württemberg een grote militaire carrière uit. Bij het uitbreken van de oorlog werd hij aanvoerder van het Vierde Leger dat uiteindelijk ook Vlaanderen zou bezetten. Na zijn overplaatsing naar Elzas-Lotharingen voerde hij de *Heeresgruppe Herzog Albrecht* aan. Na de oorlog trok hij zich terug, maar hij ontbond pas zijn leger in november 1919.

21 Von Arnim bouwde eveneens een grootse militaire carrière uit, al begon hij onderaan de ladder als vaandrig. Hij vocht mee in de Frans-Duitse oorlog, maar raakte gewond. Uit erkentelijkheid werd hij gepromoveerd tot luitenant. Zijn ster rees langzaam en hij klom in 1913 op tot infanteriegeneraal. Von Arnim stond bekend als een veeleisend man; sommige bronnen beweren dat zijn troepen de grootste verliezen kenden.

Streitkräften und Heeresbedürfnissen, durch Ausnutzung der Hilfsmittel und Vorräte des Kriegsschauplatzes und durch overname und Ableitung von allem, was das Feldheer in seiner Verwendungsfähigkeit behindern kann”.²² Het kwam er op neer dat elk Duitse Leger ter logistieke ondersteuning achter zijn frontlinie een rust- en bevoorradingszone aanhield waar de nodige materialen konden worden opgeëist en soldaten na hun taak aan het front konden verpozen. Aangezien deze zones noodzakelijk waren voor het oorlogsverloop, moesten verordeningen en regelgeving er directer kunnen worden uitgevaardigd en toegepast. Grote delen van Oost- en West-Vlaanderen werden ingedeeld bij het *Etappengebiet* van het Vierde Leger, maar in werkelijkheid wist niemand precies waar “dat Etappen-gebied begon of eindigde (...) dat waren Duitse aangelegenheden”²³. De organisatie, het bepalen van de omvang en de grenzen van de *Etappe* behoorden tot de taken van de *Generalquartiermeister* bij het *Große Hauptquartier*.²⁴ De bevelhebbers van het Vierde Leger bezaten dan wel in het *Etappengebiet* een grote mate van autonomie, het was de *Oberste Heeresleitung* die de ultieme beslissingsmacht had. De Gouverneur-Generaal had er geen enkele bevoegdheid. Verordeningen uit het Generaalgouvernement waren enkel geldig nadat de leiding van het Vierde Leger ze had goedgekeurd en gepubliceerd in het *Verordnungsblatt*. *De facto* vormden Generaalgouvernement en *Etappengebiet* twee aparte ‘staten’ met uiteenlopende belangen, wat wel eens spanningen veroorzaakte.²⁵ Net zoals in het Generaalgouvernement werd zowel in een militair als een burgerlijk bestuur voorzien, al was de overmacht van het eerste aanzienlijk.

22 E. VON MATSCHKA, ‘Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918’, in: H. MEIER-WELCKER en W. VON GROOTE, *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt, 1968, p. 275.

23 S. STREUVELS, *In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, Brugge, 1979, p. 449.

24 E. VON MATSCHKA, ‘Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918’, p. 275.

25 Erich Ludendorff, de *Erste Generalquartiermeister* bij het 3. *Oberste Heeresleitung* noemde het Generaalgouvernement een “ondoelmatige schepping”, wat aantoonde dat de relatie met de Gouverneur-Generaal en de Duitse legerleiding tot een dieptepunt was gezonken.

HET MILITAIRE BESTUUR

In Tielt werd omwille van de strategische ligging het hoofdkwartier van het *Armee Oberkommando* (hierna verkort tot A.O.K.) van het Duitse Vierde Leger geïnstalleerd.²⁶ Toen het front zich in 1917 verder westwaarts verplaatste, werd Kortrijk gedurende enkele weken hoofdkwartier. Schepen Ruysen schreef daarover "Arrivé de l'armée Ober Kommando à Courtrai venant de Thielt. Le général commandant Sixt von Armin (sic) est logé au Faubourg de Tournai chez mr. Ch. Vandevenne qui doit quitter son habitation; presque toutes les maisons sont occupées. La circulation des voitures et même des piétons étrangers à cette partie de la ville y est interdite".²⁷ Het A.O.K. oefende het hoogste gezag uit in het *Etappengebiet*, maar het hield zich vooral bezig met de gebeurtenissen aan het front.

Omdat de afstand met Duitsland groot was, diende elk A.O.K. in te staan voor de bevoorrading van de eigen troepen. Om dat te realiseren beschikte elk leger over een *Etappen-Inspektion*.²⁸ In België had een *Etappen-Inspektion 4* de leiding over dertien *Etappenkommandanturen*²⁹, een *Havenkommandantur* en drie grenscommando's.³⁰

Toen op 12 oktober 1914 Gent was veroverd, werd de stad uitgeroepen tot *Etappe Hauptort der 4. Armee* en dat tot en met 22 oktober 1918, de dag waarop de Duitsers er weer vertrokken. De belangrijkste diensten van de *Etappen-Inspektion 4* vestigden zich in het Gentse justitiepaleis, terwijl de andere afdelingen in gebouwen rond de Kouter werden ondergebracht.³¹ De officieren verbleven

26 De stad lag vrij centraal in het *Etappengebiet*: de afstand tot Nieuwpoort en Rijsel was ongeveer even groot.

27 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 2330, f. 439.

28 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 275.

29 Dit getal was afhankelijk van de oorlogsgebeurtenissen: naargelang de resultaten van de Duitse troepen werden *Etappen-Kommandanturen* opgericht, afgeschaft of samengevoegd. In 1914 waren er dertien: Aalst, Beernem, Deinze, Dendermonde, Eeklo, Ertvelde, Gent, Geraardsbergen, Kortrijk, Lokeren, Oudenaarde, Sint-Niklaas en Tielt. In 1917 waren het: Aalst, Beernem, Deinze, Dendermonde, Eeklo, Ertvelde, Gent, Geraardsbergen, Kortrijk, Lokeren, Maldegem, Moeskroen, Oudenaarde en Tielt.

30 T. VANHEE, 'De Eerste Wereldoorlog', in: *Geschiedenis van Deinze, deel 2: Deinze en Petegem in de 19de en 20ste eeuw*, Deinze, 2005, p. 69.

31 H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, I, Ledeberg, 1921, p. 47.

in het Posthotel, dat toen het modernste en voornaamste hotel op de Kouter was.

De *Etappen-Inspektion* stond onder het gezag van een *Etappen-Inspektor* die tot de persoonlijke staf van de Tieltse legerbevelhebber behoorde. Het was de hoogste officier in rang van de gehele *Etappe*, of zoals Wandt schreef: "Te Gent was hij om zoo te zeggen de Almacht, waarvoor alles eerbiedig knielde; ook de Kommandant, die intusschen op zich zelf ook reeds een Almacht was, viel voor den Etappen-Inspekteur in het stof"³².

Op provinciaal niveau kwam de functie van Gouverneur in handen van de *Militär-Provinzialgouverneur*³³, die de rang van generaal had.³⁴ Hij werd bijgestaan door een staf om de openbare orde te garanderen.³⁵ Von Kramsta was in West-Vlaanderen keizerlijke militaire gouverneur; von Manteuffel in Oost-Vlaanderen. Uiteindelijk verdween de functie van *Militär-Provinzialgouverneur* in het *Etappengebiet*³⁶, omdat het militaire bestuur er immers uitgeoefend werd door het A.O.K. en de *Etappen-Inspektion*.

De *Kreischef* met de rang van kolonel had het militaire bevel over het arrondissementele bestuur.³⁷ Voor het arrondissement Kortrijk was dat kolonel Lübbert³⁸, die eind december 1914 reeds van het toneel zou verdwijnen.³⁹ Hij klaagde bij de Gouverneur-Generaal dat zijn beslissingen niet werden uitgevoerd en dat hij op alle vlakken werd gedwarsboomd. Kort daarop kreeg hij een bevel tot overplaatsing.⁴⁰ Hij werd wellicht niet vervangen, want ook deze functie werd in het *Etappengebiet* opgeheven.⁴¹

32 H. WANDT, *Etappenleven te Gent*, I, p. 54.

33 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34.

34 S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, p. 131.

35 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

36 In het *Operations-* en *Etappengebiet* werden er onder druk van de krijgsmacht geen *Militärgouverneure* benoemd of als er al een was, werd deze uit zijn ambt ontzet. Hetzelfde gold voor de *Kreischef*. Zie L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 36.

37 P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens*, p. 17.

38 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 61.

39 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 239.

40 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 313.

41 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

De *Etappen-Inspektion* was onderverdeeld in *Etappen-Kommandanturen* en deze laatste noemenswaardig in *Etappenstationen*. In elke stad of gemeente waar een Duits garnizoen was gestationeerd, kwam een *Kommandantur* die tegelijk *Etappen-* en *Ortskommandantur* kon zijn. Aan het hoofd van een *Etappen-Kommandantur* stond een *Etappenkommandant*, bevoegd voor alles wat de militairen en de oorlog betrof, zoals opeisingen, het uitreiken van passen en de zorg voor de strikte naleving van alle verordeningen. Zijn bevoegdheden waren eigenlijk dezelfde als van de *Etappen-Inspektor*, maar dan binnen een kleinere omschrijving. Hij werd bijgestaan door een adjudant en een beambte van het militaire gerecht, en indien nodig werden hem een officier voor de gezondheid (*Sanitätsoffizier*), een aalmoezenier (*Militärgeistliche*) of andere bestuurders (*Verwaltungsbeamte*) toegewezen.⁴² Naargelang de lokale behoeften waren er in de *Etappen-Kommandantur* meerdere diensten. Halfweg oktober 1914 werd Kortrijk 'gepromoveerd' tot *Etappen-Kommandantur*. Het stadhuis werd ingenomen voor de meeste diensten met elk een Duitse militair aan het hoofd. Er werden een aantal instellingen opgericht: het *Passbüro*, het *Meldeamt*, het *Arbeitsamt*, de *Landwirtschaftlicher Betriebstelle*, de *Wirtschaftsstelle*, de *Technische Abteilung*, de *Polizei-abteilung* en het *Gericht*.⁴³

Het bestuursgebied van een *Kommandantur* wijzigde geregeld ten gevolge van de krijgshandelingen. In 1915 omvatte de *Etappe* Kortrijk: Anzegem, Bavikhove, Beveren-Leie, Deerlijk, Desselgem, Harelbeke, Hulste, Ingooigem, Kortrijk, Kuurne, Nokere, Ooigem, Sint-Eloois-Vijve, Tiegem, Vichte, Wortegem, Zwevegem en Zulte. Op 21 juli 1916 werd Zulte bij de *Etappekommandantur* van Deinze gevoegd. Gijzelbrechtegem, Kaster en Waarmaarde werden losgemaakt van Oudenaarde en aan Kortrijk overgedragen in ruil voor Nokere en Wortegem.⁴⁴ Aldus viel de *Kommandantur* Kortrijk grotendeels samen met het bestuurlijk arrondissement.

42 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 276.

43 E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4de leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, 1999, p. 39.

44 M. DELMOTTE, 'De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)', in: 30ste *Jaarboek van de geschied- en heerkundige kring "De Gaverstreke"*, 2002, p. 161-162.

De *Ortskommandant* had de leiding over een *Etappenstation*. Afhankelijk van de omvang of de belangrijkheid van bepaalde gemeenten, zoals in Avelgem, Harelbeke en Waregem werd er een aangesteld. De *Ortskommandant* vormde de schakel tussen het lokale gemeentebestuur en de *Etappenkommandantur*. *Ortskommandanturen* verschenen en verdwenen om de haverklap, meestal door kleine veranderingen aan de frontlinie. Eenmaal een gemeente of stad in het *Operationsgebiet* kwam te liggen, was het alleen nog de *Ortskommandant* die de lakens uitdeelde. Hij hing dan niet meer af van de *Etappe* Gent, maar stond rechtstreeks onder het bevel van de legerleiding in Tielt. Toen vanaf juni 1917 grote delen van het zuiden van West-Vlaanderen als *Operationsgebiet* werden beschouwd, kreeg vrijwel iedere gemeente er een *Ortskommandant*.

HET BURGERLIJK BESTUUR

Bij de *Etappen-Inspektion* werd een hoge Duitse ambtenaar aangesteld om de *Zivilverwaltung* of het Duitse Burgerlijke Bestuur uit te oefenen.⁴⁵ De *Zivilverwaltung* was eveneens in Gent gevestigd en werd tot 1916 geleid door von Keudell.⁴⁶ De instelling controleerde de Belgische politie- en gemeentelijke overheden en censuurde de binnenlandse pers, boeken, theater en cinema's.⁴⁷ Verder hield ze zich bezig met allerhande burgerlijke zaken: godsdienst, handel, industrie, landbouw, onderwijs, schooluren, toezicht op het Nationaal Comité, gemeentebelastingen, jacht⁴⁸, toelating voor openbare en bijzondere vergaderingen⁴⁹ en dergelijke meer. Op provinciaal niveau was er een *Präsident der Zivilverwaltung in den Provinzen*⁵⁰ (voorzitter van de provinciale *Zivilverwaltung*⁵¹). Hij was zowel aan de Gouverneur-Generaal, als aan de *Zivilverwaltungschef* en de *Militär-Provinzialgouverneur* onder-

45 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 277.

46 H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kantteekeningen bij de Duitse ineerstorting*, II, Ledeberg, 1921, p. 93.

47 E. VON MATSCHKA, 'Organisationsgeschichte des Heeres 1890 bis 1918', p. 277.

48 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 174, p. 281-285.

49 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 15, p. 22-23.

50 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34.

51 S. DE SCHAEPRDIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 131.

geschikt. Hij was het hoofd van de provincie, hield toezicht op de gemeenten en werd bijgestaan door ambtenaren om het economische leven en de voedselvoorziening voor de bevolking weer op te starten.⁵² Hij behandelde de lopende zaken van het provinciaal bestuur, oefende het voorzitterschap uit over de Bestendige Deputatie⁵³ en had invloed op de samenstelling van de Plaatselijke Bevoorradsingscommissie (P.B.C.), het door de Duitsers opgerichte Hulp- en Voedingscomiteit.⁵⁴ In West-Vlaanderen was het Küster die voorzitter werd van het burgerlijk bestuur, terwijl Ecker deze functie bekleedde in Oost-Vlaanderen.⁵⁵

De gewone zittingen van de Provincieraden werden opgeschort en de verkiezingen afgelast.⁵⁶ Alleen op bevel van de bezetter kon een buitengewone zitting worden gehouden, die achter gesloten deuren diende te gebeuren.⁵⁷ De Provincieraden werden door von Württemberg en von Bissing samengeroepen. Voor de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen, Limburg, Luik, Luxemburg en Namen geschieden de openingen en sluitingen van de bijzondere zittingen in naam van de *Kaiserlich Deutschen Generalgouverneur*, terwijl dat voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen gebeurde in naam van de *Oberbefehlshaber der IV. Armee*.⁵⁸

Toen de Provincieraad van Oost-Vlaanderen in december 1916 weigerde de krijgsbelasting goed te keuren, achtte de bezetter dat in strijd met het openbare belang en werd artikel 89 van de Provinciewet ingeroepen.⁵⁹ De *Präsident der Zivilverwaltung* van

52 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 34-35.

53 *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens*, nr. 18, *Verordnung* 1, 7 december 1914.

54 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern archief Kortrijk, 1577, f. 260.

55 E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, p. 10.

56 De volmachten die de zetelende leden van de Provincieraad hadden, werden verlengd en de Bestendige Deputatie bleef eveneens op post. Het mandaat van de griffier van de provincie West-Vlaanderen werd verlengd in navolging van de verordening die uitging van de Gouverneur-Generaal. Zie *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, *Verordnung* 173, p. 287; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, *Verordnung* 180, p. 298.

57 GENT, *Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen*, Notulen Provincieraad 1914-1919, f. 20; L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

58 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, *Verordnung* 81, p. 109-110.

59 "Le Roi peut, dans le délai fixé par article 125, annuler les actes des conseils provinciaux qui blessent l'intérêt général ou sortent de leurs attributions. Il peut proroger définiti-

de provincie Oost-Vlaanderen werd gemachtigd de vereiste maatregelen te nemen ten einde de nodige budgetten te verkrijgen.⁶⁰ De Provincieraad werd niet meer samengeroepen, waarna de gedeputeerden die hun mandaat alleen door de Provincieraad konden verkrijgen, hun ambt neerlegden. Aldus verwierf de *Präsident* de alleenheerschappij op het provinciale echelon. Men kan er niet om heen dat de *Präsidenten*, ofschoon ze slechts een beperkte functie hadden, toch als hefboom fungeerden voor het opperbevel om het verzet van de Provincieraden te breken.

De *Zivilkommissar* verving de arrondissementscommissaris en onderhield met de gemeentebesturen contacten.⁶¹ Hij controleerde de gemeenten en de Burgerlijke Stand.⁶²

De gemeentebesturen werden tijdens de oorlog behouden en er kwamen geen parallelle burgerlijke instellingen. Benoemingen werden niet opgedrongen en de gemeenteraden konden blijven zetelen. De lokale politie werd wel onder militair toezicht geplaatst.

De bemoeizucht en de onophoudelijke opeisingen beletten echter de vrije besluitvorming bij de gemeentebesturen; indien nodig greep de bezetter gewoon in. Het bekendste geval was in Gent, waar burgemeester Emile Braun en schepenen Maurice de Weert naar Duitsland werden gedeporteerd. Het gemeentebestuur nam er collectief ontslag en werd vervangen door Duitsgezinden. De burgemeestersfunctie werd opgenomen door de Duitser Küzner, die aan de macht raakte door de gemeentewetgeving deels op te heffen.

vement la suspension établie par l'article 125 : dans ce cas il présente un projet de loi aux Chambres dans le cours de la session, ou, si elles ne sont pas assemblées, dans leur première session. Les actes des conseils provinciaux qui n'auront point été annulés par le Roi, conformément au premier paragraphe du présent article, ne pourront être annulés que par le pouvoir législatif. Les arrêtés royaux portant annulation ou suspension en spécifieront les motifs. Ils seront insérés au Moniteur. Les conseils provinciaux ne pourront, sous aucun prétexte, se refuser de conformer aux arrêtés portant annulation ou suspension de leurs actes", in L. SIVILLE, Code politique et administrative de la Belgique, contenant la constitution, les lois électorales, la loi provinciale et la loi communale coordonnées suivies d'un recueil alphabétique des lois et arrêtés royaux d'administration publique, Bruxelles, 1914, p. 29.

60 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 269*, p. 485-486.

61 B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, p. 296.

62 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 35.

Het bestuur in het *Etappengebiet* werd gekenmerkt door parallele en overlappende bevoegdheden: de *Zivilverwaltung* had nagenoeg hetzelfde takenpakket als de bestaande Belgische overheden, maar ze konden dan ook nog volledig 'overruled' worden door militaire besturen. De scheiding tussen het militaire en het burgerlijke was in het Generaalgouvernement veel scherper dan in het *Etappengebiet*, waar de bevoegdheden van de burgerlijke overheid veel beperkter waren.⁶³

DE HANDEL EN WANDEL INGEPERKT: DUITSE INSTELLINGEN IN DE
KOMMANDANTUR KORTRIJK

Het *Passbüro* werd geleid door een *Passoffizier* met de rang van luitenant.⁶⁴ In Kortrijk was het *Büro*, onder de leiding van luitenant Klöpfer, in de gemeenteraadszaal ondergebracht.⁶⁵

Het vrij personenverkeer werd aan banden gelegd en ter controle ervan voerden de Duitsers de *Personalsausweis* in. Dit document moest bij het *Passbüro* worden aangevraagd. Alle mannen van 18 tot 45 jaar werden in juni 1915 verzocht om de eenzelveidskaart op de plaatselijke bevolkingsdienst af te halen en waren verplicht deze te allen tijde bij zich te hebben. Op de kaarten stonden steeds naast een foto - wat in die tijd voor velen een dure nieuwigheid was - de naam, de voornaam, de geboortedatum en het adres van de persoon in kwestie vermeld. De kaarten droegen een nummer en werden door de gemeentelijke overheden in een register genoteerd⁶⁶; dit om te verhinderen dat er te veel afgeleverd zouden worden.⁶⁷ Voor vrouwen ouder dan 15 jaar werd de verplichting vanaf juli 1915 ingevoerd. De kaarten van gehuwde vrouwen stonden altijd op naam van de echtgenoot. Tegen 2 juni 1918 moesten

63 L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, p. 19.

64 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 2.

65 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

66 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Nachtrag zur Verordnung 75*, p. 101-105.

67 Daar het maken van een foto een dure aangelegenheid was, kregen behoeftigen bonnen van sommige gemeentebesturen voor een gratis foto. Enkele gemeenten voorzagen in een collectieve fotoshoot, waarbij "portretten voor passe-ports getrokken worden". In Kortrijk waren er iets meer dan 11.000 uit te reiken. KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 2 en KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1571, f. 109.

alle inwoners vanaf de leeftijd van 10 jaar in het bezit te zijn van een eenzelvigheidskaart.⁶⁸

Deze algemene vereiste zorgde echter voor problemen. Sommigen hadden verschillende kaarten in hun bezit, terwijl anderen ze verloren waren. Nog anderen waagden het er geen aan te vragen. Het kwam er op aan dit niet ruchtbaar te maken, daar de repesailles niet mals waren.⁶⁹ Bij verlies was men gehouden dit onmiddellijk bij de chef van de militaire politie in Gent te melden, die dan besloot om al dan niet een nieuwe kaart uit te reiken.⁷⁰ Later werd verlies of misbruik "mit Geldstrafe bis zu 1.000 Mark oder Freiheitstrafe bis zu 6 Wochen bestraft". Mensen die verhuisden, konden enkel tegen het inruilen van de oude eenzelvigheidskaart en na vernietiging ervan door de gemeente, een nieuwe bekomen. Personen die niet bestendig in een gemeente woonden, kregen er geen. Voor vluchtelingen en mensen op doorreis moesten eenzelvigheidskaarten aangevraagd worden bij de overheid van de gemeente waar dezen gehuisvest waren. Hiervoor was de tussenkomst van de militaire overheid vereist.

Daarnaast was er de *Reiseschein* of ook wel 'het paspoort' genoemd. Het kon worden aangevraagd volgens een eenvoudige procedure: "Iedereen die een paspoort verlangt, moet een eenzelvigheidsbewijs voorleggen, afgeleverd door de plaatselijke overheden met photographie, waarop richting, tijd en doel der reise juist aangegeven worden. Elke gemeente moet daartoe bijliggend model gebruiken en voor de juist mogelijke invulling zorgen, namentlijk het handteken van den drager aanbrengen (...)"⁷¹. Er werd voorts de verzoeker aangeraden om aan de hand van documenten de bedoeling van zijn reis te staven.⁷¹ Na betaling van een bepaalde som geld kreeg de aanvrager het document.

Het paspoort was nodig om de grens met Nederland over te mogen

68 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1014, f. 87.

69 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 53, nr. 9.394.

70 L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (red.), *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde), Gent, 1999, p. 169; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 127, p. 167.

71 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 36.

steken⁷², maar ook om tussen het *Operations-* en *Etappengebiet* te reizen. De procedure om te reizen was vrij omslachtig. De reizigers moesten zich bij aankomst aanmelden en bij vertrek afmelden.⁷³ De reglementering ter zake werd doorheen de oorlogsjaren steeds strenger. Zo werd van middernacht tot vijf uur 's morgens alle verkeer, behalve voor artsen, vroedvrouwen en priesters tijdens de uitoefening van hun ambt, tussen de gemeenten verboden. De uitzonderingsgroepen moesten voorzien zijn van een bijzondere reispas. Voetgangers die 's avonds na acht uur naar een andere gemeente wilden reizen, moesten eveneens een bijzondere reispas voorleggen.

In het gehele *Etappengebiet* had men een reispas nodig voor verplaatsingen met een rijtuig of paard buiten de eigen gemeente. Hondenkarren en stootwagens vielen niet onder die noemer. Binnen de gemeenten was verkeer zonder reispas toegelaten.⁷⁴ In februari 1916 werd in de *Kommandantur* Kortrijk verordend geen passen meer af te geven om naar het Generaalgouvernement te reizen, en degene die een *Erlaubnis* had, zag deze ingetrokken. Iedereen moest ofwel op de *Kommandantur*, ofwel op het lokale gemeentehuis zijn paspoort indienen.⁷⁵ Begin mei trad een versoepeling in en werd het verkeer voor voetgangers in het *Etappengebiet* van vijf uur 's morgens tot tien uur 's avonds 'vergund'. Het fietsverkeer buiten de gemeentegrenzen was alleen maar toegelaten met een paspoort.⁷⁶ Op 3 juli 1916 werd de bewegingsvrijheid in de Kortrijkse *Kommandantur*, en ook in die van Beernem, totaal ingeperkt. Voetgangers konden zich alleen nog binnen de eigen gemeentegrenzen zonder reispas bewegen.⁷⁷ De gemeente leek steeds meer op "een concentratiekamp waarin we opgesloten zitten (...)", aldus Streuvels.⁷⁸

72 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 22*, p. 31-32; J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918)*, Roeselare, 2009, p. 55-57.

73 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 26*, p. 35-36.

74 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Nachtrag zur Verordnung 59*, p. 77.

75 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 510.

76 KORTRIJK, *Openbare Bibliotheek-Bewaarbibliotheek*, Affiche 4 mei 1916.

77 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 182*, p. 300.

78 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 562.

Elke overtreding of poging om de aangifteplicht te ontwijken kon worden bestraft met een jaar gevangenisstraf, een geldboete tot 4.000 mark of zelfs deportatie naar Duitsland. Daarnaast kon het paspoort nog gedurende minstens een maand ingehouden worden. De straffen werden nog verhoogd als de betrokkene niet in het bezit was van zijn eenzelveigheidskaart.⁷⁹

Volgens de verordening van 25 oktober 1915 was elke *Etappen-Kommandantur* verplicht om tegen 30 november 1915 over een *Meldeamt* te beschikken. Waar er geen was voorzien, kon de controle op het gemeentehuis worden uitgevoerd.⁸⁰ De belangrijkste bevoegdheid van het *Meldeamt* was toezicht uitoefenen op zeven categorieën mensen die er zich op regelmatige basis moesten aanbieden.⁸¹ In Kortrijk werd het *Meldeamt* geleid door luitenant Rothenberg die na zijn overplaatsing naar het *Arbeitsamt* vervangen werd door luitenant Hold.

Reeds voor het *Meldeamt* was ingericht, waren de gemeenten van de *Etappe* Kortrijk verplicht lijsten op te stellen van alle burgers tussen 17 en 45 jaar, die zich wekelijks moesten aanmelden bij de politiecommissaris te Kortrijk of op het gemeentehuis. Telkens moest een *Meldekarte* voorgelegd waarop de aanmelding werd genoteerd. Op niet-aanmelding stond een boete van 10 mark.

Naarmate de oorlog vorderde en grimmiger werd, veranderden de criteria en werden de straffen zwaarder. In sommige gemeenten deinsde men er niet voor terug jongens van 14 jaar te verplichten zich aan te melden.⁸² Het niet naleven van de verplichting leverde nu zelfs een boete op tot 1.000 mark of zes weken gevangenis. Wie de regels vaak overtrad, kwam in een Duits gevangenenkamp terecht. Dezelfde straffen golden ook bij veelvoorkomend verlies. Naast individuele straffen kon ook een collectieve straf worden

79 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 44*, p. 56-63.

80 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 994, f. 21.

81 Het ging hierbij om alle mannelijke Belgen geboren tussen 1880 en 1898, de leden van de burgerwacht, de Belgische militairen, de ontslagen Belgische burgerlijke en krijgsgevangenen, alle mannen en vrouwen ouder dan 15 die de nationaliteit droegen van een land dat in oorlog was met Duitsland, de dienstplichtige Duitsers die geen soldaat waren en personen onder verscherpt toezicht geplaatst.

82 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 981, f. 2; 991, f. 1; 994, f. 19.

opgelegd aan de gemeente waar de aanmeldingsplichtige woonde. Er werd dan een avondklok ingesteld, hulp die uitging van het Hulp- en Voedingskomiteit werd ontzegd en post niet meer geleverd.⁸³

Het *Arbeitsamt* was nauw verbonden met het *Passbüro* en het *Meldeamt* en werd naar aanleiding van de opeising van werkrachten ingericht. De verordening "betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden" veroorzaakte grote paniek onder de bevolking.⁸⁴ De beslissing ertoe werd genomen in september 1916 en op 3 oktober volgde het bevel van het *Großes Hauptquartier*.⁸⁵ Eind augustus 1916 hadden er binnen de Duitse gezagsorganen belangrijke verschuivingen plaatsgevonden, waardoor de militaire macht de regering en de *Reichstag* in een hoek kon duwen. De houding ten aanzien van het bezette gebied en dus ook van de werklozen verstrakte.⁸⁶ Het handboek *Kriegsbrauch im Landkriege* verbood echter de verplichte tewerkstelling en de deportatie van burgers, en men moest op zoek naar rechtvaardigingsgronden. Deze werden gevonden: ter garantie van de openbare orde kon niet langer worden geduld dat de vele werklozen zich aan "ledigheid overleverden".⁸⁷ De zogenaamde "Arbeitsscheuen" brachten immers de samenleving in gevaar en alle middelen die ter bestrijding van de werkloosheid werden aangewend, bleken tevergeefs. De gemeenten konden de last van de openbare werken speciaal voor werklozen opgezet, niet meer dragen.⁸⁸ Het wegvooien van Belgen naar Duitsland, waar overvloedig en winstgevend werk wachtte, werd als onvermijdelijk voorgespiegeld. Bovendien waren er in Duitsland nog genoeg voedselvoorraden en hadden de werklozen er alle baat bij om in te gaan op deze uitgestoken

83 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 15.

84 S. STEUVELS, *In oorlogstijd*, p. 594; S. DE SCHAEPPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 227.

85 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 239, p. 429-430.

86 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde*, Leiden, 1917, p. 25.

87 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 13.

88 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 995, f. 8.

hand. Volgens von Bissing was deze maatregel “in den grond eene weldaad voor arbeiders, en eene zegening voor het land”.⁸⁹ Een andere rechtvaardiging was de Britse blokkade waaronder niet alleen Duitsland maar ook België te lijden had.⁹⁰ Duitse juristen oordeelden dat de deportaties niet tegen de verdragsrechtelijke regels indruisten. De Haagse Conventies hadden de relatie tussen België en Duitsland niet voorzien. Er was immers sprake van een ‘protectoraat’ waarbij beide landen gemeenschappelijke belangen hadden. Die belangen, de noodzaak en de vereiste handhaving van de openbare orde bezorgden Duitsland het recht Belgische arbeidskrachten te vorderen.⁹¹

De verordening verscheen eerst alleen in het *Etappengebied*, waardoor gehoopt werd dat het Generaalgouvernement buiten schot zou blijven. Ludendorff wou met de verordening een sterk signaal geven aan Brussel en Berlijn. Von Bissing zou door de nieuwe situatie onder druk komen te staan en in het Generaalgouvernement dezelfde beslissing moeten nemen. Na luid internationaal protest werden de deportaties in februari 1917 gestaakt, maar in het *Etappengebied* bleven ze tot het einde van de vijandelijkheden voortduren.⁹² De generale staf van Hindenburg had op vele honderdduizenden arbeiders gehoopt, maar in totaal werden er ‘slechts’ 120.655 opgepakt in

89 F. PASSELEQC, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 30.

90 De pers in de Verenigde Staten en in Duitsland publiceerde de vergoelijkende woorden van von Bissing die stelde dat er een half miljoen Belgen afhing van de openbare weldadigheid en dat de Britse blokkade België (en Duitsland) economisch wurgde. Door de blokkade trachtte Groot-Brittannië de Belgische economie, die toen de vijfde op de wereldranglijst was, in handen te krijgen. Zie <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9802E4DF123AE633A25751C1A9679D946796D6CF>.

91 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 175.

92 Dit bevel bevatte ook enkele uitzonderingsmaatregelen. Alleen wie naar Duitsland gedeporteerd was en erkend als niet-werkloos, werd gerepatriëerd; wie aan het front zat, kon evenwel niet huiswaarts keren. Verder hield de Duitse militaire overheid er zich niet strikt aan en bleef zij onder voorwendsel van militaire noodwendigheid allerlei opelingen van Belgen vorderen. De opschorting was van toepassing in het Generaalgouvernement en bijgevolg niet in het *Etappengebied*. De beperking had slechts tot doel de politieke inmenging te vermijden in gebieden waar de militaire autoriteiten de dienst uitmaakten. Dit toonde nogmaals het grote verschil tussen het regime in het Generaalgouvernement en in het *Etappengebied*. Zie E. VANDERVELDE, *Report laid before the Belgian Parliament regarding the deportation of Belgian civilians during the Great War*, s.l., 1929, p. 1; F. PASSELEQC, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 26.

het *Etappen-* en *Okkupationsgebiet* samen.⁹³ Van de weggevoerde Belgen kwamen er bij de dwangarbeid 2.614 om ten gevolge van ondervoeding, koude, besmettelijke ziekten, beschietingen in de frontzone of ongelukken in de wapenfabrieken.

Op dezelfde dag van het uitvaardigen van de verordening werd door de *Generalquartiermeister* een circulaire met richtlijnen omtrent de dwangmaatregel aan alle *Armee Oberkommandos* en *Etappen-Inspektionen* gestuurd. De opgeëiste 'civiele arbeiders' kregen een nummer en moesten in een *Zivilarbeiter Bataillion* worden ondergebracht.⁹⁴ Wat de algemene grondregels betreft, was de uitvoering van de verordening overal gelijk; alleen de bijzonderheden waren verschillend. De plaatselijke militaire overheden hadden vrijheid van handelen, die naar goeddunken werd aangewend en soms heel wreed was. Op Duits bevel moesten de burgemeesters een lijst van werklozen opsturen.⁹⁵ In Tiegem werd op 14 oktober 1916 de lijst met de werklozen, zowel mannen als vrouwen, aan de *Kommandant* overgemaakt. De burgemeester meldde erbij "dat het grootste deel der personen vermeld op deze lijst voor't oogenblik niet werkeloos zijn en dat zij omtrent allen nu werk vinden, sommige op de velden en andere in de schuren om te dorschen en andere nog om gelijk welk handwerk te verrichten".⁹⁶ De Tiegemse burgervader zag de bui al hangen, maar leek niet van plan om zomaar zijn medeburgers aan de Duitsers over te leveren. De Brugse weigering om de lijst van werklozen voor te leggen, kostte de stad 400.000 mark.⁹⁷ In de *Etappe* Kortrijk ging het er bij weigering anders aan toe. Daar gaf de toenmalige *Etappenkommandant* majoor Melsheimer, bijgenaamd 'Melkemmer', op hoeveel arbeiders de gemeente diende te leveren. Het Kortrijkse stadsbestuur moest "tegen den 15. Oktober 1916 500 arbeiders op de welke de bepalingen van paragraaf I der verordening N° 239 van het verordeningsblad voor het etappengebied van het 4. Leger van den 7.10.16 vallen, aan de kommandantuur (te) doen kennen". Het stadsbestuur wou enkel

93 *Parlementaire Stukken Kamer 1926-1927*, nr. 336, p. 60-61, vergadering 14 juli 1927.

94 J. THIEL, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007, p. 124.

95 F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen*, p. 14-15.

96 KORTRIJK, *Rijksarchief, Gemeentearchief Tiegem*, 53, nr. 9270.

97 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 182.

meewerken als nadere bepalingen werden gegeven “nopens den aard van het werk en de streek waar het zou moeten verricht zijn”. Dat werk diende aan artikel 52 van het Verdrag van Den Haag te voldoen. Vorstand luitenant Rothenberg, lid van het stadsbestuur met de woorden dat de “mensen niet naar Duitschland gaan en niet met werken zullen bezig zijn, die tegen het artikel 52 van de overeenkomst van den Haag opkomen. Er is eenvoudiglyk kwestie van werken aan de straten, aan de yserwegen, aan den oogst en soortgelyke”.⁹⁸ Kortom, er was niets aan de hand volgens de bezettende macht. Op de vergadering van 18 april 1917 beval de Kortrijkse *Kommandant* aan de gemeenten om elke maand een lijst van vrijwillige werklieden op te stellen. Hij wou “zoveel mogelijk goede lieden gelijk van welken stand (met fortuin of zonder dat is mij gelijk). Bijzonderlyk rijke lieden moeten zich aanbieden, deze hebben te huis toch niets te doen”.⁹⁹ Dergelijke uitspraken stoorden de burgerij en zorgden wellicht voor solidariteit met het ‘gewone’ werkvolk.

De opgevorderde mannen uit de omliggende gemeenten moesten, voorzien van werkkledij en eetgerij, in rijen van vier onder Duitse begeleiding door het gure weer te voet naar Kortrijk trekken.¹⁰⁰ Wie weigerde mee te gaan, werd bedreigd en een tijdje gefolterd.¹⁰¹ Velen onder hen waren echter wel de seizoensarbeid in Frankrijk gewend, waardoor ze hun noodlot moedig trotseerden. De situatie zorgde voor een immense solidariteit tussen de getroffen en op het dorpsplein van Ingooigem kwam het tot een verbroedering tussen de mannen uit Tiegem en Kaster. Onder het zingen van de ‘Vlaamse Leeuw’ trokken ze in de richting van Vichte. Aangedikt met nieuwe groepen ging het verder over Deerlijk en Harelbeke om uiteindelijk met ongeveer 700 werklozen in Kortrijk aan te komen.¹⁰² Het was de eerste keer dat in deze streek grote aantallen arbeiders werden opgeëist.

98 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 513, f. 120, 122 en 125.

99 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 14.

100 Voor Tiegem waren er 45, zie KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1001, f. 18; H. MASURE, ‘Een episode uit Wereldoorlog I: de laatste Zivil-Arbeider van Avelgem’, in: *Goka Nieuwsbrief. Berichtenblad van VZW Geschied- en Oudheidkundige Kring van Avelgem*, XXXVI (2005), p. 11.

101 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 54, nr. 10.259.

102 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 599-600.

Eénmaal in de Groeningestad aangekomen, werden de 'civiele arbeiders' op het binnenplein van de kazerne in de Vandepereboomlaan verzameld voor een medisch onderzoek.¹⁰³ Bedoeling daarvan was de indruk geven dat alleen arbeidsbekwamen zouden worden tewerkgesteld, maar in realiteit werden alleen mensen met ernstige fysieke handicaps geweerd. Na de medische controle kregen de geselecteerden de keuze tussen het ondertekenen van een volledig in het Duits opgesteld contract, waarbij ze zogezegd vrijwillig in dienst traden, of gedwongen deportatie en een daarmee gepaard gaande lagere vergoeding van 30 *pfennig* per dag. Tijdens de ondertekening werden bedreigingen geuit of werden de betrokkenen opgesloten in de gevangenis zonder eten of drinken.¹⁰⁴ De druk die werd uitgeoefend om 'vrijwilligers' te vinden, verwijst nogmaals naar de onwettigheid van de maatregel. Na de ondertekening werd meegedeeld waar de werkplaats lag en wat het werk inhield. Met uitzondering van hardnekkigen die naar concentratiekampen in Duitsland werden gezonden om hun verzet te breken¹⁰⁵, kwamen de meeste opgeëisten uit de wijde omtrek van Kortrijk in de departementen van de Ardennen en de Aisne in Frankrijk terecht.¹⁰⁶ Vanaf halfweg 1917, toen de *Ortskommandanten* meer bevoegdheden kregen door het steeds maar opschuivende front, werden ook mensen aangeduid om dichterbij huis, achter het Belgische front of zelfs in de eigen gemeente dwangarbeid te verrichten. Doorgaans moesten in opdracht van de *Baubteilung* de wegen worden hersteld.¹⁰⁷ *Zivilarbeiters* die niet ingingen op de Duitse eis om te werken, bleven niet ongestraft. Er was een gevangenisstraf tot drie jaar en een geldboete tot 10.000 mark voorzien voor wie weigerde "diensten op zich te nemen of voort te zetten, tot welke hij op grond der bestaande bestemmingen opgeroepen is". De bezetter moedigde het verklikken van niet opdagende 'civiele arbeiders' aan.¹⁰⁸ Tuchthuisstraffen

103 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 513, f. 120.

104 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 105-106.

105 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 182.

106 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 171.

107 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 54, nr. 9.981; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 156.

108 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 314*, p. 608-610.

werden opgelegd en indien nodig burgers als gijzelaars opgesloten tot alle arbeiders verschenen.¹⁰⁹ Sommige arbeiders vluchtten en doken onder bij familie. Indien ze zich niet vrijwillig aanmeldden, werden de families verantwoordelijk gesteld en werd een ander familielid opgeëist. Indien een gevluchte arbeider geen familie meer had, dan werd een gemeenteambtenaar meegenomen, omdat het de Duitse overtuiging was dat de gemeentebesturen uiteindelijk wel heel goed wisten waar de weigerende *Zivilarbeiters* ondergedoken zaten. Daarbovenop kon ook nog een hele gemeente gestraft worden. Zo meldden begin 1917 in Anzegem dertig arbeiders zich niet meer op het gemeentehuis aan. Het Hulp- en Voedselkomitee van Kortrijk mocht geen hulp meer verlenen en alle Anzegemners moesten tussen vier uur in de namiddag en zeven uur 's morgens binnen blijven. Herbergen werden gesloten, paspoorten ingetrokken en de brieven werden niet meer verstuurd.¹¹⁰

De gemeentebesturen speelden een belangrijke rol bij de opeising van arbeiders. Vooreerst verzocht de *Kommandant* “[d]e burgemeesters en sekretarissen en andere gemeentebedienden mede te werken ten einde vrijwillige landarbeiders aan te werven, deze zullen goed betaald worden”.¹¹¹ Met dit verzoek kwamen de lokale politici, maar vooral de gemeentesecretarissen in een slecht daglicht te staan bij de bevolking. Burgemeesters en schepenen konden bemiddelen bij de bezettende macht of de bevolking tot kalmte aanmanen. Verder waren de gemeentebesturen verantwoordelijk voor ‘hun civiele arbeiders’ en moesten ze hulpgoederen voor hen aanleveren. In december 1916 vroeg de *Kommandant* aan het Kortrijkse schepencollege “une certaine quantité de vêtements et de chaussures” voor de Kortrijkse opgeëisten. Het schepencollege weigerde “estimant que l’entretien de travailleurs pour compte de l’armée allemande à l’étranger était contraire à l’art. 52 de la convention de La Haye qui n’autorise les réquisitions que pour les besoins de l’armée d’occupation. En conséquence il écrivit une lettre motivant son refus le soir même du délai fixé pour la livraison. A

109 S. STREUVELS, *In oorlogstijd*, p. 637-638.

110 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 14; E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 103.

111 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 973, f. 15.

cette lettre, il fut répondu le lendemain par une condamnation personnelle des 9 échevins à 1.000 marks".¹¹² De Duitse legerleiding stuurde naar de gemeentebesturen een lijst van nodige goederen, zoals handdoeken, klompen, kousen en jassen. Daarop moesten de aanwezige voorraden worden genoteerd. Indien niet aan de gevraagde hoeveelheden kon worden voldaan, werd het tekort elders door de gemeenten aangekocht. Maar ook daar was er vaak niet veel meer voorhanden voor de gewone bevolking, laat staan voor de 'civiele arbeiders'. Bovendien werd alles nog bemoeilijkt door een Kafkaïaanse manier van werken. In Kortrijk was er in januari 1917 geen enkele 'bache' (sic) meer te verkrijgen, dus diende deze in Meulebeke te worden aangekocht. Er werd een toelating gevraagd aan het *Wirtschafts*-bureau, maar daar werd gezegd dat men zich eerst tot het *Arbeitsamt* moest wenden. Dat enkele dagen daarna de nodige *Freigabe* nog steeds niet voorhanden was, duidt op een mank lopende administratie.¹¹³

Er werd ook vrijwillig steun geleverd aan de gedeporteerden, zowel moreel als financieel. Gemeentebesturen vonden het een gewetensplicht om de ellendige levensomstandigheden van de *Zivilarbeiters* aan te klagen. Ze appelleerden aan de menslievendheid en de invloed van de *Kommandant* om zo spoedig mogelijk de gedeporteerden terug thuis te brengen.¹¹⁴ Ze bemiddelden eveneens om nieuws te verkrijgen over de betrokken 'civiele arbeiders'¹¹⁵ of om hen in verlof te laten komen omdat hun gezin hen nodig had als kostwinner.¹¹⁶ In andere gemeenten konden vaders die dat wilden, een petitie tekenen om hun zonen naar huis te laten terugkeren¹¹⁷. Er waren ook geldelijke tegemoetkomingen. Zo bood de stad Kortrijk aan "ces malheureux" 15 frank zakgeld bovenop het loon dat ze kregen.¹¹⁸

112 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 2330, f. 438.

113 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 1574, f. 51 en 53.

114 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 1574, f. 42.

115 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 1575, f. 280.

116 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 1577, f. 31.

117 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Gemeentearchieff Tiegem, 994, f. 6.

118 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Modern Stadsarchieff Kortrijk, 1574, f. 546; 2330, f. 438.

De Wirtschaftliche Abteilung.

Reeds vóór het uitbreken van de oorlog werd in Duitsland bestudeerd welke economische koers zou gevaren worden in geval van een groot conflict. In het enthousiasme van de eerste augustusdagen hielden weinigen rekening met de complicaties van een langdurige oorlog, behalve dr. Walther Rathenau, directeur van AEG, die als doorwinterde zakenman met een plan op de proppen kwam. Toch werd het Rathenauplan pas begin 1916 aan de buitenwereld bekend gemaakt.¹¹⁹

Vijf dagen na de Duitse inval blokkeerden de Britten de Duitse kusten, waardoor er geen goederen meer konden worden geïmporteerd. Daarop stuurde Rathenau een memorandum aan de minister van Oorlog von Falkenhayn. Vanaf 13 augustus 1914 kwam Rathenau aan de leiding van een nieuw departement in het Oorlogsministerie, de *Kriegsrohstoffabteilung*. Het departement moest de benodigde productie controleren¹²⁰ en ervoor zorgen dat Duitsland de oorlog niet zou verliezen door een tekort aan grondstoffen. De oorlogsomstandigheden, de Duitse inmenging en een gebrek aan grondstoffen bracht de Belgische economie op een laag peil. In de steenkoolmijnen viel de helft van de productie weg.

Het departement was ook opgericht om allerhande materialen op te eisen. Het zou uiteindelijk één van de belangrijkste in het ganse Duitse administratieve apparaat worden. De hiërarchisch bovenliggende instelling was de *Wirtschaftsausschuss* (het Economisch Comité) in Gent. Dit Comité stond in voor de “Wirtschaftliche Verwaltung und Ausnutzung des Landes im Heeres- und im heimatischen Interesse mit Ausnahme der reinen Cerealien und des Viehs”. Het Comité controleerde niet alleen de economie, maar stond mee in voor de verzorging van de troepen en het werkte samen met de *Kriegsrohstoffabteilung* van het Duitse Oorlogsministerie om grondstoffen die hier konden worden gemist, naar Duitsland te sturen. Het Comité verrichte eveneens voorbereidende werken voor de *Reichsentschädigungskommission*.¹²¹

119 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 26.

120 F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, p. 28.

121 Deze commissie moest een vlotte terugbetaling voor de opgeëiste goederen verzekeren. Het lag in de bedoeling van de Duitsers om, eens Parijs ingenomen, alle

Op 26 oktober 1914 werden 44 grondstoffen opgeëist, later volgden nog bijkomende lijsten met opgevorderde stoffen. Al vrij snel werden inventarissen opgemaakt en opslagplaatsen ingericht. Er was eveneens voorzien in een transportdienst en er werd een verdelingsmechanisme uitgewerkt. Rathenau achtte het nodig om met alle middelen de grondstoffenvoorraad te vergroten, niet alleen door aankoop van goederen uit neutrale landen, maar ook door het zich toe-eigenen van de voorraadstapels in de bezette gebieden. Er was dus wel degelijk een officieel en systematisch uitbuitingsplan. De levensbronnen, zoals metalen, weefstoffen en later voedingsmiddelen van de bezette gebieden werden met "Deutsche Gründlichkeit" drooggelegd. Volledige bedrijvenparken raakten ontmanteld.

De in- en uitvoer van goederen, en het concreet verlenen van toelating om goederen buiten de grenzen van het *Etappengebiet* te vervoeren behoorde tot de bevoegdheid van de *Wirtschaftsausschuss*. Uiteraard waren in- en uitvoertoelatingen niet kosteloos.¹²²

Het opeisen van goederen gebeurde zeer systematisch. Eerst was er een nauwkeurige registratie van de voorhanden zijnde producten om de bezetter een goed beeld te geven van wat er precies aanwezig was en wat daarvan kon worden opgevorderd. Eenmaal geïnventariseerd, was het wachten tot één van de Duitse officieren het bevel aan de gemeentebesturen gaf om de gewenste hoeveelheden goederen in te zamelen. Het bevel kwam vaak vanuit het oppercommando in Tielt. Daarna diende alles op één plaats binnen elke gemeente te worden opgeslagen. De opslagplaatsen werden streng bewaakt en indien er toch goederen verdwenen, werd de gemeente aansprakelijk geacht. Vanuit de depots werden de goederen door lokale voormannen naar de *Kommandantur* gebracht. Op de goederen stond dikwijls genoteerd "Eigentum der Heeresverwaltung" met de bijkomende vermelding dat zonder toelating van de *Etappen-Inspektion* de troepen er niets van mochten ontvreemden.¹²³

geleden schade te vergoeden.

122 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 170, p. 272-273.

123 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1020, f. 67.

De bevolking kreeg ter compensatie een *Beitreibungs-Anerkennnisse*, ook wel requisitiebon genoemd, waardoor een geldelijke compensatie in het vooruitzicht werd gesteld. De opvatting was dat de Duitse staat bij elke opeising als koper optrad en de lokale overheden als tussenhandelaars fungeerden.¹²⁴ Van de geldelijke compensaties kwam echter weinig in huis. In Gent was er een *Zahlstelle für Beitreibungen*. De bewijzen van opeising konden er drie maanden na hun uitvaardiging worden ingediend om een compensatie te bekomen.¹²⁵ De bons moesten echter eerst op de *Kommandantur* worden ingediend, die ze dan eventueel zou doorsturen naar Gent. Betalingen geschieden met een postmandaat ofwel in cash geld op de gemeentehuizen.¹²⁶

Het waren vooral de gemeentebesturen die de kosten droegen van de opeisingen en daarvoor astronomische bedragen leenden. Dikwijls stonden er geldboetes en gevangenisstraffen op het overtreden van de opeisingsverordeningen. Niet alleen de individuele overtreders konden daarbij een straf oplopen, maar soms ook de volledige gemeente.

Begin 1915 werd in bijna elke *Kommandantur* een instelling opgericht ter "Ausnützung des Landes in landwirtschaftlicher Beziehung, Steigerung (sic) der Leistungsfähigkeit des Landes, Versorgung des Heeres und der Bevölkerung mit landwirtschaftlichen Erzeugnissen". De *Landwirtschaftliche Abteilung* richtte zich zowel op de akkerbouw en de veeteelt als op de verwerkende nijverheden in brouwerijen, melkerijen, suikerfabrieken en andere.

Een troepenmacht dient voorzien te worden van levensmiddelen om de opmars te kunnen handhaven. Vrijwel onmiddellijk na de inval was er een voedselprobleem. België was een dichtbevolkt land en kon al lang niet meer in de eigen voedselbehoeften voorzien; het was voor 80 procent afhankelijk van de invoer en die lag

124 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 518, f. 14; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 4659, f. 235.

125 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 163, p. 246.

126 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 12; 1015, f. 31; 1018, f. 10; 1020, f. 1.

nu stil. De Belgische overheid kreeg snel met twee grote problemen te kampen: de werkloosheid en de voedselvoorziening.¹²⁷ Beide problemen werden door de bezetter aan de Britse blokkade toegeschreven.¹²⁸ De stelselmatige opeisingen van landbouwproducten begonnen vrij snel na de bezetting en de wijze van opeisen was steeds dezelfde. Vanuit het Tieltsse hoofdkwartier kwam het bevel tot levering, maar de praktische uitvoering werd door de *Etappen-Inspektion* uitgewerkt. De *Etappenkommandant* had residuaire bevoegdheid: wat nog niet door de *Etappen-Inspektion* was geregeld, kon hij bepalen. Voor het overige verliepen deze opeisingen zoals bij de andere goederen.

De prijs van levensmiddelen hing vóór de oorlog niet af van wettelijk voorgeschreven tarieven, maar van het spel van vraag en aanbod. Na de inval werden maximumprijzen vastgelegd door de Belgische overheden, een systeem dat door de bezetter werd overgenomen. Het niet naleven ervan werd zwaar gesanctioneerd, maar niet iedereen was daardoor geïmponeerd: "Het verhandelen van levensmiddelen buiten het toezicht van hoogerhand, en aan prijzen die buiten en boven de vastgestelde steeg in opgaande lijn met den nood van de bevolking; het blauwen werd eenen stiel en sommige durvers hebben er fortuin mee gemaakt".¹²⁹ Hoe langer de oorlog duurde en de Duitse opeisingen toenamen, hoe meer de prijzen stegen, en dit ondanks een opgelegd en afgeslankt voedselrantsoen. Het tekort aan levensmiddelen zorgde ervoor dat de gewassen op de velden werden gestolen. De bezetter reageerde prompt en voerde een burgerwacht in.

Verder werd van de bevolking geëist dat de grond ten volle zou worden benut. Grasperkjes dienden te worden omgespit, het planten van bloemen mocht niet meer en er werden quota vooropgesteld die contractueel werden vastgelegd.¹³⁰ De gemeentebesturen moesten nauwgezet een 'boekhouding' van de voorhanden zijnde

127 J. BLOM en E. LAMBERT (ed.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2001, p. 286.

128 L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België*, p. 98.

129 T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek*, p. 22.

130 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1018, f. 87; L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde), Gent, 1999, p. 184.

levensmiddelen bijhouden.¹³¹ Niet alles van de veldproductie ging naar de Duitsers; ook het Hulp- en Voedselkomiteit kreeg een deel. Sommige landbouwers leverden liever niet aan het Komiteit, waardoor de *Kommandant* moest tussenkomen en dreigde “die personen ernstig te vermanen en hun kennis te geven dat er door de deutsche overheid met strenge straffen zal voorgegaan worden [...]”.¹³² De situatie verslechterde nog, nadat op 14 juli 1915 de volledige graanoogst in beslag was genomen. Zonder toestemming van de *Kommandant* mocht geen graan worden verkocht, noch vervoerd.¹³³ Wat de stedelijke bevolking tekortkwam, kon worden aangekocht bij de omliggende plattelandsgemeenten, maar de steden moesten de kosten hiervoor zelf dragen.¹³⁴ Om de solidariteit te stimuleren, maar vooral om een grotere controle te verkrijgen over de voedselverdeling, richtte de bezettende macht per *Kommandantur* ook zelf Plaatselijke Bevoorradingscommissies op.¹³⁵

De vleesdistributie werd eveneens streng gereguleerd. Thuis slachten en het slachten van dieren onder een bepaald gewicht was verboden, behalve in noodgevallen die gestaafd konden worden door een dierenarts. Elke gemeente moest zoveel mogelijk in haar eigen vleesvoorraad voorzien. Indien gevreesd werd dat een tekort zou dreigen, dan moest maar bijgekocht worden in andere gemeenten van het *Etappengebiet*. Alleen veehandelaars en slachters die door de Duitsers waren aangeduid, mochten het vee aankopen en slachten. Vanaf juli 1917 werden slachtgebieden gecreëerd, waarbij meerdere gemeenten al hun vee bij één slachter moesten brengen. Het slachtgebied Kortrijk omvatte Bissegem, Deerlijk, Harelbeke, Heule, Kortrijk, Kuurne, Marke en Zwevegem; Tiegem hoorde bij het slachtgebied Anzegem, waar verder Gijzelbrechtegem, Heestert, Ingooigem, Kaster, Kerkhove, Otegem en Waarmaarde deel van uitmaakten.¹³⁶ Alle handelingen

131 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 179, p. 294-296.

132 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1015, f. 66.

133 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung* 25, p. 34-35.

134 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 48.

135 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 997, f. 40; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 2330, f. 439.

136 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 6.

werden volgens een strak tijdsschema geregeld door de Plaatselijke Bevoorraderscommissie: op woensdag werden de dieren gewogen, op donderdag geslacht en op vrijdag werd het *geslegen* vlees verdeeld.¹³⁷

Een onderafdeling van de *Landwirtschaftliche Abteilung* was de *Gersten-Zentrale* die een gelijkmatige verdelingen afvalverwerking van gerst en mout moest verzekeren. De leden van de *Zentrale* werden door de *Etappen-Inspektion* benoemd, maar konden worden voorgedragen door vertegenwoordigers van brouwerijen, mouterijen, gistfabrieken en landbouwers. Elke *Etappe-Kommandantur* kreeg een *Gersten-Zentrale*. Er werd een agent, meestal een lokale landbouwer aangesteld door de *Zentrale* die, in aanwezigheid van de burgermeester of diens vertegenwoordiger, de kwaliteit en het gewicht van de leveringen vaststelde.

Uiteindelijk werd de volledige gerstooft in beslag genomen en de gemeenten werden betaald in cash. De boeren kregen pas hun centen als ze het nodige leveringsbewijs konden voorleggen. Landbouwers die gerst wilden verbouwen, moesten een aanvraag richten aan de *Zentrale* met tussenkomst van de *Landwirtschaftliche Abteilung*. De aanvraag diende de geplande oppervlakte en de nodige hoeveelheid zaaigoed te bevatten.

Er waren ook plaatsgebonden onderafdelingen, zoals het *Flachsbüro* in Kortrijk dat in de loop van 1915 werd opgericht om een beter zicht te krijgen op de productie van lijnzaad en vlas. Het was bevoegd voor de aankoop van vlas en oliezaden ten behoeve van het leger en voor het verlenen van vergunningen om vlas en hennep te vervoeren.

De *Technische Abteilung* loste de logistieke problemen op voor de bezettende macht: putten in de wegen bijvoorbeeld werden hersteld, maar ook niet ontplofte bommen weggenomen, wat niet zonder gevaar was.¹³⁸ Daartoe kon ze de nodige arbeidskrachten

¹³⁷ KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1172, f. 11.

¹³⁸ In Kortrijk werd de bevolking opgeschrikt door een ernstig ongeval op 11 juni 1918. De 'civiele arbeiders' hadden de opdracht gekregen bommen, obussen en granaten te vervoeren en over te laden in het munitiedepot te Bissegem. Bij het overladen liep het mis, waardoor zeven arbeiders ter plekke en één in het ziekenhuis overleden. Er vielen vele gewonden. Het stadsbestuur wees von Richthofen op het mili-

opeisen onder de burgerbevolking langs de gemeentebesturen om.

Er waren ook onderafdelingen zoals het *Quartieramt*, dat zich bezighield met de inkwartiering van militairen bij burgers. De inkwartiering was geregeld door de Belgische wet van 14 augustus 1887, die zo goed mogelijk de hinder voor de lokale bevolking wilde beperken. In oorlogstijd is echter de wil van de bezetter wet. De Duitse soldaten moesten in door de gemeentebesturen aangeduide gebouwen kunnen verblijven. Bij elke nieuwe inkwartiering werden onmiddellijk de getalsterkte en de eenheid van de troepen door de *Ortskommandantur* aan de *Etappen-Kommandantur* gemeld. Hetzelfde gebeurde als de soldaten de gemeente verlieten. Burgers mochten alleen maar soldaten opnemen die voorzien waren van het juiste document, het zogenaamde kwartierbiljet. Zonder toestemming van de *Kommandantur* was het de militairen verboden voorwerpen mee te nemen. Tijdens de inkwartiering was het ook verboden kentekens van legereenheden te dragen op helmen, uniformen, voertuigen of andere voorwerpen. Nergens mochten luide gesprekken gevoerd worden over de krijgsverrichtingen. Militairen dienden spaarzaam om te gaan met het gasverbruik en wapendracht was verboden. Ze mochten enkel van specifiek voor hen bestemde herbergen gebruik maken. De Belgische politie en soldaten waren verplicht Duitse officieren te groeten, die op hun beurt de groet moesten beantwoorden.

Het inkwartieren van de Duitse soldaten bracht dikwijls baldadigheden mee. Interieurs van huizen werden vernield of geplunderd. Het beste vlees, de beste wijn en dergelijke meer werden opgeëist. Majoor Melsheimer probeerde misbruiken te beperken door een bewijs in te voeren voorzien van een stempel en een handtekening van de *Etappenkommandant* of zijn officieren om goederen te kunnen opeisen.¹³⁹

taire, maar vooral het gevaarlijke karakter van dergelijke onderneming. Daarom werd geopperd om gekwalificeerde personen "die bovendien door vaderlandsplicht er toe gedreven worden", het werk te laten verrichten.

139 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 1035, f. 13.

De Polizei- und Strafabteilung.

Om de orde te handhaven bleven de ontwapende lokale Belgische politiediensten behouden, maar onder toezicht van de Duitse militaire politie.¹⁴⁰ De *Militärpolizei* bestond uit de *Feldgendarmarie* en de *Geheime Polizei*.¹⁴¹ In Gent was er een *Zentrale der Geheimen Feldpolizei des A.O.K. IV*, onder leiding van inspecteur Dirr, gevestigd. De *Geheime Feldpolizei* vergezelde het leger tijdens de veldtocht en stond in voor de 'veiligheid' van de slagvelden. Verder controleerde ze toegangswegen en spoorlijnen, en maakte jacht op spionnen.¹⁴² De *Feldgendarmarie* hield toezicht op het gedrag van de Duitse soldaten, en maakte jacht op smokkelaars en werkweigeraars.¹⁴³ Het was de adjudant van de *Kommandant* die het ultieme gezag uitoefende over de lokale politiediensten.

Vanaf 4 januari 1915 waren de Generaal-Gouverneur, de *Militärgouverneure* en de *Etappenkommandanten* gemachtigd om politiereglementen uit te vaardigen. Deze werden in het *Verordnungsblatt* of door aanplakking afgekondigd.¹⁴⁴ In de *Etappe* Kortrijk was de politieafdeling in het stadhuis ondergebracht. Zij stond onder de leiding van *Oberstleutnant* Jacobi, later opgevolgd door luitenant-kolonel Fussbahn. In februari 1917 werd luitenant Hauswar politiehooft¹⁴⁵ en na enkele weken reeds luitenant Haidlen. Toen Kortrijk in het *Operationsgebiet* kwam te liggen, werd *Hauptmann* Braun, adjudant van de *Ortskommandant*, bevelhebber over de politieafdeling.¹⁴⁶ Hij werd bijgestaan door *Referendar* Mersmann.¹⁴⁷ De bevoegdheden van de politieafdelingen waren velerlei. Ze traden op inzake hygiëne¹⁴⁸, het vaststellen

140 S. DE SCHAEPRDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 131; J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten*, p. 155.

141 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

142 J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten*, p. 156.

143 E. VAN HOONACKER, *Kortrijk*, p. 68.

144 P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens*, p. 15.

145 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 46, 49, 52 en 54.

146 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 7.

147 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 233.

148 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Modern Stadsarchief Kortrijk, 1577, f. 37.

van woeker,¹⁴⁹ het verzekeren van de censuur¹⁵⁰ en het vaststellen van mogelijke geleden schade door de Duitse bezetter¹⁵¹.

Door haar uitgebreide takenpakket kon de politie niet ten volle instaan voor de ordehandhaving, waardoor onder Duitse supervisie een vorm van burgerwacht werd ingesteld. Nochtans was von Württemberg duidelijk: "de geldigheid der Belgische wetten voor militie en burgerwacht wordt hierdoor bekend gemaakt, dat al deze bepalingen hunne werkdadigheid verloren hebben met het bezetten van het land door de Duitse troepen".¹⁵² Eind april 1917 zag het A.O.K. van deze verordening af en werd, om het uitgraven en stelen van geplante aardappelen tegen te gaan, toegelaten dat veldwachters en "andere geschikte personen der gemeente tot 31 mei 1917 's nachts door de velden patrouilleren". De gemeentebesturen die het aantal personen tot een minimum moesten beperken, waren verantwoordelijk voor de "vertrouwbaarheid der personen".¹⁵³ In Kortrijk werd door het stadsbestuur een dienst ingesteld bestaande uit boeren die zelf hun vruchten op de akkers bewaakten. Zij kregen een speciaal paspoort en een "gestempelden armband" van de Duitse overheid. De dienst bleek goed te functioneren.¹⁵⁴

CONCLUSIE

Hoewel verdragsrechtelijk en vooral uit militaire noodzaak verplicht, dachten de Duitsers niet dat een langdurig georganiseerd bezettingssysteem nodig zou zijn. Pas enkele maanden na de inval werd op militaire leest een dergelijk apparaat uitgebouwd. De eerste *Abteilungen* in het Kortrijkse zijn pas begin 1915 in de bronnen vermeld, al was er enkele weken voordien al een *Kommandantur*

149 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Gemeentearchief Tiegem, 1015, f. 28 en f. 33; KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1577, f. 50; T. MULDER, *Honderd jaar dorpskroniek*, p. 22; L. STYNEN en S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood*, p. 265.

150 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 4659, f. 194; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 20*, p. 28-29.

151 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1577, f. 77.

152 *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 47*, p. 67.

153 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Gemeentearchief Tiegem, 993, f. 10; KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1577, f. 51, 86, 112 en 242; *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 203*, p. 356-357.

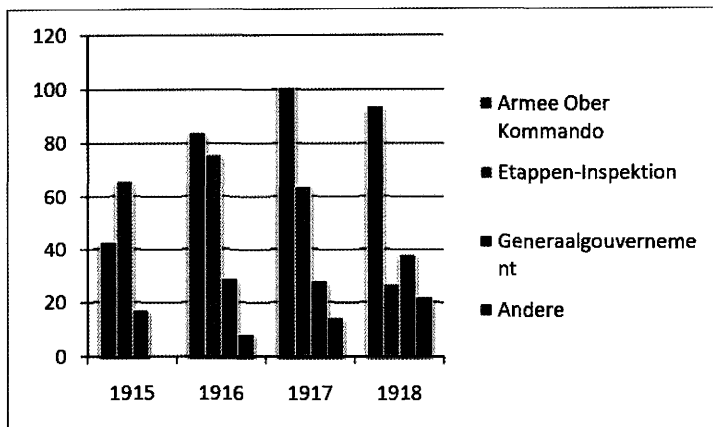
154 KORTRIJK, *Rijksarchieef*, Modern Stadsarchieef Kortrijk, 1577, f. 242.

ingericht. Naarmate de noden voor het leger groter werden, groeide het aantal instellingen, weliswaar zoveel mogelijk met het behoud van de bestaande Belgische lokale besturen. Bedoeling was vooral een betere controle te verwerven over de beschikbare en opeisbare goederen. Binnen hun bevoegdheden was de macht van de bezettingsorganen quasi ongelimiteerd en vaak werd het onmogelijke geëist van de inwoners. Machtmisbruik en willekeur waren heel courant.

Met de uitvaardiging van steeds meer, haast ondraaglijke verordeningen hield de bezetter het land in een wurggreep. Vooral het *Etappengebiet* kreeg te maken met een overvloed aan regelgeving, waarbij goederen, maar vooral ook mensen ten behoeve van het leger werden opgeëist. In de geest van het Duitse handboek *Kriegsbrauch im Landkriege* was alles toegelaten in gebieden die door het leger werden bestuurd. Ondanks de vooroorlogse conventies die de Duitse overheden eerder hadden ondertekend, stoorden ze zich maar weinig aan de inhoud ervan, al werd wel steeds naar een juridische verantwoording gezocht.

De lokale overheden konden, zij het enigszins beperkt, weerwerk bieden.

Het valt op dat Kortrijk, een stad waar een *Kommandant* de dienst uitmaakte, met hardere hand werd geleid dan de platelandsgemeenten in de omgeving. Daar was er, behalve als een *Ortskommandant* was aangesteld, minder directe controle. Uiteindelijk hing veel af van de persoonlijkheid van de Duitse bevelhebbers. Elke *Kommandantur* had een eigenheid ten aanzien van de centrale legerleiding in Tielt en de *Etappen-Inspektion* in Gent. De lokale *Kommandant* interpreteerde de bevelen en legde ze ten uitvoer. Hij had de touwtjes in handen en zolang hij binnen de lijntjes kleurde die door het opperbevel werden uitgezet, was hij de 'Almacht'.

De verantwoordelijken voor de verordeningen in het 'Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee'.

Er is een telling uitgevoerd naar het aantal verordeningen per verantwoordelijke en per jaar. De gegevens werden in een grafiek overgebracht en met elkaar vergeleken. Behalve in 1915, gingen de meeste verordeningen uit van het *Armee Oberkommando*, in de persoon van von Württemberg en Sixt von Arnim. In 1917 en 1918, toen er werd gezocht naar een doorbraak aan het front, nam het aantal verordeningen afkomstig van het opperbevel in Tielts nog sterk toe. Dit kan te wijten zijn aan de lange duur van de oorlog, die de militairen meer maatregelen deed nemen om de oorlogsmachine draaiende te houden. In 1918 kende de invloed van de *Etappen-Inspektion* een sterke daling; de verordeningen van die kant kwamen op nog slechts een derde uit van het jaar voordien. Het *Armee Oberkommando* had definitief het commando over het *Etappengebiet* overgenomen.

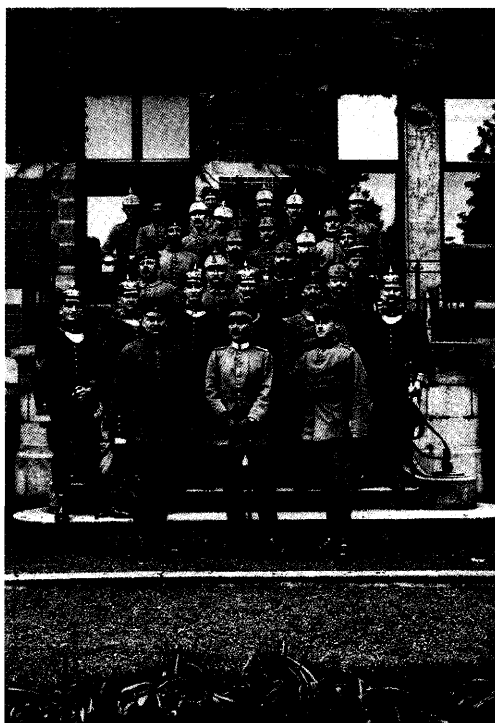
Oberstleutnant Günther, hoofd van de *Etappen-Kommandantur* in de schepenzaal van het Stadhuis van Kortrijk, 1915-1916 (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/240.01)

Het personeel van het Kortrijkse *Meldeamt*, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/253.01)

Het personeel van het Kortrijkse *Passbüro*, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/242.02)

De *Polizeiabteilung* Kortrijk, z.d. (Openbare Bibliotheek Kortrijk – Bewaarbibliotheek, Kl. Icon. 101/266.02)

Ondernemers, hun bedrijven en hun financiële prestaties in het Veurnse, 1956-1964¹

Dit artikel begeeft zich op het breukvlak tussen bedrijfsgeschiedenis, ondernemersgeschiedenis en kwantitatieve geschiedschrijving. Er werden namelijk biografische gegevens van ondernemers en financiële informatie uit de jaarrekeningen van hun bedrijven opgenomen in een database. Gezocht werd naar verbanden tussen beide. Geografisch concentreert het onderzoek zich op het gerechtelijk arrondissement Veurne.

Chronologisch bleken er pas vanaf 1956 voldoende ondernemingen te zijn die hun jaarrekening neerlegden in het arrondissement. Concreet zijn financiële gegevens voor de jaren 1956, 1958, 1960, 1962 en 1964 verwerkt. Daarnaast werd alle informatie uit het handelsregister die betrekking heeft op de periode vóór 1965, meegenomen. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling van het onderzoek om de ondernemers van net na de Tweede Wereldoorlog in kaart te brengen, maar om betrouwbare statistische uitspraken te kunnen formuleren, is een minimum aan bedrijven noodzakelijk.²

METHODIEK

Bij een prosopografische benadering worden gegevens over meerdere personen bijeengebracht ten einde een zo compleet mogelijk beeld te reconstrueren over een wel omschreven groep actoren.³ Daarbij gaat het erom de externe karaktertrekken van mensen die

- 1 Het artikel is een bewerking van M. CARPENTIER, *Een kwantitatieve studie van ondernemers, hun bedrijven en hun financiële prestaties in de regio Veurne, 1956-1964*. Onuitgegeven masterproef (promotor prof. dr. K. Velle), UGent, 2010.
- 2 Telefoongesprek P. VAN KENHOVE, vakgroepvoorzitter Marketing, UGent, 15.04.2010.
- 3 J. DUMOLYN en F. VERVAET, *Methodologie van de geschiedenis. Module Prosopografie*. Onuitgegeven syllabus, UGent, z.d., p. 2. en F. DE GOEY, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België (1940-1995). Trends in vraagstellingen, onderzoeksmethoden en thema's: een overzicht', in: *NEHA-Jaarboek*, 20 (1996), p. 57.

iets gemeenschappelijks hebben, in beeld te brengen. Toch volgt hierna geen klassieke prosopografische studie. Alleen al het feit dat niet enkel gegevens over personen, maar ook over hun bedrijven en hun financiële prestaties gebruikt worden, zorgt voor een afwijking van de klassieke aanpak.

Om het 'succes' en de verbanden tussen de verschillende variabelen meer kwantificeerbaar te maken, werd de prosopografie aangevuld met technieken uit de financiële analyse van ondernemingen.

Een prosopografisch onderzoek beperkt zich tot het verzamelen van biografische items van 'ondernemers' en het statistisch ordenen en beschrijven ervan aan de hand van frequentietabellen. Zo zou een onderzoeker kunnen vinden dat x procent van de ondernemers de zaak van de ouders verder zette. Levert dit een 'hoog' percentage op, dan zal al snel gesproken worden van een 'verband' tussen het voortzetten van de zaak van de ouders en een hogere kans op ondernemer worden. Die hogere kans zou dan als indicator van succes kunnen gezien worden en zo zou het 'verband' kunnen aangegeven worden dat bedrijfsleiders die de zaak van de ouders overnemen, succesvoller waren. Hoe plausibel dit ook klinkt, men kan dit verband niet onderbouwen zonder een variabele die het succes kwantitatief uitdrukt.

Wanneer nu het bovenstaande in verband gebracht wordt met de financiële prestaties van de ondernemingen, dan kan de invloed wel in detail bestudeerd worden. Als een onderzoeker bijvoorbeeld vindt dat die x procent personen die de zaak van de ouders overnam, significant slechtere prestaties leverde, dan wordt duidelijk dat het verband negatief is en dat de conclusies uit het louter prosopografisch onderzoek fout zijn.

De prosopografische methode is een zinvolle en noodzakelijke beschrijvende stap in het onderzoek, maar financiële analyse en statistiek kunnen het onderzoek op een hoger niveau tillen.

De methoden uit de financiële analyse van ondernemingen hebben in de eerste plaats een hedendaags praktisch nut. Ze willen de financiële toestand van de ondernemingen doorlichten op basis van jaarrekeningen. Er worden drie aspecten onderzocht: de rendabiliteit, de liquiditeit en de solvabiliteit. Rendabiliteit houdt een vergelijking in van opbrengsten en kosten; bij liquiditeit wor-

den kasinkomsten met kasuitgaven vergeleken; bij solvabiliteit of schuldgraad wordt de verhouding tussen eigen vermogen (verder tot EV afgekort) en vreemd vermogen (verder tot VV afgekort) onderzocht. Het EV vormt de schuld van de vennootschap tegenover zichzelf; het VV de schuld van de vennootschap tegenover derden.⁴

Bij het bestuderen van deze drie aspecten maakt de onderzoeker gebruik van zogenaamde ratio's. Dit zijn getallen die verhoudingen uitdrukken tussen bepaalde categorieën in de jaarrekeningen. Ze vatten heel wat informatie samen en kunnen bovendien vergeleken worden doorheen de tijd of met ratio's van andere bedrijven. De ratio's en de financiële analyse in het algemeen kunnen ook aangewend worden om inzicht te verwerven in de historische prestaties van bedrijven. Het belangrijkste verschil tussen de mogelijkheden van de financiële analyse vandaag en voor de periode 1956-1964 houdt verband met de jaarrekeningen die pas vanaf 1975 gestructureerd en geüniformeerd werden. Vóór die standaardisatie verschilden jaarrekeningen onderling heel sterk naargelang de zienswijze van de opsteller.⁵ Dit brengt mee dat slechts een zeer beperkte financiële analyse kan toegepast worden voor de bestudeerde periode, omdat het noodzakelijk is dat steeds dezelfde informatie per bedrijf gevonden wordt om vergelijkingen mogelijk te maken. Hierna kon eigenlijk enkel de rendabiliteit en schuldgraad nagegaan worden, aangevuld met omvang en groei van de bedrijven.

$$\text{rendabiliteit van het EV}^6 = \frac{\text{Winst}}{\text{EV}} \quad \text{schuldgraad}^7 = \frac{\text{VV}}{\text{Totaal Vermogen}}$$

4 Gebaseerd op L. THEUNISSEN, *Financiële Analyse van de Onderneming*. Onuitgegeven syllabus, UGent, z.d. en H. OOGHE en C. VAN WYMEERSCH, *Handboek Financiële Analyse van de Onderneming*, Antwerpen, 2008.

5 I. DE BEELDE en A. JORISSEN, 'Boekhouding en jaarrekening van de onderneming', in: C. VANCOPPENOLLE (ed.), *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Miscellanea Archivistica. Studia, Brussel, 2005, p. 210.

6 L. THEUNISSEN, *Financiële Analyse van de Onderneming*, p. 15.

7 L. THEUNISSEN, *Financiële Analyse van de Onderneming*, p. 18.

Het 'Totaal der Activa' werd opgenomen als indicator voor de omvang van het bedrijf.⁸ Eveneens werd de groei in het Totaal der Activa berekend voor de periode 1956-1964.⁹ Bij de analyses en de berekening van de groei werd gewerkt met het verdisconteerde Totaal der Activa.

Het grootste probleem bij het verzamelen van de financiële gegevens bleek te zijn dat het vaak niet duidelijk was of een bepaalde categorie op de balans onder EV of onder VV geplaatst kon worden. Een juiste indeling is echter nodig voor het berekenen van de schuldgraad.

Indien er een onderscheid gemaakt werd tussen EV en VV in de jaarrekening zelf, dan zijn die gegevens meestal zo overgenomen. Enkele keren is hierop een weloverwogen uitzondering gemaakt. Zo stonden de dividenden soms bij VV op korte termijn, maar aangezien dividenden winstuitkering aan de aandeelhouders inhouden, werden ze ondergebracht bij EV, waar de winsten van het boekjaar en de overgedragen winsten onder horen. Soms stond 'deel in de winst' bij VV, dit werd volgens dezelfde redenering ondergebracht bij EV.

Helaas dus is er in de jaarrekeningen meestal geen onderscheid gemaakt tussen EV en VV. Er moest dan een indeling gemaakt worden op basis van hedendaagse kennis. Twijfelgevallen konden soms opgelost worden door dezelfde termen op te zoeken in andere jaarrekeningen waar het onderscheid wel gemaakt werd.

EV:	VV:
Kapitaal	Leveranciers
Afschrijvingen	Leningen
Reserves	Schulden tegenover derden
Winst en verlies	

Statistical Package for the Social Sciences (verder tot SPSS afgekort) is een programma om statistische analyses uit te voeren in de sociale wetenschappen. Dit krachtige programma kan zeer snel

8 D.A. SIMUNIC, 'The Pricing of Audit Services: Theory and Evidence', in: *Journal of Accounting Research*, 18 (1980), p. 172.

9 T. KOLLER, M. GOEDHART en D. WESSELS, *Valuation: measuring and managing the value of companies*, New York, 2005, p. 65.

uitgebreide gegevens analyseren.¹⁰ Statistische analyses dienen om een grote hoeveelheid onoverzichtelijke informatie te reduceren tot een bruikbare en interpreteerbare samenvatting. In SPSS wordt gewerkt met waarden van elementen op variabelen. Deze kunnen voorgesteld worden in een matrix waarin de rijen de statistische elementen bevatten en de kolommen de variabelen. De inhoud van elke cel geeft dan de waarde weer van een bepaald element voor een bepaalde variabele.¹¹

Een statistische analyse aan de hand van SPSS bestaat uit drie fases. In de descriptieve fase probeert de onderzoeker een globaal beschrijvend overzicht te verwerven door frequenties, centrale tendensen en spreiding van de data te meten. De frequenties zijn vaak voorgesteld in tabellen of histogrammen. Bij het zoeken naar centrale tendensen worden er gemiddelden, medianen en modi berekend. De spreiding wordt onderzocht om de variabiliteit na te gaan in de data. De onderzoeker maakt hierbij gebruik van begrippen als de totale omvang, kwartielen en variantie. In een tweede fase worden verschillende variabelen afzonderlijk bestudeerd en in verband gebracht met andere variabelen.¹² Er kan bijvoorbeeld onderzocht worden of de gemiddelde score op een bepaalde test gelijk is voor vrouwen en mannen. De scores worden dan in twee groepen verdeeld volgens de variabele 'geslacht' en de gemiddelden van deze groepen vergeleken. Indien er een significant verschil optreedt, kan de onderzoeker er van uitgaan dat er een verband bestaat tussen het geslacht en de score op een bepaalde test. Dit soort analyses worden statistische tests of meer in het algemeen *univariate* statistiek genoemd. In een derde en laatste fase worden verschillende variabelen samen onderzocht om ze te verklaren, te voorspellen of aan te tonen hoe ze gerelateerd zijn aan elkaar. Dit houdt verband met de *multivariate* statistiek en is meestal het uiteindelijke doel van de hele analyse. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen afhankelijke variabelen, die de onderzoeker wil verklaren of voorspellen, en onafhankelijke variabelen, waarvan vermoed kan worden dat ze invloed hebben op de afhankelijke variabele. Een voorbeeld

10 J. LIEVENS, *Inleiding tot SPSS*, Gent, 2009, p. 3.

11 J. LIEVENS, *Inleiding tot SPSS*, p. 4.

12 W. JANSSENS, e.a., *Marketing Research with SPSS*, Prentice Hall, 2008, p. 1.

van deze vorm van statistiek is de lineaire regressie, waarin gezocht wordt naar een lineair verband tussen een afhankelijke variabele en één of meer onafhankelijke variabelen.¹³

HET BRONNENMATERIAAL

Enkel seriële bronnen die voldoende relevante informatie opleveren in relatie tot de vraagstelling, komen in aanmerking voor statistische verwerking.

Neergelegde jaarrekeningen van P.V.B.A.'s en N.V.'s tussen 1956 en 1964 in het Arrondissement Veurne.¹⁴

De jaarrekeningen gepubliceerd vóór 1976 zijn moeilijk met elkaar te vergelijken.¹⁵ Enkel het Totaal der Activa kon voor elke onderneming met zekerheid correct verzameld worden. In sommige gevallen zijn ook de omzet en de winst aangegeven, maar er kan al enige interpretatie van de opsteller binnengedrongen zijn. De schuldgraad bevat het meest onnauwkeurigheden aangezien er heel wat interpretatiewerk van de onderzoeker nodig is.

De jaarrekeningen balanceren tussen totaal onbetwistbaar enerzijds en manifest intellectueel vervalst anderzijds. Gezien het over geld gaat, durfde men balansen op te stellen in de richting die voor de ondernemer het voordeligst uitkwam. Niettemin zullen de cijfergegevens zelf wel degelijk een betrouwbaar beeld geven van de financiële prestaties van de onderzochte bedrijven uit het verleden. *Een jaarrekening is als een bikini: wat ze onthult is interessant, wat ze verbergt is essentieel.*¹⁶

Het handelsregister van het Arrondissement Veurne¹⁷ kan beschouwd worden als een soort van burgerlijke stand voor onder-

13 D. VYNCKE, e.a., *Toegepaste Statistiek II (B)*. Onuitgegeven syllabus, UGent, z.d., p. 52.

14 VEURNE, *Archief van de Rechtbank van Koophandel*, P.V.B.A.'s: Jaarrekeningen, 1955-1965; VEURNE, *Archief van de Rechtbank van Koophandel*, N.V.'s: Jaarrekeningen, 1955-1965.

15 I. DE BEELDE en A. JORISSEN, 'Boekhouding en jaarrekening', p. 224.

16 B. MALKIEL, in: P. HUYLENBROECK, *100 essentiële wijsheden over beurs en beleggen*, Brussel, 2010, p. 68.

17 BEVEREN, *Rijksarchief*, Rechtbank van Koophandel Veurne, Handelsregister 2005 A.

nemingen.¹⁸ Voor handelaars zijn volgende gegevens opgenomen: naam, woonplaats, geboorteplaats en -datum, nationaliteit, adres en benaming bedrijf, aard van de activiteiten, aanvangsdatum van de handelswerkzaamheden, huwelijksstelsel, vermelding van vonnissen en, indien het om een gehuwde vrouw of een ontvoogde minderjarige ging, de datum van machtiging om handel te drijven. Voor vennootschappen wordt gelijkaardige informatie verschaft betreffende de beheerder, bestuurder of zaakvoerder. Verder is ook genoteerd wat het statutaire doel van de oprichting was, welke handelswerkzaamheden werden uitgeoefend en de datum en het nummer van de bijlagen van het 'Belgisch Staatsblad' waarin de akten gepubliceerd werden. Elke wijziging aan bovenstaande gegevens alsook de schrapping moest worden geregistreerd in het handelsregister. De wijzigingen zijn voor dit onderzoek van fundamenteel belang. Het handelsregister vormt een relatief betrouwbare bron, die per ondernemer steeds dezelfde informatie verschaft. Wel moet rekening gehouden worden met het feit dat niet alle ondernemers zich lieten inschrijven of zich voor het juiste handelsregister aanmeldden. De uitgebreidheid en volledigheid van de gegevens in het handelsregister zijn niet steeds gelijk. Het handelsregister verschaft doorgaans een goed beeld van de situatie op het moment van inschrijving. De wijzigingen zijn minder goed bijgehouden; ze werden soms slechts jaren na de feiten geregistreerd en soms zelfs helemaal niet opgenomen. Toch is deze bron uitermate geschikt voor dit onderzoek.

De databank.

De informatie uit de jaarrekeningen en het handelsregister werd verwerkt in een Excelblad per bedrijf. Telkens zijn opgenomen uit de oprichtingsakte: naam, handelsregisternummer, aard van de handel, het tijdstip waarop de handel begon, de vestigingsplaats van de onderneming, de filialen, de datum van ondertekening, bronvermelding en herinschrijvingsdatum. Wat de oprichters betreft zijn ingebracht: hoedanigheid, datum van benoeming,

18 J. DERWAEL (red.), *Leveranciers en klanten. Valorisatie van het archiefaanbod voor bedrijfshistorisch onderzoek*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Miscellanea Archivistica. Studia*, Brussel, 2006, p. 3.

termijn, naam, geboorteplaats en -datum, nationaliteit en woonplaats. Deze gegevens werden nog aangevuld met de wijzigingen. Er is steeds ook onderzocht of er voor de oprichtingsakte geen documenten zijn die erop wijzen dat de ondernemer eerst ingeschreven was als koopman en pas later een vennootschap oprichtte.

Aan de hand van de analyse konden allerlei afgeleiden en systematiseringen geformuleerd worden. De handelsoorten werden herleid tot een beperkt aantal categorieën¹⁹ en ingedeeld onder 'primaire', 'secundaire' of 'tertiaire sector'. Het verschil tussen de aanvangsdatum en de oprichtingsdatum van de vennootschappen leverde het aantal jaren op dat ondernemingen eerst actief waren geweest onder de vorm van gewone handel. De ouderdom van de bedrijven werd berekend. Er is ook nagegaan of de adressen van de ondernemingen en de ondernemers dezelfde waren en of de ondernemers in het dorp van de onderneming of in dezelfde streek of verder weg gevestigd waren. De geboorteplaats en de woonplaats van de ondernemers werden vergeleken om de mobiliteit na te gaan. De leeftijd van de ondernemers kon berekend worden. Op basis van de voornaam werd het geslacht bepaald. Betrof het een vrouw, dan werd onderzocht of het ging om de weduwe van een overleden ondernemer. Indien alle familienamen in een onderneming dezelfde waren of indien het enkel om een man en een vrouw ging die vermoedelijk een koppel vormden, is de onderneming als familiebedrijf bestempeld. Op basis van de leeftijdsverschillen tussen personen met dezelfde achternaam werden generaties binnen de ondernemingen afgelijnd. Verder zijn opgenomen: het aantal bestuurders per bedrijf en of de ondernemingen al dan niet opnieuw ingeschreven werden eind jaren zestig – begin jaren zeventig.

Al deze elementen werden berekend, gecodeerd en geregistreerd in de databank omdat ze een invloed kunnen hebben op de andere variabelen.

Vooraleer de statistische analyses uitgevoerd werden, was het niet duidelijk of de gevolgde methode iets zou opleveren. Uiteindelijk

19 G. DECLERCQ, 'De vooruitgang van de tewerkstelling in West-Vlaanderen, sinds 1950', in: *West-Vlaanderen Werkt*, 6 (1962), p. 73.

bevestigden de descriptieve resultaten de representativiteit van het onderzoek, omdat ze goed konden geplaatst worden in het algemeen economische verhaal uit de literatuur. Daarna leverden de *bivariate* analyses interessante resultaten op en werden al bepaalde structurele factoren aan het licht gebracht. De bevestiging kwam er volledig bij de *multivariate* analyse die bijzonder sterke verklaringsmodellen opleverde. Er mag dan ook besloten worden dat de toegepaste methode zeer bruikbaar is, ook voor verder onderzoek, onder meer door het feit dat de basisbronnen algemeen voorhanden zijn voor heel het land. Het blijkt echter een tijdrovend werk om alle data te verzamelen. Ook de vele veronderstellingen die gemaakt moeten worden bij het opstellen van de database en bij het interpreteren van de resultaten houden zwaktes voor de methode in.

ONDERZOEKSRESULTATEN

Er werden 138 ondernemers opgenomen bij het onderzoek. Wat de leeftijd betreft bij het opstarten van de ondernemingen, waren er drie opvallende groepen. Relatief veel jongeren begonnen als twintigers met een zaak of gingen deel uitmaken van een vennootschap. De grootste groep betrof mensen met een gemiddelde leeftijd van veertig. Ten slotte waren er relatief nog veel ondernemers die achteraan de vijftig met een vennootschap begonnen.

Op basis van de voornamen werd een onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen. Hieruit bleek dat 23,7% van de ondernemers vrouw was. Van deze vrouwen kwam 70% voor in een familiebedrijf tegenover slechts 57% van de mannelijke ondernemers. Dit kan erop wijzen dat vrouwen vooral in de bedrijven intraden als echtgenote of dochter van een ondernemer. Opvallend was het significante verschil in leeftijd tussen vrouwelijke en mannelijke ondernemers. De vrouwen waren gemiddeld 43,8 jaar op het moment dat ze in een zaak kwamen tegenover 37,7 jaar voor de mannen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat veel vrouwen pas op het moment dat hun echtgenoot overleden was, naar voren traden. Het leeftijdsverschil zou ook verband kunnen houden met de continuïteit in de ondernemingen: waar vrouwen actief waren, bleek 66,4% van de ondernemingen niet meer te bestaan in het begin van de jaren zeventig; bedrijven waarin enkel mannen ac-

tief waren bestonden in 68,3% van de gevallen wel nog. Een ander genderverschil is te vinden bij de mobiliteit. Van de vrouwelijke ondernemers bleek 34,8% op de plaats van hun bedrijf te wonen tegenover slechts 18,8% van de mannen.

Er schijnt zich een soort van geografische concentratie voor te doen: er werden 78 verschillende geboorteplaatsen gevonden en slechts 44 verschillende woonplaatsen. Aanvullend hierbij is vastgesteld dat zonen en dochters van ondernemers beduidend meer bleven wonen in hun geboortedorp dan andere ondernemers. Dit laatste houdt waarschijnlijk verband met het feit dat er gewoon geen reden was om te migreren gezien dezen ter plaatse in de zaak van hun ouders konden werken. Deze verklaring is gebaseerd op de veronderstelling dat de vaders hun zaak in hetzelfde dorp hadden waar ze woonden, wat toch bij 72,9% van de ondernemers het geval was. 15% van de ondernemers woonde niet in hetzelfde dorp van hun bedrijf, maar dan toch nog wel steeds in dezelfde regio. Inzake de geografische mobiliteit tussen geboorte- en woonplaats blijkt dat 40,5% van de ondernemers bleef wonen in het geboortedorp, dat 27% zich ergens in de buurt vestigde en dat 32,5% migreerde over een grotere afstand.

68,1% waren familieondernemingen. Het familiale karakter van een bedrijf en het gegeven dat velen zoon of dochter waren van een ondernemer gaan sterk samen. Van de kinderen van ondernemers stond 82,6% aan het hoofd van een familiebedrijf, tegenover slechts 50% van de ondernemers die geen zoon of dochter van een ondernemer waren. Verklaring hiervoor is de sterke drang naar continuïteit in familiebedrijven, die soms belangrijker werd ingeschat dan de puur financiële prestaties.²⁰ Bij 27,3% werd met relatief grote zekerheid vastgesteld dat de ondernemers hun vader opvolgden. Die opvolging kon zowel een positieve als een negatieve invloed op de prestaties inhouden. De omvang van deze bedrijven was significant groter. Dit lijkt logisch aangezien de opvolgers in een bestaande zaak kwamen met reeds geaccumuleerd vermogen. Opmerkelijk is dat voor de kinderen van ondernemers hier

20 R. DONCKELS, 'Familiale ondernemingen. Anachronismen of troeven voor de toekomst', in: *Kultuurleven*, 7 (1991), p. 64-71.

het positieve ophoudt. Zowel wat rendabiliteit als groei betreft, de echte indicaties voor de individuele inbreng van de ondernemer, doen zonen en dochters het slechter dan hun collega-ondernemers. Mag hier een zekere vorm van zelfvoldaanheid tegenover de gedrevenheid van ondernemers die van nul moesten beginnen, in gezien worden? Ook de theorie van de remmende groei kan een mogelijke verklaring brengen. Volgens deze theorie volgt de groei van een onderneming vaak een omgekeerde 'U': de groei gaat in het begin steeds sneller tot op een bepaald punt, waar een vertraging optreedt vanwege de omvang die het bedrijf genomen heeft. Dezelfde theorie kan ook toegepast worden op het feit dat de rendabiliteit van die ondernemingen blijkt te dalen naarmate nieuwere generaties aan de macht kwamen.

In totaal werden 82 bedrijven opgenomen, waarvan 19,5% N.V.'s en 80,5% P.V.B.A.'s. Ze bevonden zich vooral in Veurne, Nieuwpoort en de kustregio's.²¹ In afwijking van de bekende literatuur behoorde volgens ons onderzoek slechts 3,7% van de bedrijven tot de primaire sector.²² Oorzaak van deze vaststelling kan zijn dat er zelden vennootschappen werden opgericht voor de toch veel voorkomende landbouwbedrijven. De secundaire en tertiaire sectoren staan respectievelijk voor 25,6% en 56,1% van de bedrijven. Deze verhouding komt wel overeen met de literatuur die stelt dat er slechts weinig industrie te vinden was in het Veurnse en dat de dienstensector sterk groeide in de behandelde periode.²³ 23,2% van de ondernemingen stelde de jaarrekeningen in het Frans op. Het betrof vooral bedrijven in de secundaire sector, wat erop kan wijzen dat industriëlen vaker het Frans hanteerden.

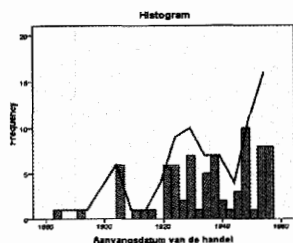
Van de ondernemingen werd de datum genoteerd waarop voor het eerst handel werd gedreven en deze zijn in een histogram met trendlijn weergegeven.

21 W.E.S., 'Veurne, een economische studie', in: *West-Vlaanderen Werkt*, 8 (1964), p. 130.

22 W.E.S., 'Verschillen in de economische structuur binnen West-Vlaanderen', in: *West-Vlaanderen Werkt*, 9 (1965), p. 28.

23 W.E.S., 'Veurne, een economische studie', p. 130; G. QUACKELBEEN, *Industrialisatie in het Veurnse: de integratie van arbeiders in een nieuw gevestigd bedrijf te Veurne*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1968, p. 46-51.

In de trendlijn is duidelijk de invloed van beide wereldoorlogen en de economische boom die daarop volgde, waar te nemen. In de staven is tussen 1920 en 1940 de crisis van de jaren dertig te ontwaren. Opvallend is ook dat het na 1914-1918 en 1940-1945 telkens net geen 20 jaar duurde voor het vooroorlogse niveau geëvenaard werd.

Uit de analyse van de financiële variabelen blijkt dat vooral de vergelijking van het gemiddelde totale actief van de bedrijven over de hele periode de algemeen economische evolutie weergeeft. De moeizame stijging tussen 1956 en 1958 is de resultante van de mooie resultaten van 1957 en de recessie die begon in 1958.²⁴ Daarna verschijnt er een stijging door de economische boom die in 1959 ingezet werd en een piek bereikt in 1964.²⁵ In omvang bestonden er grote discrepanties tussen een klein aantal grote bedrijven en een groot aantal kleine bedrijven. Het grootste bedrijf beschikte over 340 keer meer middelen dan het kleinste bedrijf. Tevens blijkt dat de grootste bedrijven ook de snelste groeiers waren. Dit kan in verband gebracht worden met de begrippen 'levensstijl ondernemer' en 'groei ondernemer'. De eerste categorie wil enkel voorzien in zijn levensstijl door zelfstandig te zijn, terwijl de tweede categorie wil doorgroeien.²⁶ De gemiddelde schuldgraad evolueerde slechts weinig doorheen de bestudeerde acht jaar en bleef in de buurt van

24 R. VANDEPUTTE, *Economische geschiedenis van België 1944-1984*, Tielt, 1985, p. 43; W.E.S., 'Stijging van de werkloosheid 1958-1959', in: *West-Vlaanderen Werk*, 3 (1959), p. 62.

25 R. VANDEPUTTE, *Economische geschiedenis van België*, p. 67.

26 S. MARCKETTI, L. NIEHM en R. FULORIA, 'An exploratory study of lifestyle entrepreneurship and its relationships to life quality', in: *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 34 (2006), p. 241-245.

37%. De rendabiliteit was relatief normaal verdeeld rond een gemiddelde van 8%. Van alle financiële variabelen was de groei het meest normaal verdeeld rond een gemiddelde van 5,4% per jaar. Enkele bedrijven met een zeer hoge groei en enkele bedrijven met negatieve groei verstoren dit beeld enigszins.

VERKLARENDE MODELLEN: LINEAIRE REGRESSIE

Regressieanalyse is een techniek die het effect van één of meerdere onafhankelijke variabelen op één afhankelijke variabele nagaat. In deze analyse wordt een mathematische functie gedefinieerd die het verband tussen twee of meer variabelen zo goed mogelijk benadert. In de formule staat de afhankelijke variabele links en staan de onafhankelijke variabelen rechts. Het doel van regressie is om tot een model te komen dat aangeeft in welke mate en in welke richting de afhankelijke variabele zal veranderen indien men een onafhankelijke variabele met één eenheid verandert. Zo kan de invloed van de onafhankelijke variabelen op de afhankelijke variabele bepaald worden. Verder valt uit de regressieanalyse af te leiden in welke mate het opgestelde model de verschillen in de afhankelijke variabele kan verklaren. Tot slot kan uit een regressieanalyse afgeleid worden welke onafhankelijke variabelen een significante invloed uitoefenen op de afhankelijke variabele. In dit onderzoek werd enkel gebruik gemaakt van meervoudige lineaire regressies. Dit houdt in dat enkel lineaire verbanden onderzocht worden.²⁷

TOTAAL DER ACTIVA

Het volgende model kan 51,5% van de verschillen in totale activa verklaren. Dit is een zeer goed resultaat waaruit blijkt dat de onderstaande zeven variabelen samen ongeveer de helft verklaren van alle variatie in de totale activa. In wat volgt worden enkel B3 tot en met B7 behandeld omdat dit de sterkste invloedsfactoren zijn.

27 P. DE PELSMACKER en P. VAN KENHOVE, *Marktonderzoek. Methoden en toepassingen*, Prentice Hall, 2006, p. 263-272.

Totaal der Activa (verdisconteerd) = - 5.416.667,1 - 621.291,4 B1
+ 456.871,5 B2 - 3.811.983,7 B3 + 6.478.241,4 B4 + 5.268.845,4 B5
+ 11.060.000 B6 + 16.140.000 B7

Met: B1 = Aantal jaar tussen oprichting vennootschap en aanvangsdatum

B2 = Aantal jaar tussen de aanvangsdatum en het jaartal

B3 = Is het adres van het bedrijf gelijk aan dat van de ondernemer?

B4 = Was het een familiebedrijf?

B5 = Sector 2 versus 3

B6 = Sector 4 versus 3

B7 = Vennootschapsvorm

Dat het al dan niet samenvallen van het adres van de ondernemer en zijn of haar bedrijf een negatieve invloed had op de omvang van de onderneming, lijkt logisch. Enkel indien een bedrijf een zekere omvang had, kon de ondernemer immers de nood aan een extern pand ervaren hebben. Het pand kwam dan op de balans terecht en deed het totaal actief sterk stijgen. De totale activa lagen 3.811.983,7 BEF hoger bij bedrijven die buiten de woonplaats van de ondernemer gevestigd waren. In dit bedrag zit vermoedelijk de gemiddelde prijs voor een externe vestiging, aangevuld met de omvangstijging die een externe vestiging met zich meebracht.

Ondernemingen die geklasseerd werden als familiebedrijf hadden gemiddeld 6.478.241,4 BEF meer op hun balans staan dan niet-familiebedrijven. Dit grote verschil kan te wijten zijn aan de accumulatie doorheen de tijd door de verschillende generaties.

Uit bovenstaand model blijkt dat bedrijven uit de secundaire sector gemiddeld 5.268.845,40 BEF meer op hun actief hadden dan andere. Dit houdt waarschijnlijk verband met de omvang van de echte industriële bedrijven in vergelijking met de vele kleine handelsondernemingen. De impact van het behoren tot de secundaire en de tertiaire sector was nog groter.²⁸ Deze bedrijven waren namelijk gemiddeld 11.060.000 BEF groter. Dit kan verklaard worden door een succesvolle opwaartse of neerwaartse integratie in de *supply chain*. De supply chain is de ketting van alle spelers en processen die

28 In het model aangeduid als 'Sector 4'.

zich voordoen tussen primaire grondstof en afgewerkt product bij de eindconsument. Bedrijven richten zich meestal op één bepaald aspect van deze ketting. In de secundaire sector richt men zich op de productie van goederen en in de tertiaire sector op de handel in afgewerkte producten. Dat een bedrijf zowel actief is in de secundaire als in de tertiaire sector kan betekenen dat het zowel producten aanmaakt als verhandelt. Het kan wijzen op een productiebedrijf dat zijn activiteiten uitgebreid heeft met handel in eindproducten of een handelsbedrijf die zich ook op productie is gaan richten. Beide kunnen zeer lucratieve strategieën geweest zijn en mee het succes van de bedrijven actief in twee sectoren verklaren.

Tot slot bleek de grootste invloed uit te gaan van de vennootschapsvorm. De N.V.'s hadden gemiddeld 16.140.000 BEF meer op hun actief staan dan P.V.B.A.'s. Dit is een logisch gevolg van het feit dat de juridische formule van de N.V. ontworpen werd voor grotere ondernemingen en deze van de P.V.B.A. voor kleinere.

GROEI

De variatie in de groei over de hele periode wordt voor 39,5% verklaard door volgend model. Enkel B₁, B₄ en B₆ tot en met B₁₀ worden hierbij meegenomen.

Groei over de hele periode = $-72,4 + 73,5 B_1 + 1,4 B_2 - 1,9 B_3 - 37,1 B_4 + 0,5 B_5 + 50,6 B_6 + 27,1 B_7 - 111,2 B_8 + 74,2 B_9 + 23,0 B_{10}$

Met: B₁ = Sector 4 versus 3

B₂ = Aantal jaar tussen oprichting vennootschap en aanvangsdatum

B₃ = Aantal jaar tussen de oprichtingsdatum en het jaartal

B₄ = Is het adres van het bedrijf gelijk aan dat van de ondernemer?

B₅ = Leeftijd van de ondernemer op moment van de aanvang handel (indien hij al deel uitmaakte van de onderneming)

B₆ = Was het een familiebedrijf?

B₇ = Aantal ondernemers opgenomen

B₈ = Sector 1 versus 3

B₉ = Geboren en Getogen 2 versus 1

B₁₀ = Geboren en Getogen 3 versus 1

De groei van de bedrijven die zowel tot de secundaire als de tertiaire sector behoorden, lag 73,5% hoger dan het algemeen gemiddelde. Dit is opnieuw te verklaren vanuit succesvolle opwaartse of neerwaartse integratie in de supply chain. Twee bedrijven uit de primaire sector kenden dan weer een 111,2% lagere groei dan de rest, wat met de algemene neergang van de primaire sector te maken kan hebben. Bij bedrijven waarvan het woonadres van de ondernemer gelijk was aan het vestigingsadres van zijn of haar onderneming, blijkt er gemiddeld een 37,1% lagere groei dan bij bedrijven waar de adressen verschilden. Ook bij de omvang werd vastgesteld dat die ondernemingen slechter presteerden: het betrof waarschijnlijk geringere bedragen en investeringen, waardoor de groei niet zo sterk was. Ondernemers die in dezelfde regio bleven, kenden een 74,2% hogere groei; ondernemers die zich buiten de geboorteregio vestigden, kenden een 23,0% hogere groei dan gemiddeld. Het model geeft ook aan dat de familiebedrijven een 50,6% hogere groei kenden dan niet-familie bedrijven. Dit duidt op een structureel voordeel voor familiebedrijven.

RENDABILITEIT

Hoewel niet voor alle ondernemingen de winstgevendheid berekend kon worden en onderstaand model dus gebaseerd is op minder representatieve gegevens, kan het toch 7,7% van de verschillen in rendabiliteit verklaren.

Rendabiliteit van het Eigen Vermogen = $3,8 - 5,5 B_1 + 2,6 B_2 + 5,0 B_3 + 21,7 B_4 - 8,7 B_5$

Met: B_1 = Was de ondernemer de zoon of de dochter van een ondernemer?

B_2 = Aantal ondernemers opgenomen

B_3 = Was het een familiebedrijf?

B_4 = Sector 4 versus 3

B_5 = Vennootschapsvorm

Er werd eerder gewezen op het feit dat het zoon of dochter zijn van een ondernemer zowel een positieve als negatieve impact had op de prestaties. Voor de rendabiliteit is er een negatieve werking. De kinderen van een ondernemer hadden gemiddeld een 5,5% lagere rendabiliteit.

Indien het aantal ondernemers in een bedrijf met één persoon steeg, dan ging de rendabiliteit omhoog met 2,6%. Hier kan aan synergie gedacht worden. Eveneens kan vermoed worden dat kleinere eenmanszaken er alle belang bij hadden om zo weinig mogelijk winst te maken omdat daarvan immers een groot deel naar belastingen wegvloeiende. Kosten maken was dus de boodschap om zoveel mogelijk persoonlijk gewin te halen uit de vennootschap. Dit staat tegenover bedrijven die meerdere aandeelhouders hadden en waar het privévermogen en dat van het bedrijf meer gesplitst waren.

Deze hypothese wordt voor een stuk onderuit gehaald door de vaststelling dat familiebedrijven gemiddeld een 5,0% hogere rendabiliteit kenden dan andere. Misschien geldt de rendabiliteithypothese eerder voor kleine familiebedrijven dan voor familiebedrijven in het algemeen.

Opnieuw blijkt dat bedrijven die terzelfder tijd actief waren in de secundaire en in de tertiaire sector, het zeer goed deden. Hun rendabiliteit ligt 21,7% hoger dan het gemiddelde en is in dit model de sterkste verklarende factor.

Opvallend is dat N.V.'s gemiddeld een 8,7% lagere rendabiliteit hadden dan P.V.B.A.'s. Dit plaatst opnieuw het bovenstaande hypothetisch verband tussen de kleine, eerder familiale bedrijven en de lage rendabiliteit onder druk.

SCHULDGRAAD

Ondanks de vele bedenkingen die bij de berekening van de schuldgraad moeten in acht genomen worden, slaagt dit model er in om 24,9% van de verschillen in de schuldgraad te verklaren. Enkel B3 wordt buiten beschouwing gelaten.

Schuldgraad = 68,8 - 5,8 B1 - 11,1 B2 - 0,6 B3 - 19,3 B4 - 33,1 B5 + 12,8 B6

Met: B1 = Sector 2 versus 3

B2 = Taal jaarrekeningen in 1956

B3 = Leeftijd van de ondernemer op datum benoeming

B4 = Bestond de onderneming reeds voor dat er een onderneming werd opgericht?

B5 = Sector 1 versus 3

B6 = Geboren en Getogen 3 versus 1

De bedrijven in de secundaire sector kenden gemiddeld een 5,8% lagere schuldgraad dan het algemeen. Dit is verwonderlijk want het zou logischer zijn dat industriële bedrijven meer extern kapitaal nodig hadden dan de vele handelsbedrijfjes in de tertiaire sector. De invloed van de taal kan hier misschien aan ten grondslag liggen. Franstalige bedrijven zouden namelijk gemiddeld een 11,1% lagere schuldgraad gekend hebben dan Nederlandstalige ondernemingen. Dit kan mogelijks wijzen op het feit dat het Frans gehanteerd werd door een sociaaleconomisch hogere klasse die zelf meer kapitaal kon inbrengen in de onderneming. Dit zou dan weer overeenstemmen met de lagere schuldgraad in de secundaire sector aangezien de meerderheid van de ondernemers actief in de secundaire sector Franstalig was.

Indien de onderneming reeds bestond voordat er een vennootschap werd opgericht, was er gemiddeld een 19,3% lagere schuldgraad. Het kapitaal was doorheen de jaren geaccumuleerd geworden. Op het moment dat een koopman effectief overging tot de oprichting van een vennootschap beschikte deze relatief gezien over meer kapitaal, wat een lagere schuldgraad met zich mee bracht.

De ondernemers die in het dorp van hun bedrijf bleven wonen, hadden gemiddeld een 12,8% hogere schuldgraad. Dit is merkwaardig gezien van hen kan verwacht worden dat ze eerder behoudsgezind waren, wat niet strookt met extern kapitaal aantrekken, gezien extra schulden het financieel risico van een bedrijf verhogen.

BESLUIT

De onderzoeksresultaten kunnen gestructureerd worden aan de hand van de theorieën van Fernand Braudel die als spilfiguur van de tweede *Annales-school* een grote doorbraak betekende voor de kwantitatieve geschiedschrijving. Braudel maakte een onderscheid tussen structuren, conjuncturen en feiten. Vanuit de dialectiek van tijd en ruimte creëerde hij een benadering die toelaat om zeer verschillende gegevens op een organische wijze te ordenen. Hij onderscheidt drie vormen van tijd: de geografische tijd, de economische en sociale tijd en de korte individuele tijd.²⁹

29 M. BOONE, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, 2007, p. 88 en p. 179-180.

Het vertrekpunt van ons onderzoek waren feiten die letterlijk uit de bronnen werden gehaald. Uit die feiten blijkt de structurele werking van zowel factoren uit de economische, sociale en geografische tijd.

Structuren werken steeds in twee richtingen. De negatieve invloed van de geografische structuren bleek uit de algemeen slechte economische toestand van de bestudeerde regio als gevolg van een geïsoleerde ligging en een gebrek aan infrastructuur. De aanwezige goede poldergronden hadden jarenlang een positieve uitwerking, maar bleken in de periode 1956-1964 een negatieve impact te kennen. De invloed van de geografie is ook duidelijk in de dorpen en gemeenten die het economisch beter deden. De aanwezigheid van de kust en het potentieel aan toerisme waren hierbij bepalend. Ook de aanwezigheid van waterwegen en van de haven van Nieuwpoort werkten, en werken waarschijnlijk nog steeds, positief. Deze structurele factoren hadden een fundamentele invloed die helemaal los stond van de individuen. Al zijn het de individuen die de geschiedenis maakten in relatie tot de voorhanden zijnde omgeving.

De invloed van de globale economische ontwikkelingen blijkt zeer duidelijk uit de onderzoeksresultaten. Zo volgden het aantal opgerichte ondernemingen en de financiële prestaties de economische trend. Ook de geografische verankering die familiebedrijven hadden voor de jongere generaties ondernemers, kadert daarin. Door de mobiliteit tussen de geboorteplaats en de woonplaats van de ondernemers te analyseren, kon de attractiviteit van bepaalde economisch goed presterende regio's aangetoond worden. Dit is trouwens meteen ook een voorbeeld van hoe structuren zichzelf reproduceren in de tijd.

Gezien er biografische gegevens bestudeerd werden, kwamen ook sociale structuren aan het licht. Zo had het feit of iemand al dan niet geïntegreerd was in de lokale samenleving een dubbele werking. Voor mensen die effectief van de streek afkomstig waren, vormde dit een voordeel tegenover vreemdelingen, die deze structuur eerder als een belemmering ervoeren. De taal verwijst vermoedelijk eveneens naar een sociale structuur. Het geslacht van de ondernemers had een belangrijke impact. De sociale afkomst van de ondernemers speelde in twee richtingen een rol: fa-

miliebedrijven deden het beter dan niet-familiebedrijven; zonen of dochters van ondernemers kenden dan weer zowel structurele voor- als nadelen.

Ondanks de sterke nadruk op de unieke kracht van ondernemers, blijken ook zij onderhevig te zijn aan structurele factoren die elk op een ander niveau inwerken op de prestaties. De kracht van deze structuren kennen is misschien een eerste stap om er voordeel uit te halen.

IEDEREEN _____

kan gerust slapen _____

gaan... nu er een _____

— **LITTO**-slot —
op de poort staat! _____

LITTO sloten en grendels
worden vervaardigd door
Litto, N.V. Nieuwpoort

naamloze vennootschap

LITTO

nieuwpoort

tel. (058) 231 16

★ ★

deur- & meubelsloten

★

krukschuurven

★

grendels & knipsluitingen

★

cylindersloten

L. DENDOOVEN (red.), 'Dit is West-Vlaanderen. Steden - Gemeenten - Bevolking', deel 2. Sint-Andries, Uitgeverij Flandria, 1960, p. 1207.

CONFISERIE VERDONCK P.V.B.A.

Hoofdzetel : VEURNE
Grote Markt 11
Telefoon (058) 310.14

Bijhuizen : DE PANNE
Zeelaan 184

KOKSIJDE-BAD
Hoek Zeelaan en
Koninklijke Baan

NIEUWPOORT TM
Hoek Kaal- en
Langestraat

VEURNSE BABELUTTEN

Bij de ontwikkeling van de suikerbakkerij, die Pierre Verdonck in 1924 oprichtte, past de parabel van het mosterdzaadje dat een grote boom werd. Inderdaad is dit bescheiden aanvangsbedrijf uitgegroeid tot een belangrijke onderneming, die thans buiten de hoofdzetel te Veurne, drie bijhuizen telt, nl. te De Panne, Koksijde-Bad en Nieuwpoort. Pierre Verdonck werd bij de opgang van zijn zaak bijgestaan door zijn zonen Jean, Julien en Georges, met wie hij in 1958 de p.v.b.a. Confiserie Verdonck stichtte.

De firma is gespecialiseerd in « Veurnse Babelutten », waarmee zij faam verworven heeft. Zij fabriceert ook chocoladefantazieartikelen en « zeevruchten ». Verder exploiteert zij een bloeiende groot- en kleinhandel in confiserie, chocolade, biscuits en roomijs. Al deze artikelen vinden atzet in de Beneluxlanden en in Frankrijk. De bedrijfsgebouwen van de hoofdzetel te Veurne beslaan een nuttige oppervlakte van ca 3.500 m². Het personeel telt 60 leden.

1 en 5 : Werkhuizen te Veurne - 2 : Magazijn, Gr. Markt 11, Veurne - 3 en 10 : Verpakking der babelutten
4 en 8 : Zelfbediening, Zeelaan 184, De Panne - 6 : Fabrikatie van roomborentjes - 7, 9 en 11 : Koksijde-Bad

L. DENDOOVEN (red.), 'Dit is West-Vlaanderen. Steden - Gemeenten - Bevolking', deel 3, Brugge, Uitgeverij Flandria, 1962, p. 1935.

Boekbesprekingen

Jan DUMOLYN

Ambtenaren, netwerken en vorstelijke centralisatie in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen

Deze bespreking verschijnt ingevolge een aantal omstandigheden buiten onze wil eerder laat na de publicatie. Het boek lijkt ons echter te belangrijk om het onbesproken te laten.

In 2002 publiceerde Jan Dumolyn *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van centralisatie (1419-1477)*, een studie waarin hij de institutionele evolutie, de bevoegdheden en de taken van de verschillende personeelsleden van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer te Rijsel beschreef. Het voorliggend boek kan gezien worden als een vervolg hierop: de studie van beide instellingen vanuit het perspectief van de mensen die erin en erachter zitten. Uiteraard is dit een ingewikkelde en moeilijke opdracht omdat het opzoeken en het identificeren van zoveel personen er aan de basis van ligt. Aan de andere kant zal dergelijke studie bijzonder lonend zijn voor wie enig inzicht wil krijgen in de sociografie van deze instellingen. De auteur stelde een databank samen met alle mogelijke gegevens die hij kon vinden over een populatie van in totaal 127 ambtenaren van beide Vlaamse centrale instellingen. De hoeveelheid gegevens die hierin werd samengebracht is indrukwekkend. Zij is toegankelijk via een bijgeleverde (en tot het boek behorende) cd-rom, die bijzonder gebruiksvriendelijk is.

In de Raad van Vlaanderen was er in de door Dumolyn bestudeerde periode een vaste kern raadsheren – meer dan de helft – die op de meerderheid van de gerechtelijke zittingen aanwezig was. Een kleinere groep was op de overgrote meerderheid van de zittingen aanwezig en een minderheid was in hoofdzaak slechts aanwezig als zij over hun onderzoek moesten rapporteren.

De rekenmeesters waren in de eerste plaats de behoeders van de vaste vorstelijke inkomsten. Zij controleerden de rekeningen van de vorstelijke officieren en domeinen. De stads- en kasselrijrekeningen werden gecontroleerd door de commissarissen van de wetsvernieuwing.

Soms traden deze hoge ambtenaren aan voor diplomatieke activiteiten en kwamen tussen in de uitbouw van – vaak binnenlandse – netwerken, zowel met het oog op hun eigen voordeel als met het oog op het voordeel van de staat.

De auteur schetst de evolutie van een maatschappij in volle overgang van

een feodale structuur naar een moderne staat, waarin betalingen en vergoedingen in geld een reeds zeer belangrijke, maar nog niet exclusieve rol spelen. Hij noemt deze bestuursvorm «staatsfeodalisme», waarbij de hoge ambtenaren een band hebben met het staatshoofd en de staat, die vergelijkbaar is met die van vazal en suzerain vroeger. Dit alles belet hen niet zich ook zoveel mogelijk te integreren in het «feodale systeem» in het algemeen, vooral door het verwerven van heerlijkheden en lenen. Zo was het ambt een middel tot sociale promotie en «bleef de *raison d'Etat* onderworpen aan een veelheid van private belangen of was misschien slechts de som van deze belangen» (p. 179).

De overzichtelijke, maar toch voldoende grote populatie van personen betrokken in het prosopografisch onderzoek laat de auteur toe uitgebreid en diepgaand in te gaan op allerlei vormen van «netwerken». «Het hof van de hertogen was het zenuwcentrum van alle politieke netwerken die de centralisatie in de hand werkten en de publieke ruimte voor de gecentraliseerde sociale integratie van de regionale elitegroepen» (p. 242).

Het werk bevat een zeer uitgebreide bibliografie, waarin praktisch geen lacunes voorkomen. Persoonlijk hadden wij er bijvoorbeeld nog graag het werk van M.-R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre 1435-1467* (Brussel, 1966) aangetroffen. Hetzelfde geldt voor de tekstuittgaven van A. Van Nieuwenhuysen, *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur 1381-1419* (2 dln., Brussel 1965-1974) en van A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1404-1419). Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren* (2 dln., Brussel 1981-1982). Immers, alhoewel Dumolyns studie 1419 als begindatum vermeldt, verwijst hij naar en gebruikt hij terecht veel gegevens die aan deze datum voorafgaan. Verder kunnen nog enkele drukfouten en wenselijke verduidelijkingen gesignaleerd worden. Zo vermeldt de Inhoudstafel op p. XLV een «lijst van afkortingen», maar zowel de pagina als de afkortingen ontbreken. Om de tabellen op p. 228 goed te kunnen lezen, gaat men best kijken naar de tabel op p. 98, waar de verklaring van de sigels in de kop van de tabel op p. 228 geëxpliciteerd zijn. Zo zou men nog kunnen verdergaan met een aantal detailopmerkingen bij een werk dat getuigt van eruditie en schranderheid, maar hier past ongetwijfeld het adagium uit het Romeins recht: «de minimis non curat praetor».

Jacques Mertens

Jan DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. - Antwerpen-Apeldoorn : Garant, 2003. - XLIV, 250 p. : tab., met CD. - (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries*, 14).

Wim N.M. HÜSKEN

De Spelen van Cornelis Everaert

De niet onomstreden aankoop in 2007 van het Gruuthuse-handschrift door de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek in Den Haag scherpste ook buiten wetenschappelijke kringen het besef van de uitzonderlijke waarde van manuscripten als cultureel erfgoed. Dat het net deze collectie was die een dergelijk opzien baarde is voor de studie van de Nederlandse literatuur een heuglijke zaak. De Gruuthuse-verzameling ontleent haar bijzondere belang nu namelijk niet eens aan haar kunsthistorische belang, en dan vooral aan de plaatjes waarmee teksten in handschriften vaak werden versierd, maar aan de literaire en de literair- en cultuurhistorische waarde van de teksten zelf. De eenvoudig ogende codex bevat hoofdzakelijk wereldlijke composities, en dan vooral liederen, in het Middelnederlands. Een groot deel daarvan lijkt ontstaan te zijn in een burgerlijk milieu in Brugge, destijds een van de meest welvarende en prachtlievende steden van Europa.

Hoe bijzonder ook, het Gruuthuse-handschrift is niet de enige overgeleverde handschriftelijke getuige van het rijke literaire leven in Brugge aan het einde van de middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd. Minder bekend, maar in veel opzichten even interessant – én nog steeds binnen de landsgrenzen bewaard – zijn twee manuscripten van ongeveer anderhalve eeuw jonger: de verzameling toneelstukken (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 19036) van Cornelis Everaert († 1556) en het *Testament Rhetoricael* (1562) (Universiteitsbibliotheek Gent, hs.3330) van Eduard de Dene (1505 – tussen 1576 en 1579). Beide auteurs waren verbonden aan de twee kamers van retorica die omstreeks het midden van de zestiende eeuw in Brugge actief waren, De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Everaert was daarnaast verver en voller van beroep en ook enige tijd klerk van het Brugse handbooggilde van Sint-Sebastiaan; De Dene was klerk bij de Brugse vierschaar. Hoewel er geen direct verband lijkt te zijn tussen het ontstaan van beide collecties moeten de auteurs ervan elkaar wel persoonlijk hebben gekend. Dit wordt tenminste gesuggereerd door het grafscript voor Everaert dat De Dene opnam in zijn *Testament Rhetoricael*.

Het belang van de Verzameling-Everaert en van De Denes *Testament* ligt in de eerste plaats in de omvang en de diversiteit van de teksten: 35

tafelspelen, wagenspelen, ernstige spelen van zinne en komische esbatementen bij Everaert en meer dan 300 refreinen, liederen, balladen, chronogrammen en rondelen bij De Dene. In beide gevallen gaat het om het meest omvangrijke corpus toneelstukken, respectievelijk lyrische teksten van een enkele bij naam bekende auteur dat uit de rederijkersperiode tot ons kwam. Dit maakt de handschriften uitermate geschikt voor de studie van bijvoorbeeld samenhang en ontwikkelingen binnen een oeuvre, maar ook voor de verhouding tussen literaire teksten en de persoon van een auteur, een potentieel dat overigens nog maar nauwelijks is benut. Vanuit kwalitatief oogpunt bekeken behoren de toneelstukken van Everaert en de gedichten en liederen van De Dene vaak tot het beste wat uit de zestiende-eeuwse rederijkerij bekend is. Eveneens opmerkelijk is dat beide collecties autografen zijn – handschriften die zijn neergeschreven door de auteur van de teksten die erin zijn opgenomen. Dit is op zich al bijzonder want er zijn uit de Middelnederlandse letterkunde maar een handvol van dergelijke verzamelingen bekend. Extra opmerkelijk is dat Everaert en De Dene hun verzamelingen neerpenden op een moment dat er al bijna een eeuw lang boeken werden gedrukt, wat dan weer allerlei interessante vragen oproept over de rol van het handschrift ten tijde van de boekdrukkunst.

Maar misschien wel het meest interessante kenmerk van de collectie-Everaert en van De Denes *Testament* is hun verwevenheid met het Brugse stedelijke leven tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw. Zo getuigen beide verzamelingen van een, ondanks de economische recessie, nog steeds bijzonder levendige literaire cultuur in de stad. Everaerts stukken werden, zo kan uit zijn autograaf worden afgeleid, opgevoerd tijdens rederijkers- en schutterswedstrijden binnen en buiten Brugge, een provinciaal kapittel van de dominicanen, openbare vieringen van militaire overwinningen van Karel V, religieuze processies en koningsfeesten. Het waren niet alleen de Brugse kamers van De Heilige Geest en De Drie Santinnen die hiervoor instonden, maar ook rederijkers uit Veurne en het Brugse Sint-Sebastiaansgilde. De Denes *Testament* bevat teksten ter ophanging in kerken en kloosters, jaardichten waarmee belangrijke gebeurtenissen werden gecommemoreerd, grafschriften, berijmde Bijbelpassages aan de hand waarvan scholieren leerden lezen en schrijven en liedjes voor de Heilig Bloedprocessie en voor de vastenavondviering. De meeste van de collega-auteurs van Everaert en De Dene, zoals Jan de Scheerere, Andries de Wilde en Steven van der Gheenste, kennen we jammer genoeg slechts van naam of van een enkele tekst. De collectie-Everaert en De Denes *Testament* laten er echter geen twijfel over bestaan dat er in Brugge omstreeks het midden van de zestiende eeuw geen belangrijke gebeurtenis

voorbijging of er werden volkstalige literaire teksten voor geschreven. Veel van de vormen en thema's die door Everaert en De Dene werden gehanteerd zijn ook al bekend uit oudere rederijkersteksten. Beide auteurs waren sterk gericht op het voortzetten van de Vlaamse rederijkerstraditie, die het stedelijke literaire leven op dat moment zeker al een eeuw domineerde. Deze houding komt misschien nog het duidelijkst naar voren in hun gedeelde bewondering voor hun vijftiende-eeuwse stadgenoot Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482). Everaert liet zijn eigen spelen in zijn autograaf voorafgaan door een afschrift van De Rooveres toneelstuk *Quicunque vult salvus esse*, De Dene zocht gedichten van dezelfde auteur bij elkaar, schreef er een lovende inleiding bij en liet het geheel in 1562 – hetzelfde jaar waarin hij zijn *Testament Rhetoricael* voltooide – drukken bij Jan van Ghelen in Antwerpen.

Ondanks hun traditionalisme blijken noch Everaert, noch De Dene ongevoelig te zijn geweest voor de politieke, sociale en culturele veranderingen van de uiterst woelige tijd waarin ze leefden. Beiden waren naar alle waarschijnlijkheid vertrouwd met het werk van humanisten als Erasmus en de toen in Brugge woonachtige Juan Luis Vives, De Dene modelleerde zijn *Testament* wellicht naar *Le Lais* (1457) en *Le Testament* (1461-1462) van François Villon en alludeerde in de tekst een aantal keer op het werk van François Rabelais.

Nergens komt de ingebedheid van beide auteurs in het Brugge van het midden van de zestiende eeuw echter zo sterk naar voren als in de soms uiterst kritische stem die ze lieten horen over wat er in hun ogen zoal verkeerd liep: torenhoge belastingen, simonie in de kerk, speculatie, een toenemende kloof tussen arm en rijk en een landvorst die zich steeds minder van de situatie in Vlaanderen leek aan te trekken. Everaerts kritische houding zorgde er trouwens voor dat de opvoering van twee van zijn spelen, *Tspel van den Crych* en *Tspel van dOnghelycke Munte* door de Brugse magistrat werd verboden.

Wie nader kennis wil maken met de spelen van Cornelis Everaert of met het *Testament Rhetoricael* van Eduard de Dene hoeft zich gelukkig al enige tijd niet meer te bekwamen in het ontcijferen van het zestiende-eeuws schrift. De Dene's *Testament* werd onder leiding van Werner Waterschoot en Dirk Coigneau tussen 1976 en 1980 integraal diplomatisch uitgegeven in drie speciale afleveringen van het Jaarboek De Fontaine. Deze editie kan dankzij de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) sinds enige tijd ook via internet worden geraadpleegd < http://www.dbnl.org/tekst/deneo01testo1_01/>. Wegens het ontbreken van een notenapparaat blijft het lezen van deze uitgave echter geen eenvoudige

opgave. Gerrit Komrij nam wel een ruime selectie liederen en gedichten met vertaling in hedendaags Nederlands uit het *Testament Rhetoricael* op in *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden*.

De autograaf van Cornelis Everaert is er op dit punt beduidend beter aan toe. In 1898 en 1900 verscheen er van de spelen een uitgave met inleiding en aantekeningen onder redactie van Jacob Muller en Lodewijk Scharpé. Deze gold lang als een schoolvoorbeeld van editiewetenschap. In 2005 bracht Uitgeverij Verloren een volledig nieuwe editie op de markt, van de hand van Wim Hüsken. Deze specialist van het laatmiddeleeuwse toneel in de Nederlanden publiceerde eerder al een opmerkelijke reeks artikelen over Cornelis Everaert, waarmee hij het belang van deze zestiende-eeuwse rederijker eigenhandig opnieuw onder de aandacht bracht. Hüsken was van mening dat hedendaagse lezers behoefte hebben aan een meer uitgebreide woordverklaring en meer duiding bij de maatschappelijke, religieuze, historische, politieke en economische achtergrond van Everaerts spelen dan destijds door Muller en Scharpé was verstrekt. Vandaar deze nieuwe editie.

Uitgeverij Verloren maakte van Hüskens Everaert-uitgave een bijzonder mooi boek. 1040 bladzijden werden ondergebracht in twee fraaie banden met harde kaft. Het geheel is aantrekkelijk opgemaakt en prettig leesbaar. De uitgave is een verademing voor de boekenliefhebber die gewoon is te werken met de eenvoudige bandjes waarin historische Nederlandse teksten doorgaans beschikbaar worden gemaakt. De relatief onbekende Brugse rederijker Cornelis Everaert werd hierdoor geëerd met het soort uitgave dat doorgaans is voorbehouden aan meer gecanoniseerde auteurs uit onze literatuurgeschiedenis.

Dezelfde hoge standaard die uit de vormgeving van dit boek spreekt, komt ook terug in de inhoud. Hüsken kwijtte zich op een grondige en consciëntieuze manier van zijn taak. *De Spelen van Cornelis Everaert* bevat niet enkel de 35 helder gepresenteerde toneelteksten (*De Rooveres Quicunque vult salvus esse* werd net als bij Muller en Scharpé niet opgenomen) maar ook een massa randinformatie om de lectuur ervan te vergemakkelijken en te verdiepen. De eigenlijke editie wordt voorafgegaan door een zeer uitvoerige inleiding over het leven en werk van Everaert, een verantwoording van de manier waarop de transcriptie werd aangepakt en een reeks taalkundige aantekeningen. Elk spel bezit daarnaast nog eens een afzonderlijke inleiding, waarin onder andere een samenvatting wordt gegeven van het spel dat volgt. Muller en Scharpé namen geen korte inhouden op en beperkten zich tot een meer algemene typologie van de spelen, wat hun editie minder toegankelijk maakt. Weinig gebruikers

lezen een boek als dit immers van kaft tot kaft. Dan is het handig om snel en duidelijk te kunnen achterhalen waar de verschillende stukken over gaan. Hüsken vermeldt daarnaast ook regelmatig de bronnen die Everaert voor een bepaalde toneeltekst heeft (of kan hebben) gebruikt, bespreekt de achtergrond en opvoering van spelen en gaat in op vormkenmerken en taalgebruik. Wat de editeur in zijn woord vooraf zelf de 'pièce de résistance' van de uitgave noemt zijn de uitvoerige woordverklaringen en annotaties onderaan de pagina's. Deze kwaliteiten leverden Hüsken voor zijn Everaert-uitgave in 2006 terecht de prestigieuze Kruyskamp-prijs van de Maatschappij der Nederlandse Letteren op.

De sterkte van deze nieuwe Everaert-uitgave is tegelijk jammer genoeg ook wat haar zwakte. Dat de uitgever de editeur zo veel plaats liet voor inleidingen, aantekeningen en opmerkingen is uiteraard een goede zaak, de grondigheid waarmee Hüsken gegevens heeft bijeengezocht al evenzeer. Enigszins problematisch echter zijn de principes die hij daarbij heeft gehanteerd. Zo koos hij ervoor om alle eerdere duidingen van door Everaert gebruikte termen in de voetnoten op te nemen. Dit levert gemakkelijk vijf verschillende verklaringen op van een bepaalde term of woordgroep, waar de lezer aan een enkele beargumenteerde keuze wellicht genoeg had gehad.

Hüsken bezondigt zich aan een vergelijkbare overdaad in zijn algemene inleiding. Hij begint met een beschrijving van drie bladzijden over de intrede van Margaretha van York in Brugge in 1468 (p. 11-13). De enige relevantie van deze gebeurtenis voor het onderwerp van het boek is dat de vader van de rederijker, die eveneens Cornelis heette, zich mogelijk tussen de toeschouwers bevond. Wat verderop geeft het feit dat Everaert verver en voller was aanleiding tot een – soms behoorlijk technische – uitweiding van maar liefst zeven bladzijden over wolbewerking in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen (p. 21-28).

In scherp contrast met deze *copia* staat de uiterst summiere behandeling van bijvoorbeeld de artistieke context waarbinnen Everaert werkte en dan vooral van zijn plaats binnen het milieu van de Brugse rederijderskamers en andere literaire amateurgezelschappen waaraan hij diensten heeft verleend, zoals de Veurnse rederijders voor wie hij het *Esbatement van tWesen*, het *Esbatement van Aerm in de Buerse* en *Tspel van Maria gheleken by den Throon van Salomon* schreef. Waar de editeur Muller en Scharpé in zijn woordverklaring met grote regelmaat citeert, hanteerde hij hier naar eigen zeggen het uitgangspunt om gegevens uit de inleiding van hun editie zo veel mogelijk te vermijden (p. 9). Dit is weinig consequent en niet erg handig voor de lezer, die Hüsken op andere punten niet genoeg ter wille kan zijn. Wat meer algemene kennis over het rederijdersfenomeen

in het algemeen en van het literaire gemeenschapsleven in het zestiende-eeuwse Brugge in het bijzonder, maar bijvoorbeeld ook van de conventies van het spel van zinne, het tafelspel en het esbattement kunnen de lectuur van de spelen aanzienlijk vergemakkelijken.

Naast het willen vermijden van herhaling van Muller en Scharpé lijkt Hüsken in de verschillende inleidingen de voorkeur te hebben gegeven aan eigen ideeën en interesses met betrekking tot Everaert boven een algemene en homogene stand van het onderzoek naar de persoon, het werk en de tijd van de auteur. Voor een monografie zou dit een verdedigbare keuze zijn, voor een tekstuitgave is het dat veel minder. Hüsken's uiteenzettingen werpen vaak een verhelderend licht op de spelen, zoals in het geval van de uitweiding over het laatmiddeleeuwse begrip van het huwelijk tussen Jozef en Maria bij *Tspel van Maria ghecompareirt by den Scepe* of over de verbanden tussen de zeven 'bloedstorting' van Christus, deugden, doodzonden en wekdagen bij het *Esbatement van de Zeven Bloetsturtynghen*. Even vaak zijn ze echter te specifiek en hypothetisch van aard. Zo blijft een bespreking van de Bijbelkennis van Everaert beperkt tot een uiteenzetting van mogelijke bronnen van psalmverwijzingen in enkele van zijn spelen, die wordt verantwoord als 'voorzet voor nader onderzoek' (p. 35); het feit dat Everaert het woord '†A†M†E†N†' bij zijn laatste drie afgeschreven spelen achterwege laat, wordt in nauwelijks enkele regels naar voren geschoven als een mogelijke aanwijzing dat de auteur het Rooms-Katholieke geloof de rug zou hebben toegekeerd.

Voorgaande bedenkingen raken echter niet aan de wezenlijke waarde van deze nieuwe Everaert-editie. De informatie mag dan soms te beknopt, dan weer te uitgebreid lijken, ze is, voor zover ik dat kan nagaan, wel correct en vaak verhelderend en prikkelend. Met *De Spelen van Cornelis Everaert* schonk Hüsken literatuurhistorici, historici en iedereen die geïnteresseerd is in de literatuur, cultuur en geschiedenis van het zestiende-eeuwse Brugge een ongemeen rijke, gemakkelijk beschikbare en prettig hanteerbare bron en een prachtig uitgegeven boek. Als nu nog eens iemand een vergelijkbare editie van Eduard de Denes *Testament Rhetoricael* maakt, kan de zestiende-eeuwse literatuur uit Brugge de plaats in onze literatuurgeschiedenis overerven die haar toekomt. Naast het Gruuthuse-handschrift.

Samuel Mareel

De Spelen van Cornelis Everaert. Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien door dr. W.N.M. HÜSKEN. - Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005. - 2 delen (1039 p.). - ISBN: 9065508473

Johan VAN ISEGHEM
Mijmeringen van Caesar Gezelle

Met financiële steun vanuit het publicatiefonds van de provincie West-Vlaanderen verscheen als nummer 15 in de reeks “Literaire tekstedities en bibliografieën” van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde het manuscript “Mijmeringen” van Caesar Gezelle. Johan Van Iseghem verzorgde uitgave en commentaar.

Caesar Gezelle (Brugge 1875 – Moorsele 1939) was de zoon van Romaan Gezelle, broer van Guido. Hij werd priester gewijd in 1898, was leraar, kapelaan en auteur. Hij publiceerde een ruime biografie over zijn beroemde oom (1918) en stelde verschillende bloemlezingen samen uit Guido Gezelles werk. Zelf dichter, vooral vóór de Eerste Wereldoorlog, werd hij nadien vooral bekend met zijn prozawerk.

Enkele jaren geleden bleek dat in Brugge, in privébezit, onuitgegeven werk van Caesar Gezelle bewaard werd. Het pakket bestaat uit “een verzameling losse prozateksten, die onderling soms weinig verband vertonen maar die blijkens de inhoud door de auteur wel degelijk als voorbereiding van een nieuw boek bedoeld waren. We beschikken over geen enkele sluitende aanwijzing waarom dat er nooit gekomen is”, aldus Johan Van Iseghem (*Mijmeringen*, p. 229). Ook is het zo dat een aantal van de teksten in soms weinig, soms iets meer afwijkende vorm reeds in 1928 gepubliceerd zijn in “*Het Ypersch Volk*”, een katholiek weekblad voor Ieper en omgeving dat intussen echter vrijwel onvindbaar geworden is.

En nu ligt de tekstuitgave met commentaar op tafel. Eerst komen de 40 teksten. Ze beginnen met *Mijmeringen*, gevolgd door *Schrijven*, *Vijftig Jaar*, *Boeken*, *Papier*, *Guido Gezelle 1830-1930*, *Postjes*, *De Wind*, *Vlamingen en flaminganten*,... *Oud worden*, *Lourdes*,... *Klokken*, *Brood*, *Kerst*, *Nieuwjaar*, *Wangeloove en bijgeloove*,... *West-Vlaanderen*, om te eindigen met *Sinte-Maarten - Ste-Niklaas*. De hele tekst met voetnoten beslaat p. 1 tot en met 226. De inhoudstafel (ongepagineerd) gaat eraan vooraf. Na de tekst geeft Johan Van Iseghem onder de kop “Verantwoording” informatie over het manuscript (p. 229-240) en over de tekstconstitutie (de principes van de tekstuitgave): basisprincipes, ingrepen in de spelling, leestekens, hoofdletters... (p. 240-245). Dan volgt de “Geraadpleegde literatuur” (p. 246-259) en het zeer nuttige “Register” (p. 260-271). Dit

register slaat zowel op de tekst zelf als op het notenapparaat. Het omvat namen van plaatsen, personen en monumenten naast titels van gedichten, composities, boeken en tijdschriften.

De teksten zelf zijn niet direct literaire pareltjes, maar ze lezen – zeker voor een West-Vlaming!- vrij vlot. Het notenapparaat komt ook zeer regelmatig ter hulp met allerhande tijds- en/of persoonsverbanden. Die zouden door een lezer die niet echt vertrouwd is met die periode, anders volledig gemist worden. Het tijdsdocument – de teksten zijn grosso modo te dateren in de tweede helft van de jaren twintig- is boeiend in zijn grote variatie. Van Iseghem wijst echter op een noodzakelijke correctie die te maken heeft met auteur: “We leren hem kennen als een man die, gekweld door lichamelijk lijden, soms diep wegzakt in neerslachtigheid, zelfs in verbittering. Hij zet zich af tegen meer succesvolle auteurs en tegen modernistische stromingen, gebukt onder de drukkende reputatie van zijn familienaam, bang voor zijn eigen schaduw” (p. 229).

Zijn de teksten op zichzelf weinig literair, dan geeft Van Iseghem toch een aantal redenen op die de uitgave ervan verantwoord maken: (1) het werk van Caesar Gezelle vollediger gekend maken; (2) het leveren van nieuwe biografische data over de auteur die we ook ideologisch en psychologisch beter leren kennen; (3) het leveren van nieuwe informatie over Caesars relatie met de Gezellefamilie in haar geheel en meer specifiek met Jozef en Guido en met neef Stijn Streuvels; (4) informeren - ook al is dit hier niet voor 100% representatief - over het conservatief katholiek milieu in het interbellum, over gebruikte normen en maatschappelijke waardeoordelen; (5) ook voor de taalkundigen (taal, dialect) en volkskundigen (devotie, geloof en bijgeloof, ritens en gebruiken) zijn er wat krenten in gestrooid.

En daarmee is er nog werk aan de winkel, maar dat had Van Iseghem met enkele artikels zelf al op gang getrokken voor deze publicatie er kwam. Met zijn conclusie kan ik niet anders dan instemmen als hij stelt dat dergelijk literair werk goed illustreert “hoe in de Nederlandstalige literaire geschiedenis de zogenaamde “West-Vlaamse school” tijdens het interbellum vrij roemloos ten einde liep” (p. 230).

Ludo Valcke

Cesar GEZELLE, *Mijmeringen*. Editie en commentaar door Johan VAN ISEGHEM. – Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2009. – 207 p.: ill. – ISBN 9789072474766

Kroniek

PERSONALIA

In memoriam Octaaf Mus. – Ons bestuurslid Octaaf Mus overleed in Ieper op 22 februari 2011. Door dit heengaan van Octaaf Mus verliest de stad een historicus die als geen ander de Ieperse historiografie van na de Tweede Wereldoorlog heeft beheerst. Geboren Ieperling in 1925, zoals zijn naam het zegt op 8 augustus, heeft hij deze stad gekoesterd door haar geschiedenis te doorgronden en gediend in de functie van bibliothecaris, archivaris (O.C.M.W.-archief en later het Documentatiecentrum dat nadien zou uitgroeien tot Stadsarchief) en conservator (van zowel het Belle- als Stedelijk museum). Voor al die diensten en functies zijn nu meerdere personen verantwoordelijk, maar in de tijd van Octaaf Mus ontbraken daarvoor nog de middelen en zeker ook de mentaliteit. Het is dan ook de grote verdienste van hem om zowat als enige het door de Eerste Wereldoorlog sterk gedecimeerde erfgoed – die term bestond toen nog niet- voor het nageslacht te bewaren en te ontsluiten. Dat op zich was reeds een hele prestatie, te meer omdat hij vaak moest optornen tegen een zekere provinciale bekrompenheid en een louter commerciële ingesteldheid van de toenmalige stadsbestuurders. Ieper was daarin geen uitzondering. Pas in zijn nadagen mocht Octaaf vaststellen hoe de lokale bewindvoerders, daarin ook gesteund door nationale overheden, een kentering teweegbrachten, wat uiteindelijk geleid heeft tot een volwaardige museumdienst, archief en bibliotheek, die laatste twee trouwens in een volledig nieuw gebouwencomplex waarop vele steden van gelijkaardige grootte nu jaloers mogen zijn. De collecties waarmee deze erfgoeddiensten nu uitpakken hebben ze in grote mate te danken aan de onverdroten inzet en vakkundigheid van Octaaf Mus die een neus had voor archivalisch, bibliofiel en artistiek patrimonium. Alleen de Eerste Wereldoorlog en de geschiedenis van de periode daarna waren niet echt aan Octaaf besteed. Vele jonge en oude, academisch gevorm-

de en vrijetijdshistorici heeft hij gewezen op interessante literatuur en bronnen, om naar het einde van zijn leven meer en meer zijn bijeengebracht omvangrijk onderzoeksmateriaal gratis ter beschikking te stellen aan al wie daar belangstelling voor toonde.

Aan de vele andere weldaden van Octaaf voor de stad Ieper, zoals de inrichting van de Kattenstoet, gaan we hier geruisloos voorbij om binnen het kader van dit tijdschrift vooral zijn historische werkzaamheden en zijn bijdrage ten aanzien van de Brugse Emulatie in de verf te zetten.¹ Het métier van historicus heeft Octaaf op eigen houtje geleerd door onmiddellijk na de oorlog te gaan grasduinen in het toen nog resterende archief van de toenmalige Ieperse Commissie van de Openbare Onderstand. Dit toen nog nauwelijks bestudeerde archief dat bovendien volledig ongeordend opgeborgen lag in het voormalige Belle godshuis, het administratief centrum van de Commissie in de Rijselsestraat, betekende voor Octaaf een ware goudmijn. Eén van de grote verdiensten van Octaaf is dat hij via allerlei publicaties, maar dan vooral via uitgaven en in 1972 een inventaris van de archivalia, met uitzondering van de oorkonden, de rijkdom van dit niet onbelangrijke ancien régime-archief aan het historisch geïnteresseerd publiek kenbaar heeft gemaakt. Uit deze en andere publicaties blijkt dat Octaaf, ondanks het feit dat hij geen enkele universitaire, laat staan historische, scholing genoot, zich alras uitte als een volleerd en deskundig historicus met een uitgebreide kennis van de hulpwetenschappen en de internationale literatuur. Er was wellicht geen stedelijke bibliotheek van die omvang in België die toentertijd van dergelijke historische vakliteratuur voorzien was als de Ieperse. Deze boekenschat is nu nog altijd te gebruiken in het Stadsarchief dat deze collectie integraal overerfde. Dat de uitbouw van liefdadigheidsinstellingen zowel te Ieper als elders zeer nauw in relatie stond met het sociaal-economische verloop, bracht Octaaf ertoe om zich ook hierop toe te leggen. Baanbrekend zijn de studies die hij bracht over de Ieperse lakenhandel en de textielnijverheid. Omdat het Ieperse archiefmateriaal hiervoor niet altijd aanwezig was, onderzocht Octaaf dergelijke fenomenen ook voor naburige steden. Zo peilde hij in 1961 naar de verhouding tussen de waard en de drapier in de eind vijftiende-eeuwse Kortrijkse lakenindustrie en -handel. Het was zijn eerste publicatie in de *Handelingen* van ons Genootschap. Een drietal

1 Een overzicht van zijn rijk gevulde leven en oeuvre vindt men in de bijdragen van D. MERLEVEDE en P. TRIO in: *Wevend aan het verleden. Liber amicorum O. Mus*, Veurne, 1992, p. 7-28 en P. TRIO in: O. MUS, *De geschiedenis van de middeleeuwse grootstad Ieper. Van Karolingische villa tot de destructie in 1914*, Ieper, 2010, p. 8-23.

jaar later belichtte hij er de handelsactiviteiten van de Brugse compagnie Despars met betrekking tot diezelfde periode. In 1972 publiceerde hij in de *Handelingen* over scheepswinsten tijdens de negenjarige oorlog. Ook Ieperse economische onderwerpen reserveerde hij voor ons tijdschrift, met in 1977 een studie over Pieter de Maets, een Ieperse stadsbouwmeester-ondernemer uit het begin van de veertiende eeuw, en in 1993 over Pieter Lansaeem als promotor van de nieuwe Ieperse draperie ca. 1450. De laatste grote bijdrage dateert van 1999 toen hij probeerde de Ieperse twaalfde-eeuwse vestingen te lokaliseren. In de historische academische wereld had Octaaf veel steun en hulp van prof. Egied Strubbe. Misschien was hij het wel die destijds de kandidatuur van Octaaf om lid te worden van de Brugse Emulatie heeft aangebracht. Feit is dat Octaaf in 1970 – volkomen terecht – in het bestuur en de redactieraad van het Genootschap werd opgenomen. Naast de reeds genoemde bijdragen schreef hij ook verscheidene recensies in de *Handelingen*. Vanaf het moment dat Octaaf in het bestuur zetelde, was hij een van de trouwste deelnemers aan de vergaderingen te Brugge totdat enige jaren voor zijn overlijden gezondheidsproblemen zijn aanwezigheid verhinderden.

Sinds de jaren '80 begon Octaaf zich meer en meer te interesseren voor het ontstaan van zijn geboortestad en de eerste topografische ontwikkelingen, waarbij hij ook grote belangstelling vertoonde voor de eerste serieuze archeologische opgravingen (accidenteel en meer structureel met de campagne rond de Verdronken Weiden). Dit resulteerde in heel wat studies waarin hij op basis van die opgravingen, archiefonderzoek en nieuwe literatuur zijn inzichten omtrent de beginperiode van de stad regelmatig bijstelde. We vonden dan ook dat een grote synthesestudie over de topografische ontwikkeling van de stad die hij nog eind vorige eeuw had geschreven in het kader van een nooit gepubliceerde topografische atlas van de stad niet ongepubliceerd mocht blijven. Enkele maanden geleden verscheen aldus de laatste studie van deze grote Ieperse stadshistoricus, die daarmee in de voetsporen trad van zijn illustere negentiende-eeuwse voorgangers als Lambin, Diegerick en De Sagher. Een standbeeld was niet aan Octaaf besteed, maar misschien zou de stad hem met de naam van een straat of plein levendig in herinnering kunnen houden.

Paul Trio

In memoriam An Dëlva (1947-2010). – Op 1 december 2010 overleed te Gent de historica An Dëlva, na zeven jaar moedige strijd tegen een ziekte waarvan vooral de laatste maanden erg moeizaam waren. Zij

was op 30 juli 1947 in Gent geboren als oudste kind in een groot gezin met West-Vlaamse roots. Haar grootouders van beide zijden woonden in Blankenberge en haar grootvader César Kamoen was er jarenlang directeur van de Rijksnormaalschool. Vader Willy Delva was hoogleraar aan de Rechtenfaculteit van de Gentse Rijksuniversiteit. Zij huwde in augustus 1970 met Wim Blockmans, toen assistent aan de R.U.Gent en later hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

Na het volgen van de Latijns-Griekse humaniora aan Sint-Bavo in Gent studeerde An Delva van 1965 tot 1969 geschiedenis aan de R.U.Gent. Zij besloot haar studie met grote onderscheiding. De titel van haar licentiaatsverhandeling luidde: *De juridische fictie in het oud-Vlaamse recht van de XIde eeuw tot 1382*. Tegelijk behaalde zij de Aggregatie Hoger Secundair Onderwijs. Op 9 februari 1983 promoveerde zij tot doctor in de geschiedenis aan de Leidse Universiteit met het proefschrift *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen, met uitgave van het Brugse Liber Trotula*. Dit proefschrift, waarin het laatmiddeleeuwse Brugge de hoofdrol vervulde, verscheen als deel 2 van de toen pas gestarte uitgavenreeks *Vlaamse Historische Studies* (VHS) van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. Het Genootschap kon zich geen beter boek wensen om de nieuwe reeks bekendheid en prestige te verlenen.

Onmiddellijk na het behalen van haar licentiaatsdiploma in de zomer van 1969 nam An Delva in Poitiers deel aan de zomercursus van het *Centre d'Etudes supérieures de Civilisation médiévale*. Aansluitend verrichtte zij van oktober 1969 tot juni 1970 archiefonderzoek in Rome, met een beurs van het Belgisch-Italiaans Cultureel Akkoord. In september 1970 werd zij door de Koninklijke Vlaamse Academiën van België aangesteld tot redactiesecretaris van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Gedurende twintig jaar leidde zij vanuit haar kantoortje in de Gentse Universiteitsbibliotheek de totstandkoming van ettelijke delen van het N.B.W. Gemiddeld om de twee jaar was een nieuw deel klaar. Dat verliep toen nog op ambachtelijke wijze, in een tijd toen er van internet en e-mail nog geen sprake was en de computer pas op het einde schoorvoetend zijn intrede deed.

Eind 1989 droeg zij de fakkel bij het N.B.W. aan anderen over en gaf haar beroepsleven een nieuwe wending. Zij ging aan de slag als zelfstandig iconografisch onderzoeker. In die hoedanigheid verzorgde zij de beeldredactie (inclusief het opstellen van de bijschriften) van tientallen historische boeken, onder andere voor het Mercatorfonds. Ook voor enkele televisieprogramma's deed zij de beeldresearch. Hierbij ging zij in de haar eigen stijl te werk: grondig, onvermoeibaar en vernieuwend. Deze eigenschappen spreidde zij ook tentoon als curator van drie internationale ten-

toonstellingen. De eerste was *De wereld van Keizer Karel* in Gent, Bonn, Wenen en Toledo (1999-2000). Het jaar daarop volgde *Bruges à Beaune – Marie, l'héritage de Bourgogne* (Beaune, 2001), waarin het Brugse Sint-Janshospitaal werd gepresenteerd in de gebouwen van het *Hospice* en ook de dynastieke band werd belicht. Bij deze tentoonstelling was zij tevens co-auteur van de catalogus. Ook in de derde tentoonstelling, over de economische en culturele relaties tussen Valencia en Vlaanderen, legde zij heel wat Brugse accenten: *A la Busqueda del Toison de Oro* (Valencia 2007). Dit werd meteen haar afscheidstentoonstelling. De ziekte begon zich toen al duidelijker te manifesteren en nog in 2007 zette zij een punt achter haar beroepsactiviteiten.

An Delva was een persoonlijkheid met een sterke uitstraling. Zij was kordaat en inspirerend maar tegelijk ook hartelijk en meevoelend. Beroepsmatig streefde zij naar degelijkheid, kwaliteit en originaliteit. Voor haar gezin was zij – zoals zoon Steven Blockmans het op de afscheidsceremonie verwoordde – “vol liefdevolle toewijding (...), met een gezonde dosis realisme, een kwinkslag en een knipoog”. Voor haar vrienden was zij gul, gastvrij en een bron van optimisme.

Marc Ryckaert

In memoriam Henri Pauwels. - Henri Pauwels (Kortrijk 2 december 1923 – Gent 1 april 2010), die stevige familiale wortels had in het Kortrijkse, promoveerde in 1950 aan de Gentse universiteit tot doctor in de kunstgeschiedenis met een proefschrift over *De ontwikkeling van de gevelarchitectuur in Gent tot het einde van de 18de eeuw*. Als assistent van professor Domien Roggen leek hij diens voorbestemde opvolger, maar de schoolstrijd en de politiek verhinderden dit. Wat een verlies voor de universiteit was, werd een winst voor de stad Brugge toen zijn vriend Aquilin Janssens de Bisthoven hem enkele jaren als attaché aan de stedelijke musea verbond. Zowel tijdens die periode als ook nog nadien was hij de actieve samensteller van heel wat catalogi die te maken hadden met de bestendige collectie (Catalogus Groeningemuseum, Catalogus schenkingen Vrienden van de Musea) en met markante gelegenheidstentoonstellingen (Vlaamse kunst in Spaans bezit, Vijf eeuwen Gulden Vlies, Jan Gossaert Mabuse, Eeuw der Vlaamse Primitieven, Anonieme Vlaamse Primitieven).

Vanaf 1959 begon zijn loopbaan, eerst aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Jubelpark) en vervolgens aan de Koninklijke

Musea voor Schone Kunsten van België, als attaché (1959-1963), conservator (1963-1985) en hoofdconservator (1985-1989). Ook in Brussel was hij een spilfiguur voor het organiseren van tentoonstellingen en het publiceren van de noodzakelijke catalogi. Een belangrijke onderneming die hij aanpakte was de heruitgave van een aantal volumes van het *magnum opus* van Max Friedländer gewijd aan de Vlaamse Primitieven. In onze Handelingen jg. 92, 1955, publiceerde hij *Steekproeven in de Romaanse kerk te Rekkem*.

De *cursus honorum* van Pauwels was rijk gevuld. Hij werd lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten (voorzitter in 1981), ondervoorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, bestuurder van het Studiecentrum voor de 15de-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik en van het Nationaal Centrum voor Navorsing van de Vlaamse Primitieven en de 15de-eeuwse schilderkunst (voorzitter in 1989). Hij was ook lid van de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België en bestuurslid van het Fonds Cultureel Roerend Erfgoed bij de Koning-Boudewijnstichting.

Dries Van den Abeele

Nieuwe bestuursfuncties in het Genootschap.—Na het aannemen van nieuwe statuten eind 2008 en het aantreden van een nieuwe voorzitter eind 2009 werden in 2010 verdere vernieuwingen in het bestuur van ons Genootschap doorgevoerd. In de Algemene Vergadering van 28 juni werd Johan Vannieuwenhuysse als ondervoorzitter aangesteld. De heer Vannieuwenhuysse is historicus, hoofd van het Provinciaal Archief West-Vlaanderen en Algemeen Voorzitter van de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief en Documentatie (VVBAD). Hij is lid van het bestuur van ons Genootschap sinds 1998.

De tweede bestuursfunctie die een nieuwe titularis kreeg is die van redactiesecretaris. In opvolging van prof. Paul Trio, die deze zware taak niet langer kon combineren met zijn opdrachten aan de K.U.Leuven, nam Kurt Priem de functie op zich. Zijn aanstelling gebeurde in de Algemene Vergadering van 18 oktober. De heer Priem is licentiaat in de theologie en in de geschiedenis en is professor en archivaris aan het Grootseminarie te Brugge. Hij is tevens archivaris van het Bisdom Brugge. Hij is in 2000 tot het bestuur van ons Genootschap toegetreden.

Om zijn taak enigszins te verlichten wordt de redactiesecretaris in zijn werkzaamheden voor het tijdschrift bijgestaan door een kernredactie. Bovendien werd het redactiesecretariaat al eerder op het jaar ontdebeld, nadat adjunct-secretaris Marc Ryckaert zich bereid verklaarde de redactie van de afzonderlijke publicaties op zich te nemen. Hij vervulde deze taak meteen voor het nieuwe nr.13 in de reeks Vlaamse Historische Studies.

Voor een volledig overzicht van de bestuursfuncties en de personen die ze bekleeden, zie de website van het Genootschap.

G.

Ludo Valcke uitgewuifd. - Op vrijdag 19 november 2010 werd de secretaris-penningmeester van het Genootschap Ludo Valcke door de provinciale Raad voor Cultuurbeleid uitgewuifd als directeur van de dienst Cultuur van de Provincie West-Vlaanderen. Ludo is geboren in 1947, studeerde af als historicus aan de Universiteit Gent in 1971 en kwam in 1976 in dienst van het provinciebestuur.

De zitting begon met een minisymposium over het Vlaamse Groenboek, een ontwerp van Vlaams beleid dat de Vlaamse overheidsstructuur wil vereenvoudigen. Hierin wordt de rol van de provincies teruggeschoefd tot de grondgebonden materies en wordt de culturele rol van de provincies sterk ingeperkt. Enkel het streekgericht bibliotheekbeleid en het nog niet ontwikkelde depotbeleid zouden overblijven.

Daarop volgde een laudatio van Martine Meire, voorzitter van de Raad voor Cultuurbeleid. Zij schetste verleden, heden en toekomst van de afscheidnemende directeur aan de hand van het "Ludo-alfabet". Ook gedeputeerde Gunter Pertry deed zijn duit in het zakje. Een passend geschenk ontbrak niet.

In zijn dankwoord blikte Ludo Valcke even terug op 35 jaar cultuurbeleid. In zijn beginperiode werd cultuur nog vaak beschouwd als luxe, nu is het een breed vertakt netwerk. De meeste veranderingen vonden plaats in het openbaar bibliotheekwerk. De musea werden meer publieksgericht, het begrip erfgoed kwam opzetten en cultuurcommunicatie is een sleutelwoord geworden. Spreker betreurde de intenties van het Groenboek en de bezuinigingen op cultuur.

André Vandewalle

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Toekomst van de historische tijdschriften – Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van *Wetenschappelijke Tijdingen (WT)* organiseerde dit tijdschrift op 21 oktober 2010 in Gent een symposium met als thema “De toekomst van de historische tijdschriften in Vlaanderen en Nederland”. Ons Genootschap was er vertegenwoordigd door voorzitter André Vandewalle en de bestuursleden Griet Maréchal, Romain Van Eenoo en Johan Vannieuwenhuysse.

Na een verwelkoming door gastheer Frans-Jos Verdoodt schetste erector van de VUB Els Witte in een inleidend referaat de problematiek. De Nederlandstalige vaktijdschriften ondergingen de laatste jaren de invloed van de doorbraak van de elektronische media, van de digitalisering en van de internationalisering van het wetenschapsbedrijf. De gevolgen hiervan situeren zich voornamelijk op het vlak van de kwaliteitsbewaking, de betekenis voor de onderzoeker en de maatschappelijke rol van de tijdschriften. Wetenschappers, ook historici, gaan meer en meer in het Engels publiceren, in tijdschriften die in de internationale *ranking* het hoogst staan. Dit garandeert hen de beste kwaliteit en de grootste weerklank, en is een must voor een academische carrière. Anderzijds zijn wetenschappers verplicht hun kennis te populariseren en door te geven aan de bevolking, wat vanzelfsprekend in de taal van de samenleving dient te gebeuren. Blijft voor het Nederlands dan enkel de rol van dergelijke “forumtaal” behouden?

In een daaropvolgend panelgesprek gingen zes deskundigen uit Vlaanderen en Nederland in op de positie van hun eigen tijdschrift in dit verband. Vooral de rankingproblematiek en de daaruit volgende nood aan kopij voor de nationale en regionale tijdschriften werden onder de aandacht gebracht. Tien interpellanten, vertegenwoordigers van verschillende tijdschriften, kregen daarop nog kort het woord om een reactie te geven en hun eigen visie en verzuchtingen te schetsen. Onze voorzitter, die het oudste tijdschrift in dit gezelschap vertegenwoordigde, wees op de vernederlandsing van onze Handelingen in de vorige eeuw en op het tegenwoordig bij hoge uitzondering publiceren van een bijdrage in het Engels of het Frans. Hij wees op de twee grootste problemen die zich momenteel voor ons en gelijkaardige tijdschriften in Vlaanderen stellen: de moeilijkheid om kwalitatieve kopij binnen te halen wegens het hoger geciteerde rankingsysteem, en de sterke afhankelijkheid van de subsidiëring door de overheid. Vooral vanwege de Vlaamse Gemeenschap wor-

den daarbij grote en niet altijd haalbare eisen gesteld. Hij pleitte voor de erkenning van de eigen waarde van de regionaal verankerde tijdschriften zoals het onze. Hij genoot daarin bijval vanwege de vertegenwoordigers van de “zustertijdschriften” de Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent en de Leiegouw.

Het goed georganiseerde en druk bijgewoonde symposium werd afgesloten met de uitreiking van de driejaarlijkse Pil-van Gastelprijs voor geschiedenis, periode 2007-2009, aan Daniël Vanacker voor zijn werk over Leo Augusteyns en het Vlaams-nationalisme.

G.

Van Jan van Eyck tot Albrecht Dürer. – De tentoonstelling “Van Eyck tot Dürer. De Vlaamse Primitieven & Centraal Europa 1430-1530” is ongetwijfeld de grootste kunsthistorische tentoonstelling die sinds de Tweede Wereldoorlog in Brugge heeft plaatsgevonden. Het concept van de tentoonstelling was van dr. Till-Holger Borchert (conservator van het Groeningemuseum), tevens verantwoordelijke voor de redactie van de lijvige catalogus (283 nrs, 552 blz, een waar handboek over het onderwerp, waaraan een dertigtal hoofdzakelijk buitenlandse kunsthistorici hebben meegewerkt.

Aan de hand van voornamelijk schilderijen bracht de tentoonstelling een beeld van de wisselwerking van de schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden (Vlaamse Primitieven) met de kunst in Centraal-Europa. Dit kon op velerlei manieren gebeuren: door vreemde kunstenaars die naar hier kwamen kijken en leren, door Vlaamse schilders die ginds opdrachten kregen, door de verspreiding van tekeningen en prenten. Op die manier werden stijlelementen en iconografische composities doorgegeven die dan verder werden verrijkt met eigen vindingen en traditionele elementen, maar waarbij soms ook kwaliteit verloren ging.

De tentoonstelling en de meegaande catalogus gaven door het groot aantal werken een gevarieerd beeld van de invloed die de Vlaamse Primitieven op hun oostelijke kunstbroeders hebben uitgeoefend. Het was leerrijk om te zien hoe bepaalde onderwerpen werden overgenomen en verwerkt, bijv. de “Annunciatie”, de “Aanbidding der Koningen”, de “Dood van Maria”. Dat naast werken van de grootste schilders ook werken te zien waren van meesters van tweede en derde rang mag niet verbazen. Ook zij zijn een deel van de kunstgeschiedenis. Dat veel van de getoonde

– en in de catalogus afgebeelde – werken afkomstig waren uit niet altijd gemakkelijk te bereiken plaatsen was een bijkomend positief element van de tentoonstelling.

Als intrede in de tentoonstelling mag hier de catalogusbijdrage van dr. Borchert worden vermeld, waarin aan de hand van het “Lam Gods”, het meesterwerk van de gebroeders van Eyck, systematisch de vernieuwingen worden besproken die in de kunst van de Vlaamse Primitieven aanwezig zijn.

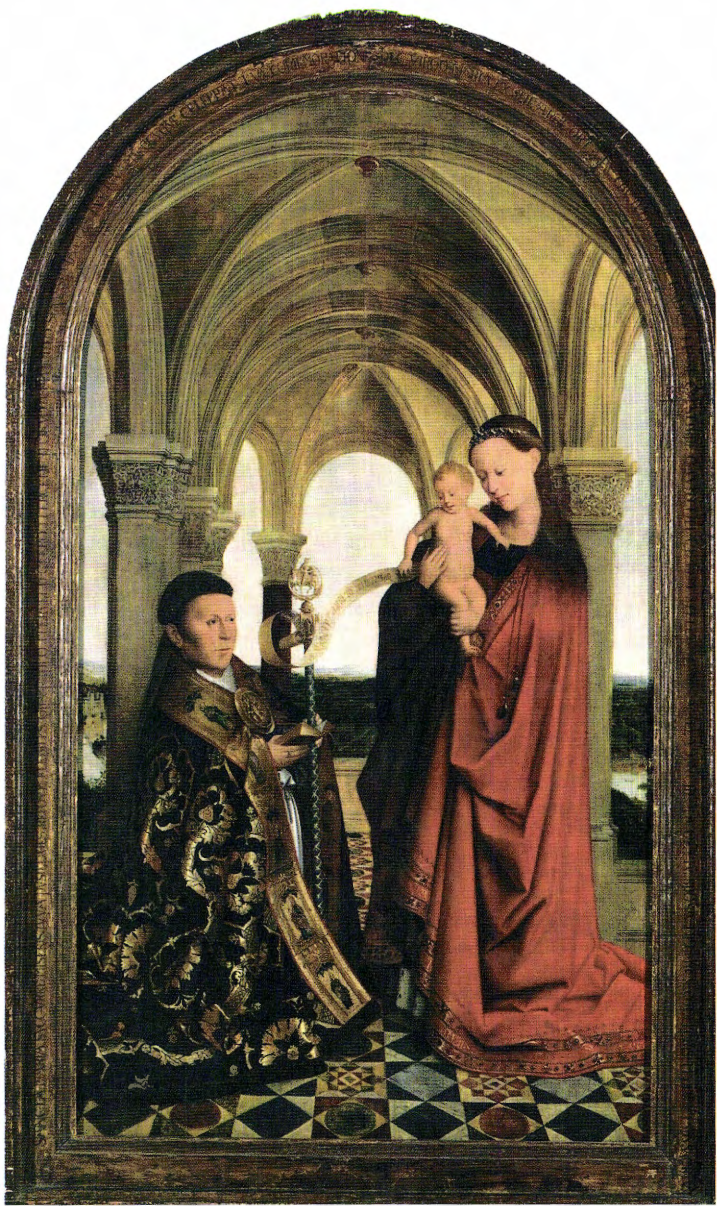
Bij de eerste generatie Duitse schilders (tweede kwart 15de eeuw) die invloed uit de Nederlanden ondergingen, zijn voornamelijk Konrad Witz en Stefan Lochner te vermelden. Hoe ze de Vlaamse kunst leerden kennen is niet geweten; van geen van beide is met zekerheid bekend dat hij in de Nederlanden leertijd heeft doorgemaakt. Lochner is afkomstig uit het gebied van de Bodensee; hij trok naar Keulen waar hij in 1451 overleed. Hij werd beïnvloed door de Keulse “Schone stijl” (Weicher Still), maar vooral door Jan van Eyck¹. Ca. 1435 schilderde hij het “Laatste Oordeel” (waarschijnlijk een gerechtigheidsstafeel voor het Rathaus) dat Memling kan gezien hebben toen hij uit Seligenstadt over Keulen naar de Nederlanden (Brussel, Brugge) kwam. Memling gebruikte er elementen uit voor zijn “Laatste Oordeel” (1467-1471), o.m. de hemelpoort links op het middenpaneel. Van een ander schilderij van Lochner, het “Retabel met de stadspatronen van Keulen” (Dombild) uit de Rathauskapelle, ca. 1445, treft men gelijkenissen aan in het jongere drieluik “Aanbidding der Koningen” (Columba-retabel) dat Rogier van der Weyden ca. 1455 schilderde voor de Sint-Columbakerk te Keulen en dat hem grote bekendheid opleverde. Wellicht werd hem door de opdrachtgever(s) gevraagd het schilderij van Lochner als inspiratiebron te nemen. Er wordt verondersteld dat hij het schilderij zou gezien hebben op zijn Romereis (1450) maar het is toch ook denkbaar dat de opdrachtgever de beroemde schilder naar Keulen uitnodigde om daar te overleggen en het schilderij van Lochner te tonen. Van der Weyden was de Vlaamse schilder die in het buitenland de meeste invloed heeft uitgeoefend (op Friedrich Herlin, Hans Pleydenwurff, Martin

1 Op blz. 250 van de catalogus wordt verwezen naar een detail in het Dombild van Lochner, nl. een voorbeeld van de weergave van reflecterend licht op materiaal, in casu een cabochon op de kroon van Maria waarop een kapelvenster weerspiegeld wordt, zoals Jan van Eyck dit op onnavolgbare wijze kon. Dit detail komt echter niet voor op het voornoemd schilderij, maar op de kroon van Maria op het paneel “Muttergottes in der Rosenlaube” (Walraff-Richartz Museum, Keulen).

Schongauer en vele andere). Van Schongauer en van Dürer werden de prenten ook in onze gewesten zeer bekend; door hun werk werden stijlen en onderwerpen op een nooit geziene wijze overal verspreid. Interessant i.v.m. de wisselwerking tussen kunstenaars is o.m. de vraag of de “Dood van Maria” door Hugo van der Goes, de bekende prent van Schongauer heeft beïnvloed ofwel of het net omgekeerd was (cat. 38). Blijkbaar hebben ze elkaars werk niet gekend. Wat er ook van zij, naast de compositorische verschillen is de geest van de twee werken toch anders: bij van der Goes is de voorstelling o.i. meer aangrijpend en worden we als toeschouwer a.h.w. betrokken bij het dramatisch gebeuren.

Veel belangstelling was er voor een schilderij dat weliswaar geen topwerk van een Vlaamse Primitief was, maar een 17de-eeuwse kopie van een werk van Jan van Eyck. Het betrof het middenpaneel van het “Drieluik van Petrus Wyts”, dat in 1867 en in 1902 ook reeds in Brugge te zien was, maar nu – na aankoop door het Groeningemuseum in 2007 te Londen – in gerestaureerde toestand getoond werd. Het paneel is een kopie uit de eerste decennia van de 17de eeuw van het schilderij dat Nicolaes van Maelbeke, proost van het Sint-Maartenskapittel te Ieper, ca. 1440 had besteld bij Jan van Eyck, maar bij diens dood in 1441 nog niet voltooid was. De afwerking gebeurde vermoedelijk pas door het van Eyck-atelier n.a.v. van de plaatsing van het schilderij als altaarretabel bij het graf - in het koor van de Ieperse kapittelkerk - van de in 1445 overleden proost. Van het drieluik, dat in latere tijd verscheidene malen werd beschreven, is men sinds het einde van de 18de eeuw het spoor bijster. In het begin van de 17de eeuw liet Petrus Wyts (+ 1629), kanunnik en sinds 1605 cantor van het Sint-Maartenskapittel, een kopie van het schilderij maken waarin hij de plaats van proost van Maelbeke heeft ingenomen. Door het vakmanschap van de kopiïst geeft het werk een heel goed beeld van het kwaliteitsvolle oorspronkelijke werk van Jan van Eyck, zodanig zelfs dat verscheidene kunsthistorici de 17de-eeuwse kopie als het werk van Jan van Eyck hebben aangezien².

2 J. Weale was er vast van overtuigd dat het drieluik van P. Wyts de oorspronkelijke van Maelbeke-triptiek was: “This triptych, had it been completed, would have been John’s masterpiece... The authenticity of the picture is incontestable”. J. WEALE (m.m.v. M. BROCKWELL), *The Van Eycks and their art*, Londen, 1912, p. 139-140. Het oordeel van M. Friedländer was meer genuanceerd: “Weale ist nicht müde geworden mit seiner Ehrfurcht vor Urkunden für diesen Altar einzutreten, der für sich selbst so wenig tun kann... In der Ausführung dieses Altars ist von der Kunst Jan van Eycks nichts zu entdecken, in der Anlage aber, der Komposition und den Hauptlinien der Zeichnung, besonders im Mittelfelde, passt alles zu der ungewöhnlich sicher fundierten Überlieferung. Entweder stehen wir vor dem übermalten Original oder vor einer Kopie aus dem 16. Jahrhundert, aus der Zeit der bärtigen

Middenpaneel van het “Drieluik van Petrus Wyts”, eerste decennia 17de eeuw (kopie van het schilderij door proost Nicolaes van Maelbeke ca. 1440 aan Jan van Eyck besteld). Brugge, Groeningemuseum

Over de niet getoonde zijluiken is de catalogus (nrs. 26-29) niet erg duidelijk en het ware belangrijk de juiste bevindingen van het dendrochronologisch onderzoek van het middenpaneel en van de luiken te kennen. Als de huidige luiken inderdaad uit de eerste helft van de 16de eeuw dateren, zoals in de catalogus staat, dan werden ze uiteraard door iemand anders dan door kanunnik Wyts besteld. Waarom werden dan onafgewerkte luiken gekopieerd? Hebben ze ooit bij het oorspronkelijke middenpaneel van Jan van Eyck gehangen? In dat laatste geval, zijn het dan deze luiken die Marcus van Vaernewyck beschrijft in *Den Spieghel der Nederlandscher audiheyt* (1568) en niet de originelen van Jan van Eyck. Hoe ver in de tijd laten stijl, technologisch onderzoek en dendrochronologie toe terug te gaan? Als dat de tweede helft van de 15de eeuw zou zijn, kunnen de huidige luiken dan toch de oorspronkelijke zijn?

Aangezien de tentoonstelling maar enkele stukken beeldhouwwerk bevatte, lijkt het op het eerste gezicht vreemd dat in de catalogus een lange bijdrage staat over Vlaamse retabels. De reden lijkt ons de aanwezigheid van een aantal "Brugse" retabels in Duitsland. Walter Paatz heeft in 1936 als eerste vijf retabels (uit 1360-1450) die in Noordwest-Duitsland bewaard zijn als Vlaams werk herkend, evenwel zonder zich over de plaats van het atelier uit te spreken. In de catalogus komen ze nu, met andere, opnieuw ter sprake. In de tekst worden ze meestal voorzichtig aan een Brugs atelier toegeschreven ("mogelijk", "wellicht", "vermoedelijk"), maar bij de afbeeldingen staan er zes resoluut vermeld met "Brugge" als plaats van herkomst, en één met "Brugge of Gent?" Zo gaan die "toeschrijvingen" – dikwijls met weinig overtuigende argumenten - stilaan een eigen leven als "zekerheden" leiden³. En is Gent als productiecentrum ooit ernstig onderzocht?

Het grote aantal schilderijen uit de Laatgotiek en de beginnende Renaissance, afkomstig uit de Nederlanden en uit Centraal-Europa, was een dankbaar werkveld voor het bestuderen van de wisselwerking en be-

Stifters." (*Die altniederländische Malerei. I. Die Van Eyck. Petrus Christus*, Leiden, 1934, p. 105-107).

- 3 Wij houden het bij het besluit van Ria De Boodt over de oudste retabels: "Met uitzondering van de twee altaarstukken te Dijon, zijn er amper aanknopingspunten voor het bepalen van hun origine. Zo berust de toewijzing van de retabels in Ternant (dep. Nièvre, Frankrijk) en in Hakendover aan Brussel, en vijf retabels in Noordwest-Duitsland aan Brugge, voornamelijk op iconografische, vorm- en stijlelementen. En hoewel de voorgestelde origine historisch aanvaardbaar lijkt, is zij niet bewezen" (*Productiecentra en arbeidsorganisatie*, in *M. Buyle en Ch. Vanhillo, Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten*, Brussel, 2000, p.21).

invloeding van stijlen en iconografische onderwerpen. Uit deze tentoonstelling blijkt overtuigend dat de kunstwerken van de Oud-Nederlandse Meesters, van Lochner, van Dürer en van vele anderen behoren tot ons gemeenschappelijk erfgoed⁴.

Luc Devliegher

Nieuwe website van het Genootschap. – Op de laatste jaarvergadering op 14 december 2010 stelde voorzitter André Vandewalle de nieuwe website van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge voor. Ze kwam in de plaats van de vorige site, die verouderd was en te weinig mogelijkheden bood voor een dynamisch beheer. Ook was de domeinnaam “gvgb.be” te ondoorzichtig voor niet-ingewijden en sprak de geïnteresseerden niet rechtstreeks aan. De nieuwe URL “genootschap-voorgeschiedenis.be” is weliswaar wat lang maar zegt duidelijk waarover het gaat. Trouwens ook met het vroegere “gvgb.be” of met de roepnaam “Emulatie” (naar het oude “Société d’Emulation”) in Google komt men terecht op de nieuwe site.

Uiteraard komen de geschiedenis en het bestuur van het Genootschap op de site aan bod, maar niet prominent. De aandacht gaat vooral naar de interactie met de leden en het lezerspubliek. Daarom zullen van het Genootschap uit voortaan regelmatig nieuwe berichten in de rubriek “Nieuws/Agenda” geplaatst worden. Nieuwe nummers van de Handelingen en afzonderlijke publicaties worden telkens toegelicht. Het publiek van zijn kant kan via de site bestellingen plaatsen, lid worden of vragen stellen. Daarnaast is ruimte gecreëerd om databestanden op te nemen die voor het historisch onderzoek van belang zijn, zoals samenvattingen van of uittreksels uit bepaalde artikels en de ontsluiting van de bijna 150 jaargangen van het tijdschrift. Er is tevens een pagina met meer

- 4 Nog enkele bedenkingen. Is het wel verantwoord panelen van Hans Memling uit het Sint-Janshospitaal enkele honderden meter verder naar een tentoonstelling in Groeninge over te brengen? Tweemaal afnemen, inpakken, vervoer, uitpakken en ophangen scheppen onnodige risico's. De zo kwetsbare panelen der Vlaamse Primitieven laten reizen over zo'n kleine afstand of zelfs vanuit Antwerpen, Brussel of Rijsel lijkt ons niet echt verantwoord. Aangezien niemand met een loodzwarte catalogus enkele uren in een tentoonstelling rondloopt, zou men toch de bezoeker een kleine gids kunnen meegeven met de identificatie van de getoonde kunstwerken, eventueel zelfs met erbij de leerrijke uitleg die op panelen de onderscheiden afdelingen voorstelden en inleidden. Nu was het dikwijls moeilijk om bij het kleine bordje te komen waarop de naam van de kunstenaar en van het onderwerp vermeld stonden.

dan vijftig nuttige links en een Franse en een Engelse pagina maken de site ook voor anderstaligen toegankelijk.

Het Genootschap staat open voor suggesties vanwege de gebruikers van de site of vanwege de lezers van dit bericht. Ze kunnen trouwens online meegedeeld worden.

Interessant om te vermelden is nog dat ons Genootschap eveneens sinds 2010 een beschrijving heeft op Wikipedia.

G.

Masterproeven

Katholieke Universiteit Leuven

2009-2010

BASSENS, Maarten, *Geografische en toponymische relictten van Torhout: Een historisch onderzoek naar het profiel van een kleine middeleeuwse stad in het graafschap Vlaanderen (tot ca. 1500)*. (P. Trio)

CASIER, Miet, *De Brugse calvinistische republiek*. (W. Thomas)

CRAEYNEST, Tom, *De geschiedenis van KV Kortrijk en haar voorlopers (1898-...)*. (D. Vanysacker)

DUMORTIER, Jeroen, *De Vlaamse milities: Een analyse van de Ieperse inbreng tijdens de militaire campagne naar Calais (1436)*. (P. Trio)

GOOSSENS, Dries, *Club Brugge (1950-1965): Van amateurisme naar professionalisme*. (D. Vanysacker)

KERKHOVE, Wouter, *Op de eerste dinsdag na de laatste zondag van augustus: Een geschiedenis van de jaarlijkse paardenrennen in Waregem, 1847-1966*. (T. Verschaffel)

MAUSSEN, Katrien, *De beeldenstorm in Veurne(-ambacht)*. (H. Cools)

MOLENBERGHS, Yves, *Nieuwe recente uitgaven met vertalingen: van de Annales Gandenses en de Voortzetting van de Spiegel Historiae van Lodewijk van Velthem. Een meerwaarde voor het historisch onderzoek naar de Guldensporenslag?* (P. Trio)

NOË, Alexander, *Damme - De ruimtelijke groei van een middeleeuwse havenstad aan de hand van een toponymisch onderzoek*. (P. Trio)

RYSSAERT, Maxim, *Aalmoezen geven verarmt niet: De werking van het 'Comité Central de Secours' in het bisdom Brugge (1847-1848)*. (K. Wils m.m.v. Tine Hens)

- STEURS, Kate, *Geschiedenis of Herinnering? Musea van Wereldoorlog I in België en Frankrijk*. (P. Trio)
- TYTGAT, Tine, *Op zoek naar de adellijke levensstijl in de late middeleeuwen: een boedelonderzoek*. (P. Trio)
- VANDEBOSSCHE, Jeroen, *De bewapening tijdens confrontaties tussen 'Vlaamse' en 'Franse' troepen in het begin van de veertiende eeuw aan de hand van verhalende bronnen*. (L. Van Molle)

Universiteit Gent

- BAILLIEU, Sien, *Het verzet te Brugge vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog. Een studie naar de rol van het verzet in het lokale politieke landschap* (Bruno De Wever)
- CACKEBEKE, Liesbeth, *Prostitutie in Brugge op het einde van de 18de-eeuw* (Isabelle Devos)
- CARPENTIER, Maxime, *West-Vlaamse ondernemers 1945-1970, familiebedrijven, prosopografische studie* (Karel Velle)
- D'HAENE, Sander, *De toponymie als verklikker voor de stadsontwikkeling van laatmiddeleeuws Kortrijk* (Bram Vannieuwenhuyze)
- GOEMINNE, Koen, *Repressie van economische collaboratie: de aanneemers aan de Belgische kust betrokken bij de bouw van verdedigingswerken voor de bezetter* (Dirk Luyten)
- MOERMAN, Marieke, *Een diepgaande analyse van twee Ieperse stadsplannen (Thevelin/Destrée 1564 en Van Schrieck, 1610)* (Bram Vannieuwenhuyze)
- PUYSTIENS, Raïsa, *Uitbouw van de Oostendse haven in de 18de-eeuw* (Michael Limberger)
- RANSON, Jens, *De katholieke restauratie te Brugge na de val van de calvinistische republiek, 1584-1598* (Anne-Laure Van Bruaene)
- SERCU, Frederiek, *Maandschommelingen in de huwelijken in het Brugse Vrije tijdens de 17de- en 18de-eeuw* (Thijs Lambrecht)
- URMEL, Ralph, *Het graafschap Vlaanderen als rekruteringsgebied voor heilige oorlogen tijdens de 13de-eeuw* (Thérèse de Hemptinne)
- VAN DAMME, Niels, *Johannes de Brugis: astrologische cultuur in de Laat-Middeleeuwse Nederlanden* (Steven Vanden Broecke)
- VAN RYSELBERGHE, Lisa, *Oude vrijsters. Levenslooplanalyse van nooit gehuwde vrouwen uit het Brugse Vrije, eind 18de-eeuw* (Isabelle Devos)
- VAN SEVEREN, Bert, *Het Brugse register van Filippo Borromei & co. uit 1438, een bijdrage tot de financiële geschiedenis van de stad Brugge* (Marc Boone)

VERCRUYCE, Sofie, *De begrafenis cultuur van sociale elites in het Brugse Vrije (14de-15de-eeuw)* (Frederik Buylaert)

Vrije Universiteit Brussel, 2009-2010

SIMONS, Laurens, *Van atelier naar fabriek: mutaties in de Gentse machinebouw tussen 1870 en 1914, met inbegrip van de werkstaking te Carels van 26 januari tot 16 maart 1914* (Peter Scholliers)

Universiteit Antwerpen, 2009-2010¹

BAATSEN, Inneke, *De genade van de hertog. Ideeën over marginaliteit in de Bourgondische remissiebriefven* (Peter Stabel) (gaat over Brugge).

DE GROOT, Julie, *Dienstpersoneel in de laat-middeleeuwse stad in de Zuidelijke Nederlanden in een periode van demografische transitie* (Peter Stabel) (vnl. Gent, maar ook Brugge)

HARTHOORN, Anke, *Luxeconsumptie van hertog Filips de Goede 1430-1435* (Peter Stabel) (over graafschap Vlaanderen)

VAN CAMP, Jan, *De Vlaamse kustopstand 1323-1328: opstand of revolutie?* (Tim Soens)

VERMEIREN, David, *Representatie van Mohammed en de antichrist in het werk van Jacob van Maerlant* (Veerle Fraeters)

1 Gegevens verstrekt door Prof. dr. Peter Stabel

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Archeologisch onderzoek in Brugge en ommeland. - In de loop van 2010 voerde Raakvlak, Intergemeentelijke Dienst voor Archeologie in Brugge en Ommeland, op verschillende plaatsen opgravingen uit.

Brugge - Langestraat

In de loop van februari 2010 werd de opgraving op de site van de voormalige brouwerij De Gouden Boom in Brugge afgerond. Het onderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met de projectontwikkelaar en de provincie West-Vlaanderen. De eerste resultaten gunnen ons een blik op de bewoningsgeschiedenis in dit deel van de Langestraat vanaf de 12de eeuw. Aan de straatzijde werd een goed bewaarde bakstenen vloer aangetroffen. In deze vloer bevonden zich twee bakstenen circulaire verdiepingen of nissen. Deze circulaire structuren zijn opgevuld met brandresten en werden dus gebruikt om vuur in te maken. Mogelijk staat deze vloer in verband met een bakkerij, die volgens historisch bronnen tot aan het begin van de 18de eeuw in deze woning was ondergebracht.

Na het machinaal verwijderen van de meeste bakstenen structuren kwamen op een diepte van ca. 2 meter onder het straatniveau van de Langestraat de oudste bewoningssporen aan het licht. Opvallend was de aanwezigheid van twee grachten, vermoedelijk afwateringsgrachten, die noodzakelijk waren om het terrein te kunnen verkavelen. Op dit niveau kwamen ook enkele kuilen en een waterput aan het licht. Deze waterput had geen bekisting en was waarschijnlijk slechts voor een korte tijd in gebruik. Het materiaal uit deze waterput wordt gedateerd in de late 12de-begin 13de eeuw, net als de meeste sporen in dit vlak.

Naast de hierboven besproken waterput werden nog twee jongere waterputten aangetroffen: één uit baksteen en één tonwaterput. De tonwaterput werd in een oudere mestkuil aangelegd en was opgebouwd uit twee tonnen. In de vulling werd een tinnen bord en schotel en veel aardewerk aangetroffen, waaronder een bijna complete kruik. Aan de hand van de vulling kan de waterput gedateerd worden in de 17de eeuw.

In het noordoosten van het opgravingsterrein werd een beerput aangetroffen. De inhoud valt te dateren tussen de tweede helft van de 15de en begin 18de eeuw en bevatte o.a. een lepel, een kam, consumptieresten (beender- en visresten), glas en veel aardewerk.

In totaal werden er vijf mestkuilen aangetroffen. De aangetroffen mestkuilen werden gekenmerkt door de aanwezigheid van veel organisch materiaal. Zo bevatte iedere kuil een grote hoeveelheid kersenpitten, stro, visresten en mosselschelpen. In één van de mestkuilen werd een klein

slot, met sleutelgat uit messing aangetroffen. Vermoedelijk is dit afkomstig van een houten kistje, dat als organisch afval in de mestkuil werd geworpen. Een andere mestkuil was duidelijk voorzien van een houten bekisting, maar deze was wel grotendeels verdwenen door het plaatsen van een 20ste-eeuwse kelder. Van de bekisting was nog één verticale paal bewaard gebleven, waaraan de aanzet van horizontale planken duidelijk zichtbaar was. Een gedetailleerde analyse van de consumptieresten uit de mestkuilen en de beerput laat ons toe om het voedingspatroon van de bewoners doorheen de tijd te reconstrueren.

Brugge – Langerei

Naar aanleiding van de inplanting van een nieuw wooncomplex op de site van het huidige kadaster in de Langerei 7 in de Brugse binnenstad werd tot eind november 2010 door Raakvlak, in samenwerking met de projectontwikkelaar, een archeologisch onderzoek uitgevoerd. In een eerste fase kwamen de funderingen aan het licht van de achterzijde van het gebouw dat gekend staat als het Huis van de Caorsijnen, de Woeker of de Berg van Barmhartigheid. Er werden drie goed bewaarde bewoningslagen aangetroffen. Deze lagen zijn te dateren in de 20ste, de 16de en de 14de–15de eeuw. Het gebouw zelf onderging gedurende zijn bewoningsgeschiedenis duidelijk vele verbouwingen. Er werden nieuwe kamers aangebouwd en bestaande ruimtes werden heringedeeld. Opvallend is dat er van de grote verbouwingen die volgens historische bronnen aan het einde van de 18de eeuw werden uitgevoerd, bijna geen structuren meer werden aangetroffen. Vermoedelijk werden deze uitgedroogd voor latere verbouwingen.

De natuurlijke ondergrond bestaat uit een dunne kleilaag, wellicht het alluvium van de Reie. Het bodempakket tussen de natuurlijke laag en de oudste bewoningslaag bestaat uit een laag van ca. 1,60 meter dikte, die in twee fasen werd opgehoogd. Dit pakket werd vanaf de 13de eeuw aangevoerd om de waterloop te kanaliseren en het terrein klaar te maken voor bebouwing.

Boven dit ophopingspakket bevinden zich de oudste structuren van het gebouw, namelijk de 14de–15de-eeuwse bewoningslaag. Hiertoe behoren een tweetal vloeren, drie haarden en funderingen. Twee haarden waren zeer goed bewaard gebleven. Allebei waren ze opgebouwd uit tegel- en dakpanresten die op hun kant werden gelegd. De funderingen waren opgebouwd uit bakstenen van groot formaat, die in Vlaams verband werden geplaatst. Tegen één van de funderingen werd een zeer mooie vondst blootgelegd, namelijk een 15de-eeuwse bronzen grape. Gedurende zijn gebruiksperiode werd deze grape al eens gerepareerd. Dit is duidelijk te zien aan een stuk brons dat aan de binnenzijde werd aangebracht en werd vastgezet m.b.v. bronzen klinknageltjes.

De hierboven gelegen bewoningslaag is duidelijk in de 16de eeuw te situeren. Op dit niveau waren ook meerdere vloeren en haarden bewaard gebleven. In deze vloeren zaten enkele zeer mooi gedecoreerde tegels, die duidelijk als recuperatiemateriaal in deze vloer werden verwerkt. De verschillende hardvloeren werden boven elkaar geplaatst, om gebruik te maken van dezelfde schouw. Opmerkelijk is dat de vloer van de centrale ruimte uitermate goed is bewaard. Het was zelfs mogelijk om het oorspronkelijke patroon dat in de vloer was aangelegd te reconstrueren. De vloer werd opgebouwd in een dambordpatroon van donkergroene en okergele tegels. Centraal in de ruimte werd een grote rechthoek aangelegd, waarin de tegels in een geometrisch motief werden geplaatst.

Brugge - Predikherenrei

De bouw van een nieuw Rijksarchief met ondergrondse parkeergarage was de aanleiding tot een archeologisch onderzoek op de plaats waar vanaf de 13de eeuw een dominicanerklooster gevestigd was. Het vooronderzoek had de aanwezigheid van funderingsresten en laatmiddeleeuwse afvalstructuren aangetoond.

Bij de opgravingen, die in de zomer van 2010 plaats grepen, werd een geselecteerde zone nader onderzocht. Belangrijke resultaten zijn de aanwezigheid van een tiental meter brede, in het natuurlijke veen uitgegraven gracht, die reeds in de late 13de of 14de eeuw moet opgevuld zijn geweest, grotendeels met onvermengd wit zand. De gracht liep in noordwest-zuidoostelijke richting.

Op de grachtvulling werden de resten aangetroffen van baksteenfunderingen, die vermoedelijk te dateren zijn in de late 14de–15de eeuw. In dezelfde periode is de depositie van grote hoeveelheden afval te situeren, waaronder heel wat aardewerk – een aantal stukken puntgaaf – metaal en organische resten.

Bij het uitgraven van de bouwput voor de parkeergarage zullen deze gegevens ongetwijfeld verder kunnen aangevuld worden.

Jabbeke - Vlamingveld

In aanloop naar de uitbreiding van de ambachtelijke zone Vlamingveld en de bouw van het SPC Jabbeke, beide gelegen tussen de Kroondreef en de Gistelsesteenweg in Jabbeke, is Raakvlak begin februari 2010 gestart met het uitvoeren van een verkennend archeologisch onderzoek. Het onderzoek werd financieel ondersteund door de provincie West-Vlaanderen.

Bij het onderzoek zijn voornamelijk sporen aangesneden die te plaatsen

Terreinopname van het vierkant grafveld in Oedelem-Haverbilken (foto Raakvlak)

zijn in de Romeinse periode, toen Jabbeke langs de weg lag die Oudenburg over Brugge met Aardenburg verbond. Sommige sporen zijn bij de aanleg van de wegenis verder opgevolgd. Andere sporen bevonden zich buiten de wegenis en werden tijdens de zomer opgegraven. Hierbij zijn een aantal Romeinse brandrestgraven met mooie bijgiften (vermoedelijk uit de 2de-3de eeuw) opgegraven maar ook wat bewoningssporen waaronder een onvolledige huisplattegrond en een uitgebreid perceleringssysteem. Dit grachtencomplex lijkt aan te sluiten bij resultaten van eerder onderzoek in de onmiddellijke omgeving maar wordt ook doorkruist door een jonger systeem. Verder onderzoek van de resultaten en de verwerking van het materiaal zal dit moeten uitwijzen.

Oedelem - Haverbilken

Naar aanleiding van de ontwikkeling van het gebied Haverbilken, ten zuiden van de Oedelemse dorpskom, voerde Raakvlak in het voorjaar van 2010 proefonderzoek uit. Bij dit onderzoek kwamen zowel Gallo-Romeinse sporen als de resten van een vermoedelijke landelijke nederzetting uit de 10de-12de eeuw aan het licht.

Alhoewel bij het proefonderzoek een verdachte kuil gevuld met houtskool en twee grachten werden aangetroffen, was de verrassing toch groot toen

er bij het openleggen van de zone met Gallo-Romeinse sporen een compleet grafveld aan het licht kwam. Naast een tiental brandrestengraven is er ook een opmerkelijke gracht aanwezig die een rechthoek van 13x15m begrenst. Wellicht gaat het hier om de resten van een grafmonument. De graven bevinden zich zowel binnen als buiten de omgrachte zone.

De graven zijn crematiegraven, meer bepaald zogenaamde brandrestengraven waarbij een gedeelte van de resten van de brandstapel, samen met verbrand menselijk bot, in een rechthoekige kuil is gedeponeerd. Soms zijn de kuilen voorzien van een kleine nis waarin grafgiften zijn geplaatst. Het gaat hierbij om voedsel of objecten die de dode nodig kan hebben tijdens zijn/haar reis naar het hiernamaals.

De opgegraven 10de-12de-eeuwse nederzetting bestond uit een kleine gebouwplattegrond en een klein opslaggebouwtje voor graan (ook wel spijker genaamd). Deze nederzetting werd begrensd door een weg waarin nog karrensporen zichtbaar waren.

Sijsele – Stakendijke

In het gebied Stakendijke, ten oosten van de dorpskern van Sijsele plant het Damse OCMW de bouw van een nieuw rusthuis. Het gebied wordt begrensd door de Stationsstraat, de Veldstraat en de oude spoorwegbedding Brugge-Eeklo en bevindt zich op de zandrug die zich uitstrekt van Gistel tot Verrebroek. Deze plaats was sedert de prehistorie aantrekkelijk voor bewoning.

Voorafgaand aan de nieuwbouw werden de terreinen, in opdracht van Stad Damme, door archeologen van Ruben Willaert bvba uit Sijsele door middel van proefsleuven onderzocht. Verspreid over het terrein werd een belangrijk aantal archeologische resten aangetroffen. Het betreft grachten en greppels, paalsporen en kuilen die vermoedelijk restanten zijn van één of meerdere erven uit de Romeinse en middeleeuwse periode, naast een postmiddeleeuws ruraal grachtencomplex. De veelheid aan archeologische sporen maakte een opgraving noodzakelijk.

In de zomer van 2010 is Raakvlak gestart met het onderzoek, in samenwerking met Ruben Willaert bvba. Het project wordt financieel ondersteund door OCMW-Damme, stad Damme en de provincie West-Vlaanderen.

In het noordelijk deel van het onderzoeksgebied kwamen de restanten van minstens twee, NO-ZW georiënteerde, gebouwen aan het licht. Het grootste gebouw is een tweeschepig woonstalhuis. De woning is opgetrokken met zware, diep uitgegraven nokstaanders en een enkelvoudige wandpalenrij. In de noordoostelijke zone van het gebouw kwam een pot-

stal voor: een verdiept stalgedeelte met, aan de zuidelijke zijde, een aparte uitloop voor het vee. Zoals de term woonstalhuis doet vermoeden, waren mens en dier onder één dak gehuisvest.

Ten zuiden van het woonstalhuis werd een tweede, kleiner gebouw aangetroffen. Net ten oosten van dit gebouw kwam een waterput in vlechtwerk aan het licht.

Het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied blijkt een jongere bewoningsfase te herbergen. De aangetroffen sporen zijn de funderingsputten van de zware staanders van ten minste twee grote drieschepige constructies. Evenals de reeds vermelde Romeinse gebouwen waren ze volledig opgetrokken in hout met een wand uit vlechtwerk met klei en een rieten dak. Het ene gebouw is O-W georiënteerd, terwijl het andere er haaks op staat en het zelfs grotendeels oversnijdt. De gebouwen dateren uit de periode 12de–begin 13de eeuw. Aansluitend bij de gebouwresten werden ook een aantal waterputten onderzocht.

Torhout – Beerstraat/Breidelstraat

De nieuwbouwwerken met ondergrondse parkeergarage die op de hoek van de Beerstraat en de Breidelstraat plaatsvinden, zijn de gelegenheid bij uitstek om meer te vernemen over het verleden van Torhout. Raakvlak voerde hier dan ook een uitgebreid archeologisch onderzoek uit, in nauwe samenwerking met de bouwheer en de provincie West-Vlaanderen.

Bij het vooronderzoek werd vastgesteld dat het terrein plaatselijk tot 2m diep verstoord is. Aan de kant van de kerk kwam in een laag een scherf uit de Romeinse tijd of de vroege middeleeuwen aan het licht. In hetzelfde proefputje werd een bakstenen beerput met vulling uit de periode 2de helft 19de–begin 20ste eeuw aangetroffen.

Daarna startte Raakvlak met de opgravingen. Op het terrein dat aansluit bij de kerk, werden de funderingen in veldstenen aangetroffen van een muur die zeer waarschijnlijk de kerkhofmuur is die het erf rond de kerk afsloot. Uit historische bronnen is bekend dat het kerkhof zich vanaf de 13de eeuw tot 1809 rond de kerk bevond. Wellicht is de aangetroffen veldstenen muur in de 13de eeuw te dateren.

Binnen de muur kwamen een aantal graven aan het licht. Er zijn twee oriëntaties merkbaar, wellicht te koppelen aan twee verschillende periodes. Verder onderzoek kan hier wellicht meer duidelijkheid verschaffen. In elk geval zijn de graven ruim te dateren in de middeleeuwen. Daarnaast kan gewezen worden op paalfunderingen en grachten uit de tweede helft

12de-13de eeuw. Eén gracht is ruim over een afstand van 11 meter bewaard gebleven. Deze structuur mogen we dateren eind 11de tot ten laatste eerste helft 13de eeuw. Deze gracht omsluit reeds het kerkareaal en is de voorloper van de veldstenen kerkhofmuur.

Ondanks de vele verstoringsen uit latere periodes was het toch mogelijk om enkele vroege sporen te herkennen, waarvan de oudste teruggaan tot de Romeinse periode.

Zo werden heel wat paalkuilen en een fragment van een gracht aangesneden. De gracht mag gedateerd worden in de 2de eeuw.

Bieke Hillewaert, Stefan De Craemer, Jan Huyghe, Griet Lambrecht, Elisabeth Van Besien (Raakvlak), mmv Janiek Degryse & Thomas Pieters (Ruben Willaert bvba)

Ivoor in Brugge. - Naast grote tentoonstellingen is het voor een stad als Brugge belangrijk ook aandacht te schenken aan het kunstbezit dat niet enkel in de musea aanwezig is, maar ook aan het patrimonium dat wordt bewaard in kerken en kloosters en zelfs bij kunstminnende inwoners. Zo leert men ook minder bekende kunstwerken en disciplines kennen, en tevens ook het historisch milieu waarin ze tot stand zijn gekomen. Zulke kleinschalige tentoonstellingen zijn a.h.w. rustpunten midden het jachtige toeristische bedrijf dat eerder met geld dan met cultuur wordt verenzelvigd.

Met recht kan men dit zeggen van de kleine tentoonstelling *Ivoor in Brugge. Schatten uit musea, kerken en kloosters*, samengesteld door Stephane Vandenbergh, adjunct-conservator bij de Stedelijke Musea. (Sint-Janshospitaal, 29 april-7 november 2010). De mooi geïllustreerde catalogus (48 blz.) is tevens afl. 2 van de 30ste jg. van het Brugse *Museum Bulletin*.

Van de tentoongestelde ivoren wordt telkens de geschiedenis en een beschrijving gegeven; waar mogelijk, worden ze ook nog vergeleken met gelijkaardige stukken uit binnen- en buitenlandse verzamelingen. Enkele ivoren mogen hier toch speciaal worden vermeld.

- Krul van een abtsstaf, in 1971 door het Brugse Gruuthusemuseum verworven. Een stuk met veel vraagtekens: waar gemaakt? datering (eerste helft 13de eeuw? vroeger in de 12de eeuw geplaatst), herkomst (Duinenabdij?).
- Het 14de-eeuwse beeld van Maria en Kind (Sint-Janshospitaal). Dit Parijse beeld stond vroeger op de centrale plaats van een veelluik.

- De grote reliekhouders van Sint-Cornelius (15de eeuw) die in het Sint-Janshospitaal werd vereerd in een eigen kapel waar nu nog het grote 14de-eeuws gepolychromeerd Corneliusbeeld staat. Een kleine Cornelius-reliekhoorn op een zilveren staander (16de eeuw) getuigt – samen met nog andere devotionalia – van de bloeiende verering van deze populaire heilige in Sint-Jan.
- Vlaams (?) veelluik met het beeld van Maria en Kind; op de luiken scènes uit het leven van Maria en engelen met muziekinstrumenten; 15de eeuw (Sint-Janshospitaal).

L. D.

125 jaar kusttram. - De feestelijke inhuldiging op 5 juli 1885 van het tramtraject Oostende-Middelkerke was de aanzet tot de uitbouw van de kusttramlijn die uiteindelijk 67 km lang zou worden en 16 badplaatsen zou bedienen. De tramlijn heeft een enorme invloed gehad op de ruimtelijke en toeristisch-economische ontwikkeling van de kust.

Van 12 juni tot 14 november 2010 liep in de Venetiaanse Gaanderijen te Oostende de tentoonstelling 'Tram in Zicht!'. Met affiches, drukwerken, films, foto's, kaarten en voorwerpen werd de geschiedenis van de kusttram gevisualiseerd. Pronkstuk was er het 'koninklijk tramrijtuig', dat volledig gerestaureerd is.

Van 26 juni 2010 tot 31 januari 2011 liep in Sincfala. Museum van de Zwinstreek de tentoonstelling 'Zwinstreek in VERVOERING'. De klemtoon lag hier vooral op de uitbouw en de exploitatie van het tramwegenet in Knokke, Heist en de bredere Zwinstreek aan de hand van kaarten en plannen, technische tekeningen en andere documenten.

Nog in het kader van '125 jaar Kusttram' verscheen een bundeling van artikels met foto's van Michiel Hendryckx, die de meest diverse aspecten van de tramlijn beschrijft: C. HUYS (eindred.), 'De Kusttram. Een veelzijdige kijk op de ontwikkeling van de Belgische kust' (Tielt, 2010).

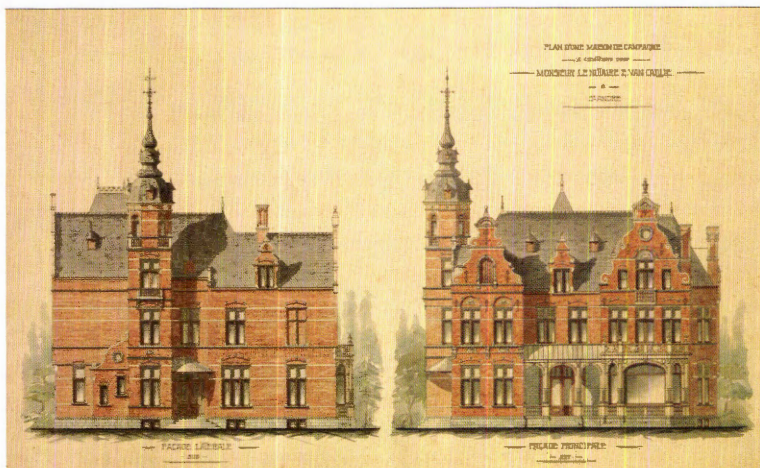
Johan Vannieuwenhuysse

Archief van architect Camille Van Elslande en van het architectenbureau Charels, Charels en Hamel ontsloten. - Twee studenten van de master na masteropleiding Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer (Vrije Universiteit Brussel) hebben in het

kader van hun stage bij de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen privaatrechtelijke architectenarchieven geïnventariseerd.

Het archief Charels, Charels en Hamel is in 2006 op vraag van het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven - CVAa vanuit het voormalige architectenbureau in de Baron Ruzettelaan te Assebroek naar het Provinciaal Archiefgebouw in permanente bruiklening overgebracht. Het is gevormd door drie architecten die in de eerste helft van de 20ste eeuw bedrijvig waren: Louis Ernest Charels, zijn neef Louis François Charels en diens schoonbroer Jean Hamel. Toen Louis Ernest Charels zich rond de eeuwwisseling in Brugge vestigde, bouwde hij er zich al snel een goede reputatie op als architect. Hij was vooral gekend als ontwerper van boulevardarchitectuur in zogenaamde 'Brugse stijl'. Louis Ernest bleef ongehuwd en stierf al in 1912 op 37-jarige leeftijd. Buiten een aantal plannen, zijn er niet veel documenten van zijn hand in het archief bewaard gebleven. Het grootste deel van het archief werd gevormd door Louis François Charels. Louis François had een architectuuropleiding gevolgd in het Sint-Lucascollege te Doornik (1933-1937), waarna hij vanaf 1938 zijn legerdienst vervulde en enkele maanden in een krijgsgevangenenkamp verzeild geraakte. Na de oorlog pikte hij het architectenwerk op en ontwierp onder andere een herdenkingsmonument voor een vriend die in 1943 gefusilleerd was door de Duitsers. Louis François was bedrijvig in West-Vlaanderen, waar hij voornamelijk contracten afsloot voor aanpassingswerken of schattingsverslagen opmaakte voor privépersonen. Hij was onder meer verantwoordelijk voor de bouw van verschillende huizen met staatspremie in de Veldlaan te Assebroek. Louis François overleed op 23 juli 1949. Jean Hamel huwde in 1947 Raymonde Charels, de zus van Louis François. Hij had eveneens het architectendiploma in Doornik behaald. Na zijn studies verbleef hij enkele jaren in zijn geboorteland Frankrijk en keerde pas na de dood van Louis François terug naar België, waar hij tot 1961 werkzaam was in het architectenbureau te Assebroek. De weinige dossiers van Jean Hamel in het archief dateren van de periode 1949-1955. Het archief Charels, Charels en Hamel geeft een goed beeld weer over de werking van het architectenbureau in de 20ste eeuw, met de nadruk op de periode na de Tweede Wereldoorlog. Naast professionele documenten en projectplannen bleven er ook zeer veel persoonlijke documenten bewaard: foto's, briefwisseling, schoolboeken, enz.

Het archief Van Elslande is in juni 2008 na bemiddeling van het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven - CVAa door de erfgenamen in permanente bruiklening overgedragen aan de Provinciale Archiefdienst. Camille Van Elslande (Veurne, 7 februari 1890-30 mei 1962) volgde na zijn mid-

Plan van Louis Ernest Charels voor de bouw van een buitenhuis te Sint-Andries in opdracht van notaris Van Caillie (foto: Hugo Maertens).

delbare studies de opleiding architectuur aan de 'Ecole des Arts Industriels et Décoratifs' in Elsenne. Op 12 mei 1912 studeerde hij af, maar de Eerste Wereldoorlog verhinderde de opstart van zijn loopbaan. Na 1914-1918 profileerde hij zich als wederopbouwarchitect en bouwde onder meer dankzij een brede kennissen- en vriendenkring een bloeiend atelier uit. Enkele van zijn belangrijke realisaties zijn: het gebouw van de Nationale Bank in Veurne, de suikerfabriek 'de Warneton' eveneens in Veurne, de op een Amerikaans model gebaseerde hofstede 'De Groote Hemme' in Ramskapelle en de kerk van Sint-Jacobskapelle. Naast gebouwen ontwierp hij meubilair en realiseerde soms echte 'Gesamtkunstwerke' (totaal-kunstwerken); een voorbeeld daarvan is de villa Dubois-Joye in Nieuwpoort. Hij was ook actief als meter en schatter, zowel in opdracht van particulieren als van de Rechtbank van Oorlogsschade, van de Rechtbank van Eerste Aanleg in het arrondissement Veurne en van het Vrederecht in het kanton Veurne. Daarnaast trad hij op als deskundige voor het Centraal Bureau van Hypothecair Krediet. Van Elslande was ook politiek bedrijvig en zette als liberaal van 1932 tot 1945 in de Provincieraad West-Vlaanderen voor het district Veurne en van 1936 tot 1945 in de Gemeenteraad van Veurne. In 1946 werd hij aangesteld als arrondissementscommissaris in het arrondissement Veurne-Diksmuide. Hij was lid van talrijke organisaties: briefwisselend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen - afdeling West-Vlaanderen, lid van het Beschermingscomité voor Volkswoningen in het arrondissement Veurne, van de Commissie voor de Rationalisering der Landelijke Gebouwen, van

de Provinciale Commissie voor de Opschik van Werkmanswoningen en van de raad van beheer van het Instituut de Lovie. Van zijn bouwprojecten en activiteiten - met uitzondering van zijn politieke loopbaan - is de neerslag in het bewaard gebleven archief terug te vinden.

Overdracht kunstbezit Brugse Vrije. - De provincieraad van West-Vlaanderen besliste op 23 september 2010 om het kunstbezit van het Brugse Vrije over te dragen aan de stad Brugge. Hierdoor komt het volledige complex van het Brugse Vrije, samen met alle kunstwerken, definitief in handen van de stad.

De band tussen het gebouwencomplex van het Brugse Vrije en de provincie West-Vlaanderen is na de Franse Revolutie historisch gegroeid. Onder het Frans bewind werden de oude bestuursvormen, waaronder dus ook het Brugse Vrije, afgeschaft en werd een nieuwe bestuurlijke indeling gecreëerd, waarvan de departementen (en later de provincies) het intermediaire niveau vormden. De gebouwen van het Brugse Vrije werden toegewezen aan het Leiedepartement en kregen een nieuwe bestemming als gerechtshof, een functie die ook tijdens de Hollandse periode en na de Belgische onafhankelijkheid behouden bleef. Bovendien was de provincie krachtens artikel 69 van de provinciewet verplicht om in te staan voor de 'onderhoudsherstellingen' van de gerechtshoven. In de loop van de 19de eeuw werden dan ook regelmatig herstellings- en restauratiewerken aan de 16de- en 18de-eeuwse gebouwen uitgevoerd onder leiding van provinciaal architect Pierre François Buyck. De belangrijkste ingrepen hadden betrekking op de restauratie van de gevels aan de reie en vooral van de schepenzaal met de renaissanceschouw. Voor de restauratie van de schouw in 1846-1859 zou de provincieraad zelfs een speciale commissie aanstellen en werd uitvoerig onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis. Verder werden ook verschillende aanpassingswerken uitgevoerd. René Buyck, provinciaal architect ad interim van 1878 tot 1883, tekende bijvoorbeeld in 1883 nog de plannen voor de inrichting van de assisenzaal. In 1909-1910 werd het gerechtshof in neogotische stijl uitgebreid naar ontwerp van provinciaal architect Jozef Viérin.

Door de wet van 14 februari 1971 kwam het gebouwencomplex van het Brugse Vrije in handen van de Belgische Staat. Enkel de schepenkamer met de renaissanceschouw en een aantal losse kunstwerken bleven eigendom van het provinciebestuur. Toen het gerecht de Burg in 1984 verliet, kocht het stadsbestuur de gebouwen op om er enkele stadsdiensten in

Het beeld van Keizer Karel op de schouw van het Brugse Vrije

onder te brengen. Om de exploitatie van de schepenkamer zo optimaal mogelijk te laten verlopen werd in 1996 al een concessie met de stad afgesloten. De complexe eigendomstoestand bleek de afgelopen jaren echter problematisch bij het uitvoeren van restauratiewerken. Bij de interieurrestauratie van de 18de-eeuwse vleugel bijvoorbeeld was de stad verantwoordelijk voor de volledige muurbekleding, met uitzondering van enkele geschilderde supraportas. Voor de schepenkamer met de bekende renaissanceschouw was de onduidelijkheid nog groter, omdat het bijvoorbeeld niet duidelijk was waar het plafond van de schepenkamer eindigde en de vloerconstructie van de bovenliggende ruimte begon.

De overgedragen kunstcollectie kan in twee grote groepen opgedeeld worden: enerzijds de kunstwerken en voorwerpen die een sterke historische band hebben met de schepenkamer en zich in deze ruimte bevinden; anderzijds enkele 18de-eeuwse schilderijen die in de lambriserings van een aantal ruimtes in het Brugse Vrije ingewerkt zijn. De meeste kunstwerken bevinden zich in de schepenkamer of renaissancezaal. Het gaat om de 16e-eeuwse schouw zelf, een reeks geschilderde vorstenportretten uit de 17de en 18de eeuw, enkele schilderijen met een duidelijke gerechts-thematiek (o.a. een kopie van Gerard Davids oordeel van Cambyses en een kopie van Pieter Pourbus' laatste oordeel), een aantal kasten en banken die deel uitmaken van het vast meubilair, een inktstel en een reeks boeken uit de 17de en 18de eeuw. In een aantal andere ruimtes van het Brugse Vrije zijn een aantal 18de-eeuwse schilderijen – waaronder voorstellingen van de vier elementen – in de lambrisering ingewerkt.

De eigendomsoverdracht maakt een einde aan een onduidelijke eigendomssituatie die een efficiënt en doeltreffend beheer en zorg voor het erfgoed soms in de weg stond.

Jeroen Cornilly

De Beiaardrestauratie van 2010. - De beroemde Dumerybeiaard van Brugge telde altijd al 47 klokken. Daarvan werden de 15 kleinste vervangen in 1939 door klokjes van Marcel Michiels. In 1969 werden nog eens zes Dumeryklokjes uit de beiaard gehaald en samen met de Michielsklokjes vervangen door Horacantus Eijsbouts. De Brugse beiaard telt vandaag dus nog 26 authentieke Dumeryklokken die, na de torenbrand van 1741, gegoten zijn tussen 1742 en 1748.

Waar de kleine Dumeryklokjes terechtgekomen zijn is een raadsel: één

klokje hangt in het beiaardmuseum in Asten (Nederland), vermoedelijk wordt er ook ééntje bewaard in het beiaardmuseum te Mechelen; twee staan er opgesteld in het Belfortmuseum en twee staan er in de reserves van het Gruuthusemuseum. De andere zijn wellicht in de privésfeer verdwenen. . .

Het grootste gedeelte van de beiaardinstallatie hangt samen met de klokken in het open gedeelte van de toren: regen, wind, zoute lucht van de zeewind en vorst tasten alles aan. Ondanks regelmatige onderhoudsbeurten is een zeker verval niet tegen te houden. Doorgeroeste hamers en ijzeren onderdelen waren al naar beneden gevallen waardoor de veiligheid van bezoekers niet meer gegarandeerd kon worden. Bovendien klonk de beiaard door corrosie en sleet niet meer optimaal. Daarom besloot de Stad de beiaard grondig te herstellen met maximaal behoud van de historisch waardevolle onderdelen. De oorspronkelijke houten klokkenstoel werd, waar nodig, hersteld; de klokken werden gereinigd en de corrosie op de klokken werd verwijderd. Alle verroeste onderdelen werden hersteld, vervangen en beschermd tegen verdere roestvorming. Ook het speelklavier (1987) werd volledig vernieuwd en het uurwerk en de speeltrommel werden grondig gereinigd.

Belangrijk was natuurlijk de vervanging van de 21 niet-historische klokken. De te vervangen klokjes werden gedemonteerd en wachten nu in de reserves van de Musea op een andere bestemming. Aan het gieten van de nieuwe klokken ging heel wat onderzoek vooraf. Van alle klokken werden klankanalyses gemaakt vóór en na reiniging. Het verschil in uitklinktijd was door deze ingreep al indrukwekkend. Bij metingen op klok 25 bv. klonk deze klok voordien 4 seconden uit; nu 12 seconden. Uit analyse bleek dat de corrosie vooral zwavelhoudend was. Deze vervuiling (door centrale verwarming op steenkool) is de laatste jaren aanzienlijk minder geworden waardoor de gereinigde klokken in de toekomst minder snel zullen corroderen en de stemming van de klokken minder snel zal aangetaast worden.

De klank- en metaalanalyse van de Dumeryklokken bracht ook aan het licht dat deze gieter een andere metaalsamenstelling hanteerde dan de gebruikelijke bronzen mix van koper, tin en lood. Dumery gebruikte 4% lood; wat het dubbele is van de normale samenstelling. Hierdoor klinken deze klokken weliswaar warmer maar iets minder lang. Deze metaalsamenstelling en het gehanteerde 18de eeuwse stemmingspatroon maakt de klank van de Brugse klokken zo specifiek. Bij een aantal van de Dumeryklokken werden lichte stemcorrecties doorgevoerd om het door Dumery betrachtte stemmingspatroon nog beter te kunnen benaderen: dat was immers bij een aantal klokken niet altijd even goe! gelukt.

Met al deze gegevens kon de gieter (Kon. Eijsbouts, Asten, Nederland) een nieuwe reeks klokken gieten die nu perfect aansluit bij de historische Dumeryklokken. Een verbetering dus die, dankzij de gevorderde kennis en technologie vandaag wel mogelijk is maar het nog niet was in 1969.

Uiteraard werd ook de nodige zorg besteed aan de versieringen van de klokken (kopies van de versieringen op de Brugse Dumeryklokken) en aan de opschriften. Hiervoor organiseerde de Stad een bevraging bij de bevolking waarna een selectie van teksten werd gemaakt (zie bijlage).

Tenslotte werden ook testen uitgevoerd met de klepels. Het resultaat hiervan is dat de nieuwe klepels nu tot driemaal zwaarder zijn dan vroeger. Met een veel warmere grondtoon als resultaat. De boventonen worden afgehouden ten voordele van deze grondtoon en de harde metalen slagklank is verdwenen.

Ook het klavier werd vervangen. Het vorige klavier (1987, geschonken door het Brugs Comité voor Initiatief) was “tot op de draad” versleten; letterlijk en figuurlijk. Ook nu werd gekozen voor een klavier volgens de Noord-Europese standaard waardoor het klavier voor de meeste beiaardiers een vertrouwd gegeven zal blijven.

Alle werken werden uitgevoerd door Clock-o-Matic n.v. uit Holsbeek.

Sinds de inspelings op 12 juni 2010 klinkt de Brugse beiaard opnieuw met de warmte en indrukwekkende klank eigen aan de Dumeryklokken: een klank die we echt niet meer kenden. Ook de gigantische speeltrommel (wereldwijd de grootste historische nog werkende speeltrommel) draait elk uur opnieuw zijn muziekjes.

Vele beiaardiers bespeelden sinds de inspelings de herstelde beiaard. Eén van hen schreef in het gastenboek: “... een instrument dat vanaf nu echt meetelt in het wereldwijde beiaardpatrimonium; van de onderste regionen in één klap doorgestoten naar de historische topbeiaarden!”

Frank Deleu, stadsbeiaardier

Bijlage: opschriften van de nieuwe klokken van de Brugse beiaard (2010).

Klok	Tekst
27	P. Moenaert, Burgemeester - Y. Roose, M. Van Volcem, B. Laloo, J.-P. Vanden Berghe, L. Mus, J.-M. Bogaert, A. Lambrecht, B. De Cuyper, H. Decler, F. Vandevoorde, Schepenen - J. Coens, Stadssecretaris
28	A., J., en H. Leemans, H. Fromont, D. Berger, L. Hubené, R. Berragan, E. Dupan, A. Nauwelaerts, E. Uten, A. Lombaert, F. Deleu - Stadsbeiaardiers 1737 - 2010
29	Ode aan 500 jaar beiaard
30	Ode aan Brugge, Unesco Werelderfgoedstad
31	Ode aan het Begijnhof
32	Ode aan de reien en bruggen
33	Ode aan de torens van Sint-Salvator, O.-L.-Vrouw en het Belfort
34	Ode aan processies van Heilig Bloed en Blindekens
35	Ode aan de Praalstoet van de Gouden Boom
36	Ode aan de Markt van Brugge
37	Ode aan het Brugse kant
38	Ode aan de molens en de Brugse vesten
39	Ode aan de Brugse Musea en cultuur
40	Ode aan het Concertgebouw en de muziek
41	Ode aan Brugge groene fietsstad
42	Ode aan sportstad en zorgende stad Brugge
43	Ode aan de haven van Zeebrugge
44	Ode aan Guido Gezelle en de poëzie
45	Ode aan Brugge, gastronomische topper
46	Ode aan het Brugs patrimonium
47	Ode aan de Vlaamse primitieven

Alle klokken dragen bovenaan de tekst:

EIJSBOUTS ASTENSIS ME FECIT ANNO MMX PRIORIS AD
INSTAR' (Eijsbouts uit Asten heeft mij gemaakt in 2010 naar het voor-
beeld van mijn voorganger)

Klok 28 is bovendien versierd met de gekroonde Brugse "b".

Jaarvergadering 2010. - De jaarlijkse vergadering voor alle leden vond in 2010 zoals gewoonlijk plaats vóór het jaareinde, op zaterdag 18 december, in de leeszaal van het Stadsarchief Brugge. Voorzitter André Vandewalle leidde de vergadering. Hij verwelkomde een vijftigtal belangstellenden en moest er een aantal verontschuldigen wegens de barre weersomstandigheden. In zijn overzicht van de werking van het Genootschap in het afgelopen jaar ging hij in op de hervormingen en vernieuwingen in het bestuur (zie ook elders in deze kroniek) en op de talrijke vergaderingen die gehouden werden om een antwoord te vinden op de eisen gesteld door de belangrijkste subsidiegever, het Agentschap Kunsten en erfgoed van de Vlaamse Gemeenschap. Daarmee ging een intens overleg met enkele gelijkaardige historische verenigingen gepaard. De voorzitter stelde ook het nieuwste nummer van de Handelingen voor, nr. 2 van de jaargang 147 (2010) en bracht nog even het pas een paar weken geleden verschenen dertiende deel van de Vlaamse Historische Studies in herinnering, een boek over de geschiedenis van de grootste Brugse voetbalploeg Club Brugge KV. Tenslotte stelde hij niet zonder enige trots de nieuwe website van het Genootschap voor (www.genootschapvoorgeschiedenis.be).

Het tweede deel van de jaarvergadering was gewijd aan de lezing van dr. Thijs Lambrecht (Universiteit Gent), die werd ingeleid door bestuurslid Heidi Deneweth. Het onderwerp van de lezing was 'De langzame revolutie in het polderdorp. Economische en sociale transformaties in het Brugse Vrije en het Veurnse, ca. 1650–ca. 1815'. Spreker schetste de volumevergroting van de landbouwbedrijven, met een grondige wijziging in de sociale structuur van de polderdorpen en in het huwelijksgedrag van de bevolking tot gevolg. De vraag naar arbeidskrachten steeg spectaculair, maar het aanbod was beperkt en het sterftecijfer lag hoog. Ziektes als malaria teisterden de kuststreek. Deze toestanden brachten tijdens het seizoen een migratiestroom uit dichter bevolkte gebieden in Vlaanderen voort. Deze boeiende lezing werd gevolgd door een geanimeerde discussie, waarna de jaarvergadering werd afgesloten met een drink.

G.

Auteurs

Maxime Carpentier (°1988) is in 2010 afgestudeerd als master in de Geschiedenis aan de UGent. Naast de opleiding Geschiedenis volgde hij tal van vakken aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de UGent. Gedurende twee jaar was hij aan zijn universiteit actief als studentenvertegenwoordiger. Het derde bachelorjaar in de Geschiedenis heeft hij in het kader van het Erasmusprogramma aan de Université de Bourgogne in Dijon (Frankrijk) doorlopen. Op basis van zijn opgebouwd studiecursus werd hij in 2010 aanvaard aan de Rotterdam School of Management – Erasmus University, waar hij de bedrijfskundige masteropleiding in Entrepreneurship & New Business Venturing volgt. Contactgegevens: Stijn Streuvelsstraat 25, 8670 Oostduinkerke (maxime.carpentier@gmail.com)

Johan Decavele (°1943) studeerde in Leuven en Mainz (Duitsland). Hij promoveerde op het proefschrift *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen* (gepubliceerd Brussel, 1975). Hij was gedurende vijftien jaar stadsarchivaris van Gent en vervolgens tien jaar hoofd van het Departement Cultuur van diezelfde stad. Hij publiceerde archiefinventarissen en talrijke boeken en artikels over de geschiedenis van Gent en over de religieuze geschiedenis en de Nederlandse Opstand in de 16de eeuw, thema's waarrond hij tevens een aantal tentoonstellingen samenstelde. Recente publicaties zijn: *De eerste protestanten in de Lage Landen (Leuven-Zwolle, 2004)*, *De Oude Abdij van Drogenen*, redacteur en coauteur (Drogenen-Leuven, 2006), *De Tempel van Themis Gent. 160 jaar gerechtsgebouw en rechtspraak*, redacteur en coauteur (Gent, 2007). Contactgegevens: Verlorenbroodstraat 16, 9820 Merelbeke (Johan.Decavele@skynet.be)

Pieter Donche (°1953), burgerlijk ingenieur (UGent) en licentiaat in de informatica (V.U.Brussel) is werkzaam als informaticus aan de Universiteit Antwerpen. Hij heeft een bijzondere interesse voor genealogie en heraldiek en voor de geschiedenis van vooral het westelijk deel van Vlaanderen, in het bijzonder in de 15de en 16de eeuw (publicaties: www.uncius.be/biblio). Contactgegevens: pieter.donche@advalvas.be

Noël Geirnaert (°1951), sinds 15 mei 2001 doctor in de Geschiedenis (K.U.Leuven), is sinds 1980 archivaris in het Stadsarchief van Brugge, en hoofdarchivaris sinds 2009. Hij publiceerde o.a. over Brugse geschiedenis en geschiedenis van het culturele en geestelijke leven in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen.

Contactgegevens: Burg 11A, 8000 Brugge (noel.geirnaert@brugge.be)

Andy Ramandt (°1986) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Gent en is momenteel werkzaam als doctoraatsbursaal. In deze hoedanigheid bereidt hij een doctoraal proefschrift voor over sociale en politieke elites in het laatmiddeleeuwse Brugse Vrije, aan de hand van een prosopografische studie toegespitst op de schepenbank van die instelling. Zijn interesses gaan uit naar rurale en urbane elites en hun inplanting in het landschap.

Contactgegevens: Andy.Ramandt@UGent.be

Caroline Terryn (°1963) studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Universiteit Gent. Zij bestudeerde de familie de la Villette in het kader van het behalen van het diploma Stadsgids van Brugge en Damme.

Contactgegevens: Kasteelstraat 69, 8340 Damme (caroline.terryn@tele-net.be)

Sebastiaan Vandenbogaerde (°1983) behaalde aan de UGent in 2006 een licentie Geschiedenis met de verhandeling 'En boven het gebulder der kanonnen... Het dagelijkse leven in een plattelandsgemeente in het Duitse Etappengebied. Tiegem 1914-1918' en in 2010 een master in de Rechten met de verhandeling 'Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het "Etappengebied" tijdens de Eerste Wereldoorlog'. Sinds augustus 2010 werkt hij als doctorandus aan een FWO-project over de Belgische toonaangevende juridische tijdschriften als instrumenten van de rechtspraktijk.

Contactgegevens: sebastiaan.vandenbogaerde@ugent.be

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge
(kurt.priem@bisdombrugge.be)
IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuyse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), L. Monbaliu (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirnaert (lokaalhouder), M. Cloet, H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. Dumolyn, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, M. Nuytens, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle en R. Van Eenoo.

Met de steun van

B R U
G G E

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitraen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz.
Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €